CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

Coll. No. 590

Title Śāstra Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: ~~590~~ 590 Subject: Pūrva mīmāṁsā

Title: Śāstra Dīpikā

Author: Parthasārathi miśra Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 4.7" by 10.7" Extent: 83 foll. (no. 1 missing)

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: Begins abruptly.

नरत्वमपिनास्तीतचेत्कर्म्मिन्ने दत्वः ऽप्रत्युयार्थभावनामसंबंधात्प्रतिप्रकृत्यर्थस्यशेषत्वामप्रसक्तेर्दोषोपिनास्तीनत
शंवाक्यभेदोपतमांवशास्त्रभेदः तस्मात्कर्म्मणामेवशेषशेषिभावविचारार्थस्त्रेदलक्षणापेक्षणं। अतोपिनशास्त्र
भेदापेक्षानदभावेप्यवद्या। आग्नेयादीनांशेषशेषित्वात्तस्मात्कर्मभेदानुभावणमेवैतन्नानाकर्मलक्षणं त्वत्रामि
तिनतमहारपाशास्त्रभेदानुभाष्यारंगातस्येहानुपयोगात्तत्र तएवकर्म्मभेदएवपूर्वाध्यायार्थोनशास्त्रभेदःसो
त्रेणवातःशाष्टेनसर्वत्र्वदस्पहहेतुत्वमुच्यतेहेतुत्ववकर्म्मभेदस्यैवसंभवतिनशास्त्रभेदस्पेसुतरां। अतःसत्रभाष्य
विपरीतंशास्त्रभेदस्याध्यायार्थत्वं। अयुक्तंच। तुर्वेधांतरंहिबुध्यमानस्तदनुवदंनियोगांतरमेवबुध्यतेनमध्येशा
स्त्रभेदंप्रतोनासौवोदनार्थः। अवोदनार्थत्वनविचारमहतीतिनतद्विचारार्थभेदलक्षणारंभः। तांतावत्। वक्ष्यका
रंभेदंशेषलक्षणंवक्ष्यते। कः शेषइतितत्स्वरूपंकेनहेतुनाशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कथंविनियुज्यतइतिविनि
योगप्रकारःश्रुत्यादीनिविनियोगेशेषस्यशेषिणीसहायत्वबोध्यनेकारणानिप्रमाणानितेषांचभिरोधेवला
वलंविरोधश्चक्ताश्चिकसनाश्चितदेनलक्षणमभिसंधायशेषलक्षणंवक्ष्यामइतिसमस्तेतत्तहनेनसद्देशमध्यायहतुरिम

भा० दी० ३
२

मा विमृश्य यावत्समाप्ति पार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं तत्तावत्सर्वं उपक्रमेण प्रयोजनम्॥ ॥शेषः परार्थत्वात्॥ ॥उक्तं शेषलक्ष
णं वक्ष्यत इति तदिदमुच्यते। अथ अंतावत् एतेन सूत्रेण शेषस्वरूपं हेतुश्चोक्तः अर्थात्मामुच्यते। तत्र सूत्रे उक्तत्वात् हेतुरुच्य
ते परार्थत्वात् शेष इति स्वरूपं तस्यार्थो यदा हि परार्थत्वं शेषशब्दप्रवृत्तौ हेतुस्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं भवति अथ वि
तु यः परार्थः स सर्वः शेष इति स्वरूपं उक्तं। यथा तु हेतुरिति इष्टं अत्र त्वविनाभावादिलक्षणाभास निरा
करणाय पारार्थ्यलक्षणमुच्यते। केचित्किल येन विना यन्न भवति बीजादिने वांकुरादिः स बीजादिस्तस्यांकुरा
देः शेष इत्याहुः। तदयुक्तं रूपरसादीनामाग्नेयादीनां च मिथो विनाभावेन शेषतापत्तेः प्रयोज्यत्वं शेषत्वमित्ये
तदपि पुरोडाशकपालादिष्वप्रयोज्येष्वपि शेषत्वसंभवादव्यापकं अन्ये तु यद्यस्माद् विकं विधीयते स तस्य शे
ष इत्याहुः। तदपि मंगलंदप्रधानानां परस्य राधिकाद्यन्ये क्रियंत विहितं शेषमाहुः। तदपि विध्यादि विहितानाम
पि शाखाच्छेदनादीनां अदर्शनादयुक्तं। तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वमित्यन्ये तदप्ययुक्तं। प्रधानानामप्य त्त
गानां अनुष्ठानोपयोगं कुर्वतां शेषत्वप्रसंगात्। तस्मात् पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं। परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारा २

र्थ्यमभिधीयते। ननु तर्हि क्त्वादिलक्षणं परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारा शेषत्वं न हि सोमेन यजेतेति तृतीयया परोद्देशप्रवृ
त्वं सोमस्याप्यतः करणमात्राभिधानात्। उच्यते न क्त्वादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः। किं तर्हि विधिसहिताः पारा
र्थ्यं बोधयन्ति। विधिरपि नाभिधानेन पारार्थ्यं गमयति। किंतु अर्थापत्त्या स हि चेतनप्रवर्त्तनात्मा नानुवादुद्दिश्य फलेच्छा
पारेवेन ततः प्रवर्त्तयितुं शक्य इत्यर्थात् विधिविषयव्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तता गम्यते फलार्थश्च व्यापारः फल
वदेव तु कथम्याभिलषित इति तत्साधनत्वेन क्त्वादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन विधीयमानानां सोमादीनामपि
तदुद्देशप्रवृत्तिः सिद्धा भवति तस्मात् युक्तं क्त्वादिगम्यं पारार्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति॥ ॥द्रव्यगुणसंस्कारेषु बाद
रिः॥ ॥अत्र शेषत्वस्य विषयकथनेन कथः शेष इत्ययमेवांशः उपकारकत्वमेव शेषत्वं न पारार्थ्यं तस्य लोक का
भावात् हि विस्तारवत्प्रवर्त्तनामात्ररूपेण तादर्थ्यं गमयति क्त्वादयोऽपि साध्यसाधनमात्रपरा न पारार्थ्यप्रतिपाद
यन्ति तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वं। तत्र दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्म्मणां दर्शनादेवावगम्यते प्रोक्षणादीनां तु अ
त्यादिभिः द्वितीया हि व्रीहीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्वमभिदधाना उपकारं विना तदनुपपत्तेरुपकारं गमयतीति नु

श्रा०दी० यागस्य फलशेषत्वे फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षादर्शनेऽर्थवादयो वा संभवति। यजेतेति यागः कर्तव्यः। एतावदुच्यते न
३ नु यागेन फलमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यामः स्वर्गोऽपि काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते न त्वात्मार्थे
परार्थं वेति। तस्मान्न तयोः शेषत्वं अत एव न पुरुषस्य शेषित्वं शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादिष्यत एव तस्मात् द्रव्यगुणसं
स्कारेष्वेव शेषत्वमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षवादिनो बादरेर्मतं जैमिनिस्तु प्रकारान्तरेणास्का
रेष्वेव शेषत्वमिति तदेतस्योक्तदोषत्वात् पारार्थ्यमेव शेषत्वं न त्वविधिगम्यमिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्ते
वक्ष्यमाणम्। [illegible] प्रेत्य कर्मणामपि पारार्थ्यान्शेषत्वमाह तदेतन्न त्रसिद्धमिति नात्र किंचिद्वक्तव्यमिति पाघं [illegible]
[illegible] स्वविषयस्य क्रियते। प्रपंचं तु कुर्वन् परमतोपन्यासपुरःसरं स्वमतमुपन्यस्तवान्। एवं फलस्या
पि पुरुषशेषत्वशङ्कायां साधनत्वमत्वा धूमसाधनत्वं गम्यमानं साक्षादसंभवद्गोष्ठवत्तरद्विशेषात्स्वर्गे पु
विज्ञापयते उद्धननादिसंयोगस्त्वनेन वप्राप्त्वा स्वयुक्तत्वानुवादः। नैतद्युक्तं एवं हि बहूनामुद्धननादिवाक्यानामा राम
नर्थक्यं स्यात्। न वानुवा [illegible] नित्यप्रा[illegible]स्य भावात् न शब्देनं स्फोटेन वप्राप्तो। अन्येनाप्रसंभवात् पाक्षि ३

कानुवादे वा नित्यवद्गुणविधिः तस्मादेतानि वाक्यानि विधायकानि यजमानस्य [illegible] प्राप्तार्थत्वात् वैशद्योपलब्ध
[illegible] व्याप्तार्थ [illegible] मुदीरकं च वक्तार्थक्यादेकानर्थक्यं भवाप्यानर्थक्यायत्तावुपधानिसंभवंतीति मनेनत्र श्रुता सा
धद्धन विशिष्टत्वात्। तस्मात्स्थानुवादत्वादि [illegible] रेषु धयोमतः। [illegible] स्यात्कार्यं [illegible] दृष्टत्वनादिषु। अर्थैकत्वे
द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे श्रूयते अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति। तत्रा
रुणाशब्दो [illegible] अधिकरणन्यायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां च गुणवचनः। पिंगाक्ष्येकहायनीशब्दौ यौगिकौ सामा
नाधिकरण्याद्द्रव्यवचनौ गुणाधिक्यात् फलं वशः [illegible]। नचैकेन विहिते परेण विधिनसंभवतीति वक्तव्यमुभयो
रपि [illegible] वचनयोर्गिगपन्नप्रवृत्तेः तदिहारुणिमानं प्रति संदेहः किमेतेषां वाक्यं भित्वा [illegible] एकेन समर्द्रव्येषु नि
वेशयामः किं वा क्रीणातिना संबंधान्तं [illegible] विशात इति। तदर्थं च क्रियासाधनत्वसंभवतीति। तत्र॥
अमूर्तत्वात् गुणस्य न क्रियां साधयितुं क्षमः। तस्मात् क्रीणातिना नास्य संभवत्येकवाक्यता। क्रीणातिना संबं
ध माने [illegible] संयोगात्कारणकारकं स्यात् न चामूर्तस्य करणकारकत्वं संभवतीति नास्य [illegible] संबंध इति तत्र

शा०दी०३ ४ इत्यतः प्रकरणे निविशन्त इति। ननु प्रकरणे वा कथमस्य निवेशः। न तावत्क्रियाभिरसंनिधानात् स्वर्गकामवशादेवावग
म्यते विधिवशाच्च न ह्यस्वार्थं कश्चित्कामयते यदपि परार्थं कामयते तेन रूपिपरं परस्यास्वार्थमेव अन्नं तु परं परा प्रमाणा
भावादात्मार्थमेवागम्यते। विधिश्चानात्मीयफलसाधने प्रवर्त्तयितुमशक्नुवन् फलस्यात्मार्थतां गमयति यजेतेति
वात्मनेपदनिर्देशात् तस्माद्यागफलयोरप्यस्ति शेषता ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं। न चैवं सति तः प्रधानत्वात्पुरुष
स्य शेषत्वं नास्तीति मंतव्यं यथा तेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनोपादानात्। औदुंबरीसंमानादिषु च पुरुषस्यैव गुणत्वात्॥
॥ तेषामर्थेन संबंधः॥ ॥ कः शेषः केन हेतुना शेष इति द्वयमपि पृष्टं उक्तं इदानीं कथं च विनियुज्यत इत्ययमंशो निरूप्यते ८
शेषलक्षणमासस्योर्निर्वपणप्रोक्षणावघातादय औषधधर्मास्तद्वदुपवनादय आज्यधर्माः शालाहरणादयः सांनाय्य
धर्मास्तेषु संशयः किं सर्वे आज्ये औषधे सान्नाय्ये च कर्त्तव्या उत यथासंयोगं व्यवस्थेति तदर्थं च किं परमापूर्वसंयुक्ता
एते किं वा अवान्तरापूर्वसंयुक्ता इति तत्रैवार्थमपि किमवान्तरापूर्वाणि सन्तीति नेति। सन्त्वपि च तेषु किं ता निष्प्रयोज [illegible]
कानि किं वा परमापूर्वं। यदापि तीनि तदा किं सर्वाणि सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि किं वा व्यवस्थेति। किं प्राप्तं॥ ॥ ४

एकमेव फलापूर्वं फलस्यैकस्य सिद्धये क्लृप्तं नामानि धर्माणां तादर्थ्यान्नैककरो भवेत्। अवघातादीनां व्रीह्यादिभिः
संबंधोऽपूर्वसाधनविशेषत्वकृतो न व्रीह्यादिस्वरूपकृतः न ह्यापूर्वं सर्वेषामाग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव क
ल्प्यते न बहूनि तदर्थश्चावघातस्तदीये हविषि कर्त्तव्यस्तदीयत्वं चाग्न्यादीनामप्यविशिष्टमतो यथा व्रीहिषु कृतोऽवघा
तो यवेष्वपि भवत्येवमाज्यादिष्वपि भवितुमर्हति। संतु वा अवान्तरापूर्वाणि तथापि तानि निष्फलत्वाद्यागस्वरूपवदेव न ध
र्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्त्वात्तदेव प्रयोजकं। न चात्र वाक्यं यममसाम्यः। न च दीक्षणीयास्वाप्यपूर्वं लक्ष
णयोपस्थापयति। ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणया तस्यास्ति विप्रकर्षः। अत्र तु परमापूर्वमवान्तरापूर्वं च द्वयम
प्याग्नेयादिमाध्यमिति लक्षणे तु विशेषः। प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं युक्तं। यद्यपि वा अवान्तरापूर्वाण्यपि प्रयो
जकानि तथापि प्रकरणाविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानीति तस्मात्संकरः। अत्राभिधीयते। सन्ति तावदवान्तरापूर्वा
णि कुतः। न ह्याग्नेयादिकर्माणि विनश्यन्त्यपूर्वं विना। नासत्यपरमापूर्वं जनयति स्वरूपतः। तदेतदपूर्वाधिकरणे
वानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं सन्तु च तेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः यद्यपि चाग्नेयादीन्येवापूर्वकरणं

शा०दी० तथापिसाद्गुण्यार्थंकरणत्वंतद्वारेणापरमार्थसंबंधनिमित्तावलम्बनात्तेनव्रीहिशब्दोयागद्वारेणापूर्वमुपलक्षयतिन
५ प्रत्यक्षमंत्रावदुत्पन्नमपूर्वंनिपतति।तस्यापिवादृष्टत्वेनाज्ञातप्रकारत्वात्परमार्थसिद्धोपपत्तेनचफलवत्त्वादतिक्रमकारणा
भावात्तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तंसत्यपिचसर्वेषांप्रकरणाविशेषेक्रतौव्यवस्थावगमादसंकरः।एवंचावघातादेर्दृष्टार्थ
ताभवति।अन्यथात्वदृष्टार्थतास्यान्नचक्वचिदपिदृष्टसंभवेतत्रएवविधेषूपपन्नेरर्थोपपन्नैःपरिहृत्यादृष्टकल्पनयासद्वीर्य
त्वंयुक्तमंगीकर्तुं।यद्यप्ययद्यपितावदवहन्तीत्येतावन्मात्रंश्रूयतेतथापिदृष्टार्थवशाद्व्यवस्थास्या।किंतुतद्यदात्रीह्या
दिसंयोगेनैवश्रवणंतस्माद्यथासंयोगाव्यवस्था॥ ॥इयंचोन्यत्रिसंयोगात्तदर्थमेवचोद्यते॥ ॥दर्शपूर्णमासयो
स्यपृथक्कपालानिचेत्युपक्रम्यतानिवेदश्यपज्ञायुधानीत्युक्तंतथास्फ्येनोद्धन्तीत्यादिमपराणिवचनानि।तत्रसंशयः
किंस्फ्योद्धननंयेनयासामिन्यकरणेशक्यंतत्सर्वेणतेनकर्तव्यमुततथासंयोगमुद्धननादेवेति।तत्रायुधशब्दस्यसाधनवच
नत्वाद्युद्धसाधनत्वाद्यज्ञसाधनत्वंगम्यमानंसाक्षात्संभवदंगेषुवत्तत्रस्वविशेषात्सर्वांगेषुविज्ञायते।उद्धननादिसंयो राम
गत्वनेनैवप्राप्तत्वात्स्फ्ययुक्तानुवादः।नैतद्युक्तं।एवंह्युद्धननमुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यंस्यात्।नवानुवादत्वमपिसं ५

भवतिनित्यप्राप्त्यभावात्तन्नह्युद्धननंस्फ्येनैवप्राप्तं।अन्येनापिसंभवात्।पाक्षिकानुवादेवानित्यवच्छ्रवणविरोधः।तस्मादे
तानिवाक्यानिविधायकानि।यज्ञायुधवाक्यत्वेतेरेवप्राप्तार्थत्वात्तदैशब्दोपदेशात्प्राख्यातभावाद्यानुवादकंवरंच
वक्यानर्थक्यादेकानर्थक्यंनवास्यानर्थक्यं।यज्ञायुधानिसंभरतीतितत्रश्रुतासाधनविशेषत्वात्।तस्मादस्यानुवा
दत्वादितरेविधयोमताः।तेनतस्माद्व्यवस्थास्यात्कार्येषूद्धननादिषु।अर्थैकत्वेद्रव्यगुणयोरेककर्म्यान्नियमःस्यात्
॥ ॥ज्योतिष्टोमेश्रूयतेअरुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्यासोमंक्रीणातीति।तत्रारुणाशब्दोयमाकृत्यधिकरणमार्ये
णान्वयव्यतिरेकाभ्यांचगुणवचनः।पिंगाक्ष्येकहायनीशब्देतुयौगिकौसामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौगुणाधि
कफलंवशाद्द्वये।नचैकेनविधिनैतेपरेणविधिनसंभवतीतिवक्ष्यमुभयोरपिक्रत्येवद्रव्यवचनयोर्युगपत्प्रवृत्तेः
तदिहारुणिमानंप्रतिसंदेहः।किमेववाक्यभित्वाप्रकरणेनसर्वद्रव्येषुनिवेशयामः।किंवाक्रीणातिनासंबध्यतदं
गमेकहायन्यांनिविशतइति।तदर्थंचक्रियासाधनत्वंसंभवतिनेति।तत्र।अमूर्तत्वात्गुणोनैवक्रियांसाधयितुंसम
र्थः।तस्मात्क्रीणातिनानास्यसंभवत्येकवाक्यता।क्रीणातिनासंबद्ध्यमानस्तृतीययासंयोगात्करणकारकंस्यादन

शा०दी०१ वामूर्त्तस्य करणं कारकं संभवतीति तिनास्य क्रयसंबंध इति तत्तः इत्थंभूतः प्रकरणे निविशत इति। ननु प्रकरणे वा कथ
६ मस्य निवेशः न तावत् क्रियाभिरमूर्त्तत्वात् न च द्रव्यैः कारकस्य द्रव्यसंबंधानुपपत्तेः अनुपात्तानि वा द्रव्याणि कथं तैर्गुणः
संबध्यते। स्यादेतत् तृतीयया करणं द्रव्याणि प्राकरणिकान्यनुघ्राति यद्विका यो गुणस्तान्परिच्छेदकत्वेन विधीयतेनेत
उगुणस्य करणान्वयेन द्रव्यसंबंधो न स्यात् न तृतीयया चोपादानात् द्रव्याणां नानुपादानदोष इति। नैतद्युक्तं॥ सा हि तृतीया
करणीभूतद्रव्याभिधायिनी विभक्तयो हि कारकशक्तिं निरूप्याभिधाय तया क्रियां विशिषंति। ननु लक्षणैतत्कारकाधिशय
वत्कारकोपसर्जनं द्रव्यमभिदधाति। येन गुणः परिच्छेदकतया संबध्यते। उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचनमपि ल
क्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तच्च तृतीयासंयोगात् कारणं तच्चैकपदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं करणरूपं प्रतिपाद्यते त
त्र विशेष्याणि करणद्रव्याणि प्रकरणगतान्यन्यविशेषणभूतो गुणः परिच्छेदकत्वेन विधीयते येन द्रव्येण किं वि
क्रियते तेनारुणेनारुणकेनेति न चैवं लक्षितस्य द्रव्यस्य क्रय एव करणत्वसंभवात् किमिति वाक्यभेदः। नानेन लक्षि राम
तद्रव्यांतरं शक्यं विधातुं श्रौतैकहायन्यावरुद्धत्वात् क्रयस्य। एकहायन्याश्च स्वशब्दविहिताया न पुनर्लक्षणया विधातुं ६

८३

क्यते। अपि चैकहायनीमेवानूद्य तत्रैव गुणो विधीयतां न भविष्यति वाक्यभेदः। नैवं शक्यं विधीयते हि तत्रैकहायनी क्रयं प्रति
गुणभूतावगतावनासावेकस्मिन्नेवोच्चारके अनुवदितुं गुणं प्रति प्रधानीभवितुं परार्थवोच्चारयितुं शक्यते श्रार्थन्निप
संगात् प्राकरणिकानि तु द्रव्याणि वाक्यांतरविहितानि शक्यं तेवाक्यांतरेणानुवदितुं। तस्मात् लक्षणेव प्रकरणे अरुणि
माति विशत इति प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥ तृतीययारुणस्यैव करणत्वं क्रयं प्रति। विस्पष्टं गम्यते तद्द्वि व्यवहारेण युज्यते
यद्यप्यमूर्त्तत्वादयं न साक्षात् क्रियां साधयितुमलं तथापि द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं न ह्यपरिच्छिन्नं
द्रव्यं क्रियां साधयतीत्यरुणाभ्युत्तरपरिच्छिन्नत्तीति युक्तमस्य क्रियासाधनत्वं गुणानां हि साधनत्वे द्वेषं न विरुद्ध छन्दोयथाने
न शक्यते साधयितुं नथाकुर्यादिति एवं संभवति श्रौतस्यैवारुणस्य क्रयैकवाक्यत्वे न लक्षणावाक्यभेदस्य युज्यते। प्र
दावक्रुपार्थत्वं तदा तदीये द्रव्ये निवेशादेकहायन्यामेव निवेशः। ननु वासः प्रभृतीन्यन्यान्यपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि नि
विशेत न तेषां रूपांतरद्रव्यत्वात्। भिन्नाश्चैते प्रतिवाक्यं क्रयाः विधिभेदात् सर्वेष्वेते विधयोन्योन्यमस्मिन्नुत्पत्तिशिष्ट
द्रव्यावरोधात्। द्रव्यांतरं विधातुं मशक्नुवंतस्तत्तद्द्रव्यविशिष्टक्रयविधानार्थाः। न चाविहितस्य विधानं संभवतीति सिद्धः

शा॰दी॰ ७ क्रयभेदः। तदाह भाष्यकारः। भिन्ने हि वाक्ये एकहायनी साधनको एकः क्रयो ऽवबुद्धो भवति त्रिगुणसाधनः कर्म पि क्रयान्तरमि
ति एवं हि वदता क्रयभेदे क्रयभेदं दर्शयति। तेन ये गुणकर्मत्वात् क्रयाणां भेदमिच्छन्ति तेषां न्यायविरोधात् भाष्यविरोधाच्चोपेक्ष
णीयाः। ननु गुणकर्मणां भेदो नास्तीति राजाज्ञा ऐन्द्रवायवादिग्रहणानां भेदस्य पशुसोमाधिकरणे दर्शितत्वात्
अतोऽस्ति क्रियाभेदः। क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयचिंता न द्रव्याणाम्। अस्मिंस्तु विरो
धः एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्॥ ॥ एवं त्रिभिरधिकरणैः क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां पृथक्त्वसंयोगा अव
स्थोक्ताः संयोग एव विदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा शेषस्य संयोगः किं वा विवक्षितविशेषणे
नेति॥ एवं हि श्रुतं ग्रहं संमार्ष्टीति॥ तत्र संशयः। किमेकस्य ग्रहस्य संमार्गः उत सर्वेषामिति। तदर्थं किमुद्देश्यगत
संख्या विवक्षिता नेति। तत्र श्रुतानिर्बलाद् द्रुततरं स्वोपादेयगामिनी। विवक्षिता तथोद्देश्यगता संख्या विशेषणत्वात्॥ ॥ अ॰ ३
इति प्राप्ते हि विधीयते॥ ॥ उद्देश्यत्वं ग्रहाणां जातियत् द्वयं लक्ष्यते नयाः॥ तेषां गामेष तत् संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः। यदि रामः ७
ग्रहत्वमात्रेरयं संस्कार्यः स्यात् ततस्त्र्याः प्रतिव्यक्ति समाप्तेर्यत्र क्वचित् द्रव्ये संस्कृते सा संस्काराय नैव विमतः ... संस्का
८

रः क्रियेत तस्यास्त्वमूर्तत्वाद साधनत्वात्तु तल्लक्षितानां द्रव्याणां ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानामयं संमार्गस्तत्रापि यदि द्र
व्याणि संमार्गं प्रति गुणभूतानि स्युः पशुवदिव यागं प्रति ततो येन केनापि सिद्धे नावश्यं सर्वत्र क्रियेत। यदि यावद्गुणं प्रधा न२
नमावर्त्यते ततः प्रयोजनाभावान्न तत्र क्रियमाणद्रव्येणायं संमार्गः कर्तव्य इत्यपेक्षा भवति तस्यां वापेक्षायां परिच्छेद
कत्वेन संख्या विधीयते पशोरेकत्ववत् प्रधानानि त्विह द्रव्याणि संमार्गं प्रति द्वितीयानिर्देशात् प्रयोजनवत्त्वात् प्रतिप्रधानं
च गुणावृत्तेः सर्वेषां समुच्चितानामयं संस्कार इति निश्चयात् परिच्छेदकापेक्षानभावाच्च न संख्या दर्तव्या। परिच्छेद
कतया हि तस्याः क्रियान्वयो न च परिच्छेदः परिच्छिन्नेऽसंभवतीति द्वाराभावान्न क्रियान्वयः संख्यायाः क्षिप्तां तु शक्यते वि
धीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गप्राप्ते परिसंख्यार्थं स्यात् सा च त्रिदोषा न वैकस्मिन् वाक्ये संमार्गवि
धिः परिसंख्या च संभवति वचनव्यक्तिभेदात्॥ न चास्य विधिरपि संभवति कुतः ग्रहस्य संमार्जने वैतन्न स्यादेव ग्राह्य एव वा।
सर्वथा वाक्यभेदः स्यात् ततो नास्य विधेयता॥ विधीयमानं ह्येकत्वं यदि तावद्ग्रहस्य द्रव्यस्य विधीयते ततो ग्रहसंमार्गसं
बंधो ग्रहैकत्वसंबंधश्चेत्यर्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। विहितमपि चैकत्वं ग्रहत्वरूपमात्रोपलक्षणात् संमार्गविरो

शा०दी०३ ब्राह्मणानिति सर्वेषां संमार्गः स्यादित्यसमस्तत्वाविशेष एव अथ संमार्गाद्वितस्य ग्रहस्यैकत्वं विधीयते न स्वरूपमात्रस्य। नैवं श
८ क्यं न हि संमार्गो ग्रहविशेषणं निर्ज्ञातं हि विशेषणं भवति संमार्गो द्वितस्सर्वो विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं भूयात् एका वि
धान विशेषण एतयोरेकपदगामेवावाक्यभेदः ग्रहं संमृज्यादिसंमृज्य स एक इति। अथैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गः
कोर्थो विधीयते न तेन कश्चित्सर्वात्कोदोषः स्यादितिमतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः ग्रहं हतातीयमेकसंख्यं च ग्रहं तस्य
संमार्ग इति। एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वात् ग्रहत्वाद्यं संमार्गस्य वनगुणत्वान्न सर्वत्र प्राप्तिः स्यादपि च विभक्त्या पृथग
पदस्त्वाकारकत्वोच्यते न तु प्रथमं संख्यां प्रातिपदिकार्थस्याभिधाय पश्चात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं येनैकत्वविशि
ष्टस्य संमार्गमिति कर्मत्वं स्यान्न तावदेकत्वग्रहविशेषणं। अथ यदपि पश्वैकत्ववत्। विभक्तिश्चेत्याकारकेष कर्मस
यैव संबध्यते तथापि द्वयीगतिः स्यात् एकस्य ग्रहसंमार्गः संमार्गो गं वा एकत्वं। यदि तावत्तदेकत्वाग्रसंमार्गः स्या
ततो ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गविधानात् उद्देश्यपोश्वोपादेयवत्क्रियया वशीकरणासंभवात् प्रत्येकमेव नाभ्यां राम
क्रियासंबंधात् प्रत्युद्देश्यं योग्योपादेयवत्क्रिया वशीकरणासंभवात् प्रत्येकमेव नाभ्यां क्रियासंबंधात्प्रत्युद्देश्यं पद ८

कथमसाप्तेर्वाक्यभेदः पुनरपि च ग्रहस्यैकत्वापेक्षतौ यौस्यैव संमार्गात्तत्सर्वग्रहसंमार्गः स्यादित्यसमस्तत्वासिद्धिः अ
थैकत्वं संमार्गस्य गुणाद्रुत्व्यते तदयुक्तं। न हि द्वितीयागुणत्वं च इति प्राधान्यवाचिनी हि सा अथ सक्तुवल्लक्षणा
या गुणत्वमुच्येत तत्र श्रुतिर्न भवेत् सा युक्ता किं च तथा सति ग्रहस्यापि गुणत्वं स्याद् थैकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्य च प्राधान्यमु
च्येत न न तद्युक्तं कथं हि सहत्वघुपात्ता द्वितीया विभक्तिर्ग्रहापेक्षया प्राधान्यं सा भिद्यात् एकत्वापेक्षया गुणत्वं लक्ष
येतत्र कथं विवेकत्वं विवक्षितं शक्यं॥ ॥संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्॥ ॥किमेकत्ववत्प्रातिपदिकार्थ
स्याप्यविवक्षितत्वाद्वा समानामपि संमार्गः कर्त्तव्यः उताविवक्षाकारणाभावान्न गुहाणामेवेति वा चरः। तत्र संमार्ष्टि
येताः दक्षसोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामिव गमानत्वयः कस्येत्यपेक्षाभावाद् विवक्षितं म
ह्यहणमेकत्ववदपलक्षणमात्रं। अपि च सोमयानां स्यैकत्वात् तद्गृहं सर्वमप्येकमेव तत्साधननिवेशी संमार्गो
मसमेव पितत्साधने युभवितुमर्हति। न ह्यत्र कर्मभेदोस्ति येनास्य वैभेदास्य घातादिवद्व्यवस्था स्यात्। तस्मात् चमसे
विस्यादिति प्राप्तेभिधीयते। न हि ग्रहविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते। या गो कात्येप्यग्रहाणि भिर्घतेभ्यासमेदनः। न ता

भा·दी·३ देकत्वविवक्षायां वाक्यभेदोऽवश्यं हि संमार्गः कस्यचिद्धि क्षिप्रान्त्याः तत्र शब्दोपनीतं ग्रहमुद्दिश्य ग्रहणमुक्तं यस्मात्म
९ र्थसंस्पर्शो सोमपात्रमात्रं गम्यते। एकस्यापि च यागस्याभ्यासभेदात्तेषां वा पूर्वमेतरेण संस्कारित्वायोगाद्द्रव्यं प्रत्य
भ्यासमहत्त्वाणि निषिध्यंते। तत्रापि ग्रहशब्दलक्षितात्पूर्वविशेषनिबंधनः संमार्गो न चमसेषु कर्तव्यः। आनर्थक्यात्तदंगे
षु। सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते तत्र संशयः किं सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयस्याधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण
वा। वाजपेयांगं तद्यूपद्वारेण पश्वंगमिति। तदर्थं च किं सप्तदशारत्नि वाजपेयस्येति वचनव्यक्तिः। उत सप्तदशारत्निर्यू
प इति तत्राद्य वहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयस्येति संबंधः परिमाणं च साक्षात्क
र्मणि न संभवतीति तत्साधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण संबध्यते। यूपश्च पश्वर्थोर्ध्वपात्रमेव साद्गुण्यादुक्तं ते। यद्वा वाजपेय
स्येति षष्ठ्या तत्संबंध्यूर्ध्वपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारत्नित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयांगं भवति एवं च वाजपेयपशवः श्रुति
हृतो भवति यूपसंबंधित्वाद्वाजपेयस्य यूपाभावात् सत्तु यागसंबंधित्वाद्यूपस्य वाजपेयपशवः फलुललक्षणार्थः स्यात् न राम
न्वितरत्वापि यूपशब्दो गौणः सत्तु न दोषो जघन्यत्वात् तद्यूपं पशव्यस्य वाजपेयशब्दस्य मुख्यत्वात् लक्षणायुक्तात् ९

स्यादूर्ध्वपात्रे निवेशः स्यादेव यदि यूपेन संबंधेन लक्षणा भवेत्। वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिः इत्येव सायत्तः षष्ठी संबंधमा
त्राभिधानं शक्तीत्वमपेक्षते। नाथ व्यवधिसंबंधे देवदत्तस्यनरूढवत्। यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकारकत्वः संबंधमात्र
मस्त्येव क्रतुनातो न लक्षणा। ऊर्ध्वपात्रेण संबंधे यूपशब्दस्य गौणता। अनंतरेण संबंधः प्रधानेन च संगतिः। प्रक्रि
यानुग्रहश्चैवं नाद्रव्याः श्रुतिवाधतः। तेन सप्तदशारत्निर्यूप इत्येव संगतिः। सा च प्रकरणाद्वाजपेयपशुसंबंधियूपगा।
तेनायं वाजपेयस्येत्यनुवादो न विध्यति॥ ॥ कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात्॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः
प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रामं जुहोतीति तत्र भाष्यकारेण जुहोतेः सन्निहितप्रयाजविषयत्वं सिद्धं कृत्वा किमभिक्र
मणं तेनैककर्तृकत्वात्कर्तुस्तु संबध्यते किं वाऽनन्तोऽभिन्नं कर्तृप्रकरणगतं कर्तृ ति विचारितं। एवं च पूर्वः पक्षः। क्रियया
कारकस्यैवान्वयस्यास्य पेक्षणयुक्तता। न वाभिक्रमणं स्पष्टं वर्जितं कारकं भवेत्। न चात्रानुपपत्तेद्वारेण संभ
वतीति तत्र होमकर्तृपनीतस्य प्रयाजं प्रति पुरुषं यद्वारत्वं प्रतिपद्यते। अभिक्रामं जुहोतीति कर्तृद्वारोपादानान्नेद्वारत्वं। तस्मादि

श्रा०दी०३ १० ष्टि न्तेष्व करणान्मद्वात्तशक्यते वक्रियायाः प्रकरणेन ग्रहणं प्रयाजादिवत्। मं भवति। हि कर्मणः कर्म्मोपकारकत्वं। कार
कत्वं तु न संभवति तस्मात् दर्शपूर्णमासांगं स्यात्सामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकं भवति कर्त्तावप्रयोगांग मितिस र्वप्रयोगसंब
न्धो भिक्रमणस्येति। सिद्धांतस्तु। अनुपात्तोपि सद्भावमात्रेणाद्वारतो व्रजेन। कर्त्ताभिक्रमणं तेन भवेद्धोमस्य साध
नेवार्त्तिक कारस्तु। क्रांतमभिक्रमणं तत्किमात्तोन्येनसर्वविध्युतेतस्मात् जुहोति संबंधस्य स्पष्टत्वान्नितितो। विछे
दाशंकेत्यन्यथाधिकरणं वर्णयांचकार। अभिक्रामं जुहोतीति होमानुवादेन विधीयमानमभिक्रमणं किंप्रा
करणीकसर्वहोमांगउतमयाजहोमस्यैवेति संशयः। तदर्थमेव किमवान्तरप्रकरणमस्ति न वेति॥ फलवत्तावनो
द्दूतकथंभावतिरोहिताः। नैर्वांगानां कथंभावाः प्रादुर्भवंति नमंतरा। प्राउः प्युपर्दिर्वांगानां कथंभावास्ततोभि
षेः। नेषामंगानि तापन्नेर स्ववस्थाप्रसज्यते। तस्मात्त्वावान्तरप्रकरणं तदभावो वसंत्रिधिमात्रेणाभिक्रमणं प्रयाजां राम
गंस्यात्। स्तू दुर्बलप्रकरणाद्दतो दर्शपूर्णमाससभावनयासंबंधात् दीक्षसकलहोमांगमभिक्रमणं वहि धर्म्मवत्। १०

नन्वसत्यप्यवांतरप्रकरणे वाक्येनैव प्रयाजांगतास्यात्। अभिक्रामं जुहोतीति नैवं जुहोतेः साधारणत्वेन प्रया
जोपस्थापकत्वाभावात्। नन्वनुवादेषु संनिहितगामी प्रयाजास्तु संनिहितगामी प्रयाजाश्च संनिहिताः। नैवं तु द्विवि
पदि इतिरनुवादस्यापत्तिनानपाठप्रमाणमत्तिः तथास संनिधानादुत्तमप्रयाजस्यैवाति क्रमणमंगंस्यात्समभि
दारीनां नयावार्हिर्षि हवीष्यासादयतीति यस्यैव वह विषयः किंयानपि पाठन्तः सन्निधिविशेषो स्ति तस्यैव वहर्षि हवी
ष्यासादनं नास्मेषां वुद्धिविपरिवृत्तिश्च सर्वहोमानामविशिष्टप्रकृतत्वादेवा। अतो वर्हिर्हविः शास्त्रस्येव जुहोति शब्द
स्यापि संकोचायोगात्सर्वहोमांगमभिक्रमणमिति॥ ॥भवेदेवं प्रयाजानां नास्तिप्रकरणं यदि। तेषां वचनसंपुक्तानामे
गुणविहिताः पुरा। पश्चान्नये विधास्यंते तैः संदष्टमिदं स्फुटं। अभिक्रामं जुहोतीति नततो मन्त्रगच्छति॥ प्रयाजान्विधायसमा
नयत ऋपभृतः इत्यादि गुणं विधाय अतिक्रामं जुहोतीत्युक्त्वा यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो रद्धीरिवयजतीत्यादि यावत्
त प्रयाजानि ष्वा हवींष्यभिघारयतीति प्रयानपरामर्शदर्शनात् तन्मेतावता प्रदेशेन प्रयाजाः समाप्यंत इत्यवगम्य
मानतन्मध्यपतितं अभिक्रमणं तदभिक्रमेणान्यत्र गच्छति निर्विघ्नतेन संदंशोपन्नवाचनिके कैर्गुणैः। तत्रांगानां कथं भावः

×विद्यते वांगभवतानामप्यविज्ञातप्रकारत्वात्कथमित्या
कांक्षा। तथापि न ×१

भा०दी०२
११

सन्नप्यविनियोजकः॥ निःफलत्वेन सर्वेषां न विशेषो वगम्यते। कः शेषः कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानं॥ अथ व स्यात्प्र
सक्तिस्त्वयोक्ता सैवं निराकृता। संदेशो सति संदष्टं तदंगमित्यनर्थकः सर्वं प्रधानगामीति नाम्नव स्यात्प्रसज्यते। यस्त्वाह सा
धिकाराणामिति करिष्यता स्थिता। नामेधामिति तस्यापि भिन्नामात्रमेव ततः। अविज्ञातप्रकारत्वादुभयेषां हि सा
भवेत्। तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न त्वेदनुष्ठानमेव न स्यात्। एतावांस्तु विशेषोपदेशाम्नायार्थमनुष्ठानं सा॥धिकाराणां तु स्व
निष्टमिति न चैतावतावता विशेषोपदेशार्थस्यापि च्युविता तत्प्रकारस्यानुष्ठानासंभवात्स्वयूजेर पूर्वं पुंस्त्वप्रधानस्योप
कुर्यादित्युक्तो योनाम प्रयाजैर पूर्वं कर्त्तुं न जानाति तस्य भवत्येव कथं ममी निर पूर्वं कर्त्तव्यमिति प्रकर विशेषापेक्षा
सत्यामपि तस्याय दिसंदंशपतितमंगं न स्यात्। ततो न विशेषात्सर्वं फलवदंगं स्यात्। प्रकाराकांक्षा तु वाचनिकैर्पु
रोर थोंप न्नित्यनेन स्वरूपनिष्पादने नावमनादिभिश्चद र्विहोमवन्न क्षूयते अभिक्रमणं तानु संदंशपतित त्वाद वा
तरप्रकरणे भूते प्रयाजं गंगएकदेशिनां त्ववांतरप्रकरणाभावात्सन्निधिवावेन प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थस्यादि राम
त्यास्तां तावत्॥ ॥संदिशेत्तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधायतासां विहितं प्रथमं ११

मन्वाहेत्यादिवचनैर्गुणान्विधाय ततो निविदो नाम मंत्राः देवेद्धो मन्विद्ध इत्यादयो विहिताः ततः काम्याः सामिधेनी
कल्पा विहिताः तदनंतरं यज्ञोपवीतमाम्नातं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति ततः पुनरपि सामिधेनी नामेव वा
चनिकागुणा विधास्यंते अंतरा न्यायं संदेहत्वाद्येत्याद्यः तद्यज्ञोपवीतं प्रति संदेहः सामिधेन्यंगं उत दर्शपूर्णमासांगमि
ति। तदर्थं च किं सामिधेनीनां वाचनिकगुणोद्भूतमवांतरप्रकरणं व्यवृत्त विधावनुवर्त्तते अथवा विच्छिन्नमिदं निविद्भि
रिति। अनुवृत्तौ तदंगत्वं विच्छित्वे दर्शशेषता। किं प्राप्तमुभयत्रापि कीर्तनादनुवर्त्तते। पुरस्ताद्युपवीतस्य परस्ताच्चापि
कीर्तनं। विद्यते सामिधेनीनामतः प्रकरणात्मिता। निविदस्त्वेकएषा यदनुमंत्रणमंत्रवत्परप्रकरणप्रतिनारत्व वांतत्वं।
अथवा निविदामपि तादर्थ्यं तत्कथं भावमंगताः। न चांगोर्थ्य वधीर्यं ते प्रधानानि कथं चन। काम्येष्वप्याश्रयत्वेन तासामे
वानुवर्त्तनं। उपवीतमतस्तत्सामंगं प्रकरणाद्भवेत्॥ एवं प्राप्ते वदामो त्रनिविद्भिर्व्यवधानतः। विच्छित्वा सामिधेनीनां प्र
क्रियानानुवर्त्तते। यत्सन्निधानस्येवासंबंधिभिः परैः व्यवधानं न प्रकरणस्येति वदति तस्य सर्वकर्मणां सर्वप्रक
रणानुवृत्तेः सर्वे धर्माः सर्वेषामुपदेशेनैव स्युः विश्वजिदादीनामपि कृतार्थत्वं स्यात्। यत्तु निविदामप्यवांतरप्रकरणे

शा०टी०३ १२ न सामिधेन्यंगत्वादव्यवधायकत्वमित्युक्तं नत्वप्युक्तं लिंगेन प्रकरणं वाधित्वा निविदो ग्निसमिंधनांगं भवतीत्याधि: सामिधे
न्यंगं भवति येन तद्द्वारेण निविदोपि तदंगं स्युः किंतु सामिधेन्य एवाग्न्यंगं निविदोपि तासामिथ: संबंध:। यथावस्पति
गुणानां च परार्थत्वाद: संबंध इति तेनासंबंध इति। निविदां दर्शपूर्णमासांगैर्विच्छिन्नं सामधेनीनां प्रकरणं नोपवीतं स्यात्
ति। न च्चैवं निविदंगमुपवीतं स्यात् नतासां प्रकरणमस्त्यभित: कीर्त्तनाभावात् त्रिविधिमात्रमपि नास्ति काम्येष्ववधाना
त्। तर्हि काम्यानामेवांगं स्याद्व्यवधानात्फलाकांक्षेद्वप्रकरणं सद्भावात्तेषां विकृतित्वादिह हि ते नियमं सामिधेन्याश्र
यत्वेन गुणमात्रं फलाय विधीयते विच्छिन्नप्रक्रियाणां तासामाश्रयत्वानुपपत्ते:। वाक्येन वाश्रयसंबंधे वा कथं भेद:। किं
त्वनुवचनांतरा। णिष्टंख्याविशिष्टानि फले विधीयंते मानि च संख्याप्रयुक्तानुवचन त्वसामान्यान्निसानुवचनप्रकृतानि
नतश्च तासां स्वधामन्येषां च तद्धर्माणां प्राप्तिरनुवादेन च यस्तत्र॥ धर्म: प्रयक्त इति निगदानंतरभाव: सामिधेन्यंगत्वे नृ
नोक्त: सोप्यत्रातिदिश्यते स च निगद: अनुप्रयुक्तत्वाच्च वहि: प्रयोगे लभ्यते न तस्तद्दशेनानुवचनात्तेराणामपि क्र राम
तुमध्यप्रयोगासिद्धिरेतैरेवं चाग्निसमिंधनस्य प्रसंगात्सिद्धेर्नित्यानुवचननिवृत्ति: तेनैषामनुवचनात्तेत्कर्षोपकार १२

प्राकृतधर्मपरिहृरितानां कथं भावापेक्षाभावात्तान्निप्रकरणं सन्निधानमात्रं तु स्यात् तत्र दुर्बलं प्रकरणादिति तद्दर्श
पूर्णमासांगमेवोपवीतं। ये तु पश्चात्तना गुणा: ते दूरस्थानुवादे नैव द्वादश्यो पसत्त्वद्विधानुशक्याइति न तद्दर्श
नैकांतत: प्रकरणानुष्टतिर्विज्ञायते यत: प्रकरणे पाठो निविदां स्यात्। यद्वा तिष्ठन्नस्याहं तराम् ऋचमित्यादिषु अनुवच
नमात्रं श्रूयते। तत्र यदि सामिधेन्यनुवचनं प्रकृतं स्यात्तत्तस्तद्देवाकाम्येत तदभावात्त्वनुवचनमात्रमनुवाक्यादि सा
धारणमिति न सामिधेन्यस्तु इति निरवधार्यते। यद्यपि देवा वै सामिधेनीरन्वाच्येत्यनेन वचनं तदप्यधारार्थवादत्वान्न सामि
धेन्यनुवृत्तिं लक्षयति। तस्माद्दर्शपूर्णमासांगमुपवीतं। एकदेशिनां त्ववांतरप्रकरणाभावात्सन्निधेश्च प्रकरणानु दु
र्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामधेनीनां दर्शपूर्णमासांगत्वमुपवीतस्य सिध्यति। निव्यर्थमिदमधिकरणं स्यात्। कश्चित्त
ह। उपव्ययत इत्येकं पदमन्विताभिधानायकर्त्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्रा व्रियत इति। तदयुक्तं प्रत्ययार्थेनादृर्वे
णधातोरन्विताभिधानसिद्धेरवश्यंपश्चादनेन प्रत्ययेन समस्तसामिधेनीनां सन्निधाने विकरणस्वमेवाभिधातव्यं सामिधेनी
नां सन्निपातित्वेनाश्रयस्सत्वाद्‍त: पदस्य त्वेवतदंगमुपवीतं भवतीति किमर्थमिदमधिकरणं अपि चैवं सर्वाधिकरण

दर्शपक्षेपि विहितमप्यभिक्रमणं एकपदत्वात्सन्निहितेनैवमपानकर्मणा नीयत इतिमदधिकारणवैयर्थ्यं स्यात्। नन्वभि
श्रा०दी०३ कामभितस्य त्वात्तत्वात्तत्सिद्धवत्त्वनीतेर्नकर्त्राकांक्षाकिंतुशेषिभूतस्तच कर्त्ता पेक्षितो तेन च शेषिणा चिता भिधानमितिनै
१३ वमवघातादिषु शेषिणोप्यन्विताभिधानाभ्युपगमात्। पिच सर्वाण्येवकार्यार्थानि पदानि कार्यं तत्र शेषिणा न्वितमर्थम
भिदधतीति यत्किंचिदेतत्। अपिचयदि न शेषिणा विनाभिधानं केन नसंनिहितमभिक्रमणस्याभिधानं यानस्यान्वितस्या
भिधानं संभवति गुणभूतस्य कर्तुरनपेक्षितत्वात्तेनान्विताभिधानं संभवतीति त्वयोक्तं। संभवेदा सन्निहितेनैवप्रया
जकर्त्रान्विताभिधानात्तथ्यर्थमेकवाक्यत्वप्रतिपादनं। प्रधानविधिनाभिक्रमणामन्वितमभिधीयत इति चेन्न तस्यापि
शेषित्वादुपवीतस्यापि तत्संभवात्सन्निहितेनापि साभिधेनीकर्त्रान्वयः स्याद्यथाभिहितमभिक्रमणं ग्राहकोप
स्थीयादुपवीतमपि यत्स्थीयात्त्पदपि शेषिभूतः कर्त्रापेक्षितोनानुष्ठातास्तद्इतिनदपि विपरीतमविशितस्यशेष्य
पेक्षाभावाल्लक्षणे सानुक्रियास्वाभाव्यादेवस्यादित्यास्तांतावत्॥ ॥गुणानांच परार्थत्वादसम्बंधः समत्वात्स्यात्॥ ॥ राम
साधनत्वकरणेवारणवैकंकतान्निराज्ञसंयुक्तानि पात्राणि स्रूयं तेवारणो यज्ञावचरः वैकंकतो यज्ञावचर इति पद १३

मानेष्ट्योप्याधानप्रकरणएवदृष्टान्तेरुक्ताः। तत्रपात्रेषु संदेहः किंपवमानेष्ट्यंगत्वं तयज्ञमात्रांगमिति तदर्थंच
किंपवमानहवीष्याधानांगांउत्तमामपि आधानेन समप्रधानाम्यथानीतियद्यंगं ततो यज्ञसंयोगात्साद्गाद्याधा
नेऽसंभवं तत्सपिपात्राण्यापानर्थक्यतदंगन्यायेन पवमानेष्टिषु कुर्वंतिअनंगत्वे तुकथं चिदपि यज्ञसंयुक्तानां प्रकृता
धाननिवेशासंभवादिष्टीनां वसयमप्रकृतत्वादनारभ्यवादरूपेणासर्वयज्ञेषु संभवंति तत्राधानस्यद्वितीयास संयुक्ता
ग्निसंस्कारार्थत्वया फलवत्वादफलानिपवमानहवीषि प्रकरणात्तदंगं। अत्रोच्यते। यदाहवनीयेजुहोतीतिवाक्या
देषामप्यग्न्यर्थता। नन्वसार पदादोयं सर्वहोमांगमाहवनीयंविधत्ते नत्वाहवनीयांगत्वं पवमानहविष्यां अत्र कश्चि
दाह अनारभ्यवादेनयज्ञमात्राहवनीयोगत्वेनविहितः पवमानेष्टिष्वातिदेशेनप्राप्तः सच पवमानहविर्देसाधारणे
ष्वत्वात्तन्नांगं संभवतीत्यंगत्वेनिश्चितेयमस्य प्रकृतोदृष्टः साक्षात्संबंधोशः सहसंभवेनवाधनीयः अवश्यं च पव
मानहविषामाधानांगत्ववादिनाप्यग्निनिष्पादकत्वमभ्युपगंतव्यं। नचप्राकृतमासाक्षात्संबंधावाधायसाक्षादिवा
स्तकिमाधानप्रनाड्या समाश्रीयत इति सिद्धमग्न्यर्थत्वं। तदिदमसारं यस्मादुक्रमंगत्वं निश्चितमितितन्नसिद्धासम

प्रा०दी०३
१४

स्मरणात्तद्धितचोदकावगतमंगत्वेनिवर्त्ततेयद्यपिचानिष्पन्नत्वान्नसाधयति।तथाप्यसाधयतएवागत्वमवघातस्येवव्र
ह्मलचराचववतिष्ठते।तेनसाक्षात्संबंधस्यांगत्वेनैवप्रकृतिवदुपपन्नत्वान्नतत्सिध्यर्थंसाध्यत्वमंगीकर्तव्यं।अपिचार्थि
कःप्रकृतौसाक्षात्संबंधोगत्वमेवशास्त्रार्थःनचार्थिकंचोदकःप्रतिदिशतिपदत्वेनसाध्यत्वास्यातप्रतिदिश्यतांवासं
बंधःसनुपेनकेनापिप्रकारेणसिध्यतीतिसाध्यत्वविशेषःकुतोलभ्यते।यत्तुसाध्यत्वमाधानांगत्ववादिनाप्यभ्युप
गंतव्यमिति।सत्यमभ्युपगतमस्तिहितस्यप्रकरणंप्रमाणंभवान्मतेकिंप्रमाणंप्रकरणमेवेतिचेत्तथासत्याधानां
गत्वद्वारेणैवाग्नीनांसाध्यत्वंस्यात्तद्यादिगुणविशेषितंसाध्यत्वंप्रकरणात्सिध्येन्नतोतिदेशवशेनसाक्षात्तदिसाग्नी
यतक्रत्वर्थत्वमेवतुप्रकरणादवगम्यतेनविशिष्टंसाध्यत्वंतेनयदिप्रकरणमंगीक्रियेत।धानांगतैस्यात्ततंचेत्सा
ध्यत्वमेवनस्यात्हिश्रुतिरादिवत्कुफलेकल्पयित्वाअग्नीमानेनगत्वमेस्यात्।अस्तुवातिदेशावगत्ससाक्षात्संबंधवत्सा
दवसाध्यत्वंतन्नप्रदेशात्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वविरोधाद्वाधितव्यं।अपिच।।कारणत्वेपीष्टीनांनभवतिसाक्षादि
ष्टिसाध्यत्वमग्नीनांनोहिसकलश्रुतांगाहितोपकारसविवाअग्नीसाधयंति।तेनअग्नासर्वांगानुष्ठानांदवस्थितमुस राम
१४

त्पदेहिद्वारभूतमंगीकर्तव्यंतत्स्वनायाग्नीनांसाध्यत्वंनसाक्षात्।अपिचनप्रकृतावाहवनीयस्यसाक्षात्संबंधःअग्रेणभ
तेनहिप्रस्तेयेणाहवनीयस्यसंबंधोनसाक्षाद्यागेनतदिहापिप्रकृतिवदतिदेशात्मना वसंबंधःस्यात्।तस्मान्नैवमग्र
र्थता।सिध्यतीमन्यदुत्तरंवाच्यंतदुच्यतेअयमपिप्रयोगोभाष्यकारस्यअनारभ्यविधानेनसत्येनाग्रर्थतातदेता।ननुत्वं
वाक्यमत्रस्मत्पक्षमाःनेष्टिसन्निधौतेनवायोरग्निष्वन्नस्येवसाधनत्वेनविधानासंभवात्तस्येवनिष्पादयितव्यस्यफल
वतःसाधनवत्वेनाफल।नियवमानहवींषिविधीयंतेसप्तमीचलक्षणयासाध्यत्वमेवप्रतीयादयतितत्रपयप्रिदध्या
नपतीत्विन्नस्माद्धासयेनाध्यानवत्रपवमानहविषामग्न्यर्थत्वात्राधानांगत्वमतःसर्वयज्ञार्थानिपात्राणीति।आचार्य
स्वसत्वपिपवमानहविषामग्न्यर्थत्वेपात्राणांवास्येनप्रकृयज्ञार्थता।सिध्यतीतिवाक्यद्वयविकल्पनाक्लेशोनमप्र
णेव्रीहिनवहन्नीसादिषुयथास्कत्वाद्विमात्रार्थात्वेऽवघातस्यानर्थक्यात्तुक्तःप्रकरणानुप्रवेशः।तद्दर्शनवद्विहि
तात्वसाधनस्यफललक्षणाश्रयणंद्रष्टव्ययथास्कसर्थत्वेपिदीक्षणीयार्थस्येववाद्धियमस्यानर्थक्याभावात्तलक्षणा
श्रयणोनप्रकाराणाश्रयणेनप्रकरणानुप्रवेशाकल्पनामाप्यायदिववानेष्टिसन्निधौपात्राणियज्ञार्थानिस्युरेवंततो।

शा०दी०३ तुवादस्यसंभवेसन्निहितगणमित्वात्सप्तदशारत्नित्वमिववाजपेयेशक्तानिवशात्सन्निधापितेऽप्येतस्मल्लोमवद्यसौर्य
१५ प्रकृतिवच्छब्दसन्निधावपितेतुप्रयाजेष्ववमानेस्यनुवादेनविधानान्नास्त्येवपात्राणिस्रुःनतुतासामिहसन्निधानम
स्तितस्मात्प्रकरणात्तथाप्युक्तमंत्रणवडुत्तकृष्टानिपात्राणिसर्वार्थानीतितदर्थाधिकरणेनसूत्रंचेतुयद्धाधिकरण
एवपदोत्तरत्वेनव्याख्येयं।निविद्भिर्वायान्त्यामिधेनीवाक्यस्योपवीतवाक्यस्यचभेदःस्यादित्युक्तेननुनिविदां
सामिधेन्यंगत्वात्तव्यधापकत्वंस्यादितियेवदंतितेषामुत्तरंगुणानांचपरार्थत्वादितिनिविदोपिलिंगेनाग्निसमि
धनेगुणभूताःसामिधेन्योपिऋतोनतासांमिथःसंबंधः॥ ॥मिथश्चानर्थसंबंधः॥ ॥दर्शपूर्णमासयोराग्नेयःसौ
म्यश्चद्वावाज्यभागौविहितौतयोःक्रमेतुवाक्यचतुष्टयमाम्नातंआग्नेयीसौमीसेकंयुगलंपुनराग्नेयीसौमीचे
त्यपरंतत्रप्रथमद्वितीयेवार्त्रघ्न्यौतृतीयाचतुर्थीवृधन्वत्यौतत्रापरंवचनंवार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येतेवृधन्वती
अमावास्यायामितितत्रसंदेहःकिमाज्यभागयोःक्रमप्राप्तामंत्रास्ताभ्यामाछिद्यवचनेनप्रधानांगतयाविधीयंते। राम
उताज्यभागयोरेकाव्यवस्थायामप्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रमिति।तदर्थंचाप्तिमिन्वचनेपौर्णमास्यमावास्या १५

शब्दैकर्म्मैवचनोऽतकालवचनादिति॥तत्र॥कालस्यास्यशरणीयत्वात्तमंत्रेणप्रयोजनंनापिप्रकरणंतस्यतेननाम्ना
विहोच्यते॥कर्म्मणःप्रकृतत्वेनमंत्रापेक्षितत्वापिच॥तत्पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामभिधीयते।सप्तमीवद्वृ
र्धुरमावास्यायांवेदितिवत्प्रधानेप्यविरुद्धात्तस्माद्वाक्येनक्रमंबाधित्वाप्रधानार्थामंत्राइति। ॥नैवंयद्यपिक
र्मैवशब्दाभ्यांप्रतिपाद्यते॥तथापिसप्तमीश्रुत्यानप्रधानत्वसंभवः।वृधन्वद्वृधुरमावास्यायामितितुल्यलक्षणानचेहत
थामुख्यार्थसंभवात्रचेहसौम्यस्यमंत्रस्यप्रधानेषुसामर्थ्यमस्तिसोमस्यप्रधानदेवतायाअभावात्।अग्नीषोमीयेप्य
ग्निसहितस्यदेवतात्वनकेवलस्यअमावास्यायांतुनास्त्येवसोमः।नचवचनाद्व्यर्थत्वलिंगहिवाक्याद्बलीयः
वाक्याद्धिकर्म्मणःप्राधान्यंलक्षणाश्रयणाच्चश्रुतेरप्यापिविधिवाक्यत्वान्मंत्ररूपंबाधेतयाघवाधनैनोपपद्येत।
तत्तुव्यवस्थामात्रमपेक्षितंअल्पंचविरुद्धस्तुनरामबाधेनैववर्त्ततेपौर्णमासीगतयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्नौअमा
वास्यागतयोर्वृधन्वन्त्याविति।यद्वाकालद्वारेणकर्म्माणिशब्दप्रवृत्तेःकालेमुख्यप्रवृत्तिरिततद्वारेणव्यवस्थाविधीय
तइतिआज्यभागयोरेवमंत्राः॥ ॥आनन्तर्यमचोदना॥ ॥दर्शपूर्णमासयोराम्नायतेहस्तावनेनिक्तउलपरी

भा०दी०३
१६

णीसरणान्तीतितथाज्योतिष्टोमेमुष्टीकरोतिवाचंयच्छतिदीक्षितमावेदयन्तीतितत्रहस्तान्वनेजनंहस्तसंस्कारार्थंमुष्टी
करणंवाग्यमनेचमन्त्रःप्रणिधानार्थंतेनत्वयमपिलिङ्गात्कशिष्यमाणकर्माङ्गंसंनिकर्मान्तरयोरुलकरानिस्तरण
दीक्षितावेदनयोरंगत्वमर्थाङ्गमितिसंशयः।तत्रानंतर्यादेकवाक्यत्वाद्वान्तरप्रकरणाद्वानन्तर्यमात्रांगत्वेप्राप्ते।अभि
धीयतेलिंगात्प्रकरणान्यासिहस्तयोर्यत्वंप्रतीयते।क्रमश्चदुर्बलत्वात्प्रमाणतःसर्वार्थत्वंभवेत्।ननुव्यातद्व्यस्यपच्छ
ब्दाद्युपवंधरहितस्यएकवाक्यत्वंसंभवतियेनवाक्येनैवतादर्थ्यंस्यात्वश्कृत्यादिविहितांगसंदंशोपियेनाबा
न्तरप्रकरणंस्यात्तस्मात्सर्वार्थता॥ ॥शेषस्त्वगुणसंयुक्तःसाधारणःप्रतीयेतमिथस्तेषामसंबंधात्॥ ॥
दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयैंद्राग्नाःपुरोडाशाःतत्राग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीतिचतुर्द्धाकरणंकिंसर्वेषांभवत्या
ग्नेयस्यैवचाभ्यस्यीतिविचारः।तत्रअग्निःसंबंधमात्रेणभवेत्तद्रव्योपलक्षणं।संबंधश्चाविशिष्टोवःसर्वेषामुपल
क्षणं।अग्निसमावद्द्रव्यचतुर्द्धाकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रंनस्वयंकार्ययोगीतेननांशोयथाश्रुतएवगृहीतव्यो
येनदेवतात्मभतेनोपलक्षणंस्यात्।किंतुयावत्ताधिनानशक्नोतिद्रव्यंलक्षयितुंतन्मात्रमादातृत्वांसंबंधमात्रेण १६

वाशीध्रशक्नोतितल्लक्षयितुं।संबंधश्चाग्नेरग्नीषोमीयेपिविद्यतेतस्मात्तस्मादाग्नेयशब्देनलक्षितत्वात्तस्यापिचतुर्द्धाकरणंप्र
यवादेवतात्वमेवाग्निपदद्विराभ्यादीयतेदीयतएवतदेकस्मात्रपिपदान्नग्नेरिदमितिसंबंधमात्रेपि।आग्नेयशब्दोभवत्ये
वमर्थत्वात्रअग्निकलिङ्गांदकृचक्रमइतिस्मरणात्तस्मात्सर्वेषांचतुर्द्धाकरणमितिप्राप्तेब्रूमः।केवलाद्देवतावाचीतद्धितो
ग्नेःसमुच्चरत्।नान्यप्रयुक्ताग्निदेवत्यंप्रतिपादयितुंक्षमः।देवतात्मतस्मादविहाग्निशब्दस्तद्धितेनोपलक्षणमुपादीयते
संभवतिचतेस्ययथाश्रुत्यैवोपलक्षणत्वंकेवलाग्नेयस्यापिमद्भावात्।अतोनशब्दानवगतेनसंबंधमात्रेणोपल
क्षणात्वयुक्तंविनाकारणेनशक्नत्वाधमसंगाद्ग्नीषोमीयादौतुसमासाडन्यस्मात्तद्धितोद्वयोःसापेक्षयोर्देवतात्वमा
हतेनतत्रात्मसापेक्षस्यानेर्देवतात्वमसापेक्षस्यतद्धितेसामर्थ्यमस्तितेनाग्नेयशक्यनशक्नोत्यग्नीषोमीयादिक
ममिवदितुंअपिपिवसंबंधमात्रेण्यविशुद्धमद्धितस्त्वयायत्रदेवतार्थतेवाश्रयितव्यालक्षणार्थत्वात्प्रसिद्धसंबंधंहि
लक्षणंभवतिप्रसिद्धिश्चविधिवाक्यादर्थवादवाक्याद्विधिवाक्येवाग्नेर्देवतासंबंधएवपुरोडाशेनावगतोनसंबंधमात्रंतस्मा
देवतात्वमेवोपलक्षणंनत्वग्नीषोयादौनास्तीत्याग्नेयस्यैवचतुर्द्धाकरणं।यदपिब्राह्मणपथब्राह्मणेनचतुर्द्धाकृताःपुरो

शा॰दी॰३ १७ ऽशं बर्हिर्देवसदनं करोतीति सामान्यवचनं तदप्यनेनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्द्धीकरणं॥ ॥इति श्रीपा
र्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेष
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबंधोर्थेन नित्यसंयोगात्॥ एवं पादे श्रुतिविनियोगप्राधान्येन चिंतितः॥ अथ क्रमात् लिंगाद्विनि
योगश्चिंत्यते। विनियोजकत्वं च लिंगस्य मंत्राधिकरणसिद्धं अर्थप्रकाशनेनोपकुर्वंतीत्यभिधानात्तद्विशेषस्त्विदा
नीं चिंत्यते। लिंगं सामर्थ्यं तच्च मुख्यमिव गौणेपि कथंचिद्विद्यते तदिह संशयः किं मुख्य एवार्थे मंत्राणां विनियोगः किं
गौणेपीति। कः पुनर्मुख्यः को वा गौणः। यः शब्दादेव प्रतीयते स मुख्यः। यथाग्निशब्दाज्ज्वलनः। बर्हिःशब्दाच्च
कुशाः। यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसंबंधात्तत्सदृशोर्थः प्रतीयते स गौणः। यथाग्निशब्दान्माणवकः। सहि ज्वलनगु
णपैंगल्ययोगादुच्यते तथा बर्हिःशब्देन लवनगुणात्तृणमुलपादि। ननु प्रयोगात्प्रतीत्यविशेषादुभयत्र वाचकत्वं कस्मा
न्न भवति। न विशेषप्रतीतेः। अग्निर्माणवक इति सादृश्यप्रत्ययाद्गुणादेव प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेर्नेकार्थत्वमस्या राम
य्यं। परगुणाः परत्र न संभवंतीति चेन्न। प्रत्यभिज्ञानात्। येपि च तद्व्यं गुणमेदमातिष्ठंते पि सामान्यात्मनैक्यमिष्टं। १७

त्येव। तेनोपपन्नो गौणमुख्यविभाग इति सुक्तापि न्ना॥ तत्र॥ अर्थानां स्मरणार्हत्वान्मंत्राणां चापि शक्तितः। प्रतिप्रधानमा
वृत्तेर्गुणानामुभयार्थता। उभये तेषां मपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपेक्षितं मंत्राश्च स्वार्थप्रतिगुणभूताः समर्था
श्चोभयत्रापि यथा कथंचिन्नस्मर्तुमाधातुं सा ह्यादभिधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं तत्त्वं गौणसामर्थ्यस्याप्यविशि
ष्टं प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिर्न्याय्या। तस्मादुभयत्र विनियोग इति प्राप्ते अभिधीयते। गौणेसत्यपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरादिना
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्। तात्पर्यं च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः। प्रमाणांतरविज्ञेया तदभावा
न्न सिध्यति। न ह्यग्निरित्येतावता प्रमाणांतरमंतरेण गौणे सामर्थ्ये तात्पर्यं वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यंते मुख्या
र्थं तु श्रवणादेव शब्दस्योभयमवगच्छंति न चेह प्रमाणान्तरमस्ति येन मंत्राणां गौणे सामर्थ्ये तात्पर्यं वाभिव्यज्येत तत्तदा
नाविर्भूतसामर्थ्यतात्पर्यवशाद्यार्थः प्रतीयते। तेन गौणोर्थो मंत्रान्न प्रतीयत एव। कथमप्रतीयत एव। कथमप्रतीयमाने
विनियोगः स्यात्। मुख्यस्त्वर्थः शब्दादेव गम्यत इति युक्तस्तत्र विनियोगः। यस्य तु मुख्योर्थः प्रकरणेनास्ति तस्यो तत्र गौ
यथाश्या यतु मंत्राणां मंत्राणां गम्यत्वं कर्त्तोपि तसंभवति मंत्रस्य तस्य जपमात्रेणोपयोगः ननु गौणत्वमप्यंताप्रमाणकत्वात्।

किमनेन मुख्यस्येन्द्रस्य प्रकाशनं किंतु गौणस्य गार्हपत्यस्येति ।। ।।तत्र ४

शा०दी०३ १८ अपि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव कृतार्थत्वान्मंत्रस्य न तद्वशेन गौणे विनियोगः। पि गौणे ऽथ्याना घुणपायान्तरेण
पिस्मृतिसिद्धे स्त्रीत्वस्यानभिधायिनि मंत्रमपेक्षते तेन ततो प्रमाणकल्पनं च विनियोगो मुख्यविनियोगस्तु मंत्रांकेत्वावशात् इव
नीति तत्रैव विनियोगः।। ।।वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ।। अग्न्याधेयादारभ्यते अग्न्यौषूपते निवेशनः संगमतो वसूनामि
त्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति पूर्वाधिकरणन्यायान्मुख्यस्येति प्रतीयते। विनियोगानुसारेण विनियोगस्तु वर्ण्यते। न रव
ल्विन्द्राभिधानस्य मंत्रस्याग्निप्रकाशने। शक्तिरस्ति न वा शक्तो ऽशक्ये ऽर्थे विनियुज्यते। तेन मंत्रानुसारेण विनियोगा
र्थ वर्णना। इंद्रो हि गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याभिधीयते। यत्समानं सम्पाद्यत्वाद् गृहपतेर्यतः। तेनायं गार्हपत्यः स्यादि
न्द्रो वपवयोगतः। द्वितीयावाक्य प्रमुख्यार्थे लक्षयति गार्हपत्यो ऽस्त्यपतिष्ठत इति। पद्मप्रतिष्ठत इत्यत्रार्थ क्रियेष विधेते
समीपस्थानमालम्बेपरानुमितं वाभिधानं तत्रैंद्र मंत्रकरणकेभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वेन संभवतीति समीपस्थान
न विशेषणं गार्हपत्यो भवतीति गार्हपत्यमुपेत्याभिधत्त इति तस्मान्मुख्य एव विनियोगो वापीति प्राप्तेभिधीयते। अ राम
यो वचनसामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते। न चास्येतासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात्। यत्र मानां नं रवा स्तित्वत्रगौणो न १८

म्यते। प्रमाणान्तरमङ्गत्वे गौणो ऽपि शब्दः प्रवर्त्तते। पूर्वाधिकरणे ऽस्त्येतद् दर्शितं विघातेनात्र च। विस्पष्टं च वचनं तेन गार्हपत्यार्थता
स्फुटा। अवश्यं कल्पनीयं हीमं मंत्रस्य प्रमाणस्य वा। गौणत्वं न तु मंत्रस्य प्रत्यक्षार्थस्यैव युज्यते। अप्राप्तार्थविधौ नैव गौणत्व
मुपपद्यते। न चावयवयोगेन वृत्तीरूढ्याग्निवेदनात्। अभिधानक्रियायाश्च प्रधानत्वात्तदन्वयः। गार्हपत्यस्य नात्यार्थ
पस्थितिर्मा भिता। तदिह प्रतिज्ञा वक्रा गार्हपत्ये विनियोग इति। स्थितं सति वचस्मिन्न लिंगादिन्द्रार्थता पि भवतीति नेति वला
वलाधिकरणे विचरिष्यते ।। तथाह्वानमपि नित्येन। दर्शपूर्णमासयोराम्नायते हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती
ति तत्र संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मंत्रो गौणेवघातो प्रयोक्तव्यः किं मुख्ये हविष्कृदाह्वान इति। तदर्थमिदं विचार्यते
किमस्मिन्नवचनेवघ्नन्नित्यवघातस्तु द्विश्यमंत्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति किंवा मंत्रस्याह्वानेन संबंधो वहं तस्तु का
ललक्षणार्थो हविष्कृदेहीति त्रिरावघ्नत्या वघातकाल इति।। तत्र।। पूर्वाधिकरणमाया द्वितीयुक्तमनलक्षणे। मंत्र
स्यत्वयथार्थतैव चवनान्त्रैव दुष्यति। त्रिरिति तल्लिकथं विधीयत इति चेन्न। न। प्राप्तावघातोद्देशेन मंत्रस्य त्रिरभ्यासस्य
च विधौ वाक्यभेदात्। पाठमात्रानुवादत्वाददोषः मंत्रसमाम्नाये हि मंत्रं निरभ्यस्तमेव केचिदामनन्ति अाह्वानेति रथ

भा०दी०३ १९ हीतिशब्दोच्चारणासामर्थ्यादोषाः तस्मादवघातांगमंत्र इति प्राप्तेऽभिधीयते। त्रिरत्या सोनपाठेनानित्यप्राप्तोयतः कवितांश्चि
पद्यतेसकृच्चापितस्मात्तायमनूद्यते। नपाक्षिकानुवादत्वेनित्यान्वयविरोधात्। तस्मादत्रत्रिरभ्यासोविधातव्यस्तथा
सति। मंत्रस्यनविधिः शक्योवाक्यभेदप्रसंगात्। आकांक्षानेनतुमंत्रस्ययोगोहविष्कृत्कल्पना। नन्वेवमप्याकांक्षानमनू
द्यत्रिरभ्यासोहंतिकालश्चविधीयतइतिवाक्यभेदः स्यादर्थप्राप्तत्वादवघातकालएवसहायाकांक्षानमर्थप्राप्तं अतो
नुवादत्वादेवचलक्षणापिनदोषः। नवापिवाविधिष्टं ब्राह्मणेजवद्यन्यत्रश्राययणमाख्यायते गौणत्वादपिनवैद्य
त्ववच्छौतोविनियोगः। किंत्वितिकरणात्वस्यमंत्रस्यावघातस्यचसमभिव्याहारात्संबंधमात्रंगम्यतेतत्रसतिसंभ
वेगांगिभावः स्यात्सतुवाक्यभेदान्मंत्रलिंगविरोधाच्चनसंभवतीतिएककालत्वेनैवसंबंधइतिगम्यतेसामर्थ्यमस्ति
तस्मात्त्रिरावृत्तिमात्रंविधानात्सकृत्कांगमंत्रोनापत्यार्थविघाते॥ तयोस्त्यागविसर्जने॥ उक्षिपत्नवाहावीरप्रौनविह
रेनित्रंतंहोत्रुतेतिवाचंविसृजतीतिअत्रापिपूर्ववत्संशयपूर्वोत्तरपक्षाः॥ वाक्यभेदस्त्विहांगांगीत्वपक्षेपिनास्तीतितदे राम
वमुक्तमितिविशेषाशंकाकृतिविनियोगाभावात्तुमंत्रलिंगविरोधात्स्यत्रापिकालार्थ एवसंयोगः कालश्चेहविधीय १९

नरवत्वे॥ हीतिपरप्रेष्यदा रूपस्य मध्यमपुरुषस्य सविक्षुदितिसंबोधनरूपस्य बाधेननेव घा

तेनसर्ववदनुद्यतइतिविशेषः॥ ॥सूक्तवाकेचकालविधिः प्रार्थत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रस्तरेसूक्तवाकेनप्र
स्तरंप्रहरतीति। तत्रसंशयः किंप्रस्तरप्रहरणस्यसूक्तवाकस्यचकालार्थः संयोगोथवांगांगिभावइति। तत्रद्व
योः कृतार्थत्वात्रांगांगित्वंकल्प्यते। कालार्थत्वेनसंयोगस्तयोर्दृष्टादविरुद्धः। यथादर्शपूर्णमासाभ्यामि
ष्ट्वासोमेनयजेतेतितयोः कृतार्थत्वात्कालार्थः संयोगः तथेहापिसूक्तवाकस्यदेवताभिधानेनकृतार्थत्वा
त्प्रहरणस्यचनाकर्मापपुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेनप्रयोजनवत्त्वादंगांगित्वापेक्षाभावात्कालार्थः संयोगः तत्रा
पिनिर्ज्ञातकालत्वात्सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणस्यकालंलक्षयतीतितृतीयाचेत्स्यं लक्षणेभविष्यतिनहिकथंद
पिदेवताभिधायिनः सूक्तवाकस्यप्रहरणांगतासंभवतिप्रहरणेदेवताभावतः कालार्थ एवसंयोगः॥ एवंप्रा
प्तेब्रूमः॥ प्रस्तरप्रहरणांगत्वंसूक्तवाकस्यगम्यते॥ नेनन्तरदेवतायोगादेषहेयाभविष्यति। तृतीयाश्रुतमासूक्त
वाकपरणत्वंगम्यमानेनशाकपूमुत्सृष्टं नचेत्स्यं लक्षणेतृतीयांकारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्। किंबलीयस्त्वंसर्वा
हिसंबंधः क्रियागर्भएवतेनसूक्तवाकप्रहरणयोर्लक्षणक्रियागर्भोपिसंबंधोनचेहलक्षणक्रियोपात्तानामनुपात्ता

मपेक्षयायसंबंधः प्रेत्येतव्य इति विप्रकृष्यते। क्रियाकारकसंबंधस्तु नान्यापेक्ष इति बलीयस्त्वं। तेन करणमेव सूक्तवा
कः। यद्यपीष्टदेवताप्रकाशनेनासौ कृतार्थः तथापि विनियुज्यते वचनात्। किं हि वचनं न कुर्यात्। कथं पुनर्देवताभिधा
यिनः प्रहरणांगता प्रकृति विनियुक्तमंत्रांगत्वबलाद्देवतत्वमिवेयाभिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रहरणे कल्पते॥ तेना
यं प्रहरति रिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो भविष्यति। तेनोपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्र
हरणांगत्वं॥ ॥ लिंगोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम्॥ ॥ प्रहरणार्थः सूक्तवाक इति स्थितं इदानीमिदं संदिह्य
ते किं कृत्स्नः सूक्तवाकः पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्यः। उत इष्टदेवतानुरोधेन विभज्य प्रयोग इति। तत्र सू
क्तवाकशब्दस्य समस्तानुवाकवचनत्वेनाव्येकृत्स्नं प्रसिद्धो राग्नेयादिभावनानां सर्वसामप्यन्योन्यमिश्रपेक्षाणामे
व कथंभावात्मकप्रकरणकत्वादेकैकस्य कर्मणः सकलसूक्तवाकोगं प्रयाजादिवत्सकलकालवर्त्तिनां चया
णां तंत्रेण प्रयाजादिवदुपकरोतीति भेदेन प्रयोक्तसमुदायद्वयेतु कालभेदा [illegible] त्वस्यैवार्थस्याभवितव्यं राम
न चेष्टदेवताप्रकाशनार्थोयं मंत्रः प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं तत्रामावास्यादेवताः पौर्णमा २०

स्यां न प्रयोगार्हाः। णिप्रयोजनीभावादितरा अपीतरत्रेति विभाग एव प्राप्नोति। नैवं वचनाद्धि सकलप्रयोगोवगम्यते तत्रा
विद्यमानार्थान्यपि पदान्यदृष्टप्रयोज्यं ते वचनादिति॥ उच्यते। विभज्यप्रयोगः प्रयोजनवशाद्धि युक्तो हि तु। न ह्यैन्द्रा
ग्नादिदेवतानां पौर्णमास्यां प्रयोजनं। नाग्नीषोमादिदेवतानामितरत्र प्रयोजनम्। यत्तु वचनं तद्धि युक्तं न तत्सूक्तवाकस्य
रस्यावयवस्तु यस्यासावेष्टदेवताप्रकाशनमंत्रवचनत्वात् सूक्तं वक्तीति हि सूक्तवाकः तेन यस्मिन्प्रयोगे यावत्यो देवताः
इष्टाः एका वा बह्व्यो वा प्राकृत्यो वैकृत्यो वा तत्र तावद्देवतापदप्रयोगादेव संपूर्णः सूक्तवाकः। तदतिरिक्ता इष्टदेवता
पदप्रयोगेन प्रयुज्य सूक्तवाकत्वं हित्वा दुरुक्तवाक एव स्यात्तस्मादिष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्षः॥ लिंगक्रमसमाख्या
नात्काम्ययुक्तं समाम्नानम्॥ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यारभ्य इंद्राग्न्यादिलिंगाद्दृष्टयः समाम्नाताः। तेनैव लिं
गक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याः काण्ड इमिस्येवंसमाख्याताः मंत्रकांडं समाम्नाते इंद्राग्नीरोचना दिव इत्यादि। न तद्धि मंत्रकां
डे संदेहः किं यत्र यत्सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मंत्राः क्रमसमाख्ये बाधित्वा उत न तद्द्वेशेन काम्येष्टिष्वेव इ
ति। न तद्देव किं लिंगमपि श्रुत्यादिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकं उत क्रमसंबंधबोधकप्रमाणमन्यदपेक्ष्य व्यापार विशे

शा०दी० २१ षमात्रे लिंगस्य प्रमाणपमिति तत्र लिंगस्याप्यनपेक्षत्वमन्यतो विनियोक्तृत्वं। तच्छक्तीपः क्रमाख्याभ्यामिति सर्वार्थ
ता भवेत्॥ स्वाध्यायविध्यापितस्य तावन्मंत्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं। न च मंत्रस्वरूपमेव दृष्टाऽस्यार्थस्य प्रका
शकोयं मंत्रो विनियोक्तव्य इति बुद्धिर्बुत्पद्यते न च निःप्रयोजनस्य प्रकाशनमर्थवदिति तन्न द्वारेण तत्संबंधि कर्म्मा
पूर्वार्थत्वमपि तन्न एवगम्यते किमन्यप्रमाणान्तरेण॥ नन्वक्रमसमाख्याभ्यामव लमिति तद्बाधेन लिंगात्सर्वार्थत्व
मिति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यं प्रयोजनापेक्षा मंत्रस्यामितथापि तु नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोस्य संभव। न ह्यपेक्षि
तमपि प्रयोजनं प्रमाणमंतरेणालंबुशवं न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोजनं किं विन्समर्थ्यनेत्रग्न्यादिस्वरूपप्रतिपा
दने सामर्थ्यादवगम्यते न च तावन्मात्रप्रकाशने फलमस्ति कर्म्मापूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थं तातु न कर्म्मसं
बंधबोधकप्रमाणमन्तरेण सामर्थ्यमात्रात्सिद्ध्यति एषा प्रविष्टभागाद्यत्वं च तु भागशक्त्यस्याग वचनत्वाक्रु
तुसंबंधसिद्धिरिति वक्ष्यामः। न चाग्निस्तुक्रमस्त्वादिवक्त्रत्वमभिचारोयेन मातुरुपस्थाप्येत लोकेपि तत्सद्भावादिं द्रा एम्न
दिताम विमंत्रार्थवादे तिहोसादिभिः कर्म्मीणो मंत्रापि प्रतीतेमन्त्राक्रतुसंबंधप्रमाणमस्य दपेक्षितत्वेनवमंत्र २१

कोऽस्य क्रमसमाख्याती मन्यप्रमाणामस्तितेच काम्येष्टिष्वेवेति तत्रैव विनियोगोन कर्म्मान्तरेषु न च कर्म्मान्तरेषु स्मरणा
पेक्षायैयां मंत्राणां तत्र विनियोगः तेषामुपायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेरेकान्ततो मंत्रानपेक्षणामा यत्र त्वेकांत तस्तत्र भव
त्येव सामर्थ्यमात्रादपि ताद्दर्थ्यं। यथार्थज्ञानस्यानुष्ठानांगत्वं न हि तद्विनानुष्ठानं सिध्यतिय यावान्मतानस्यसोपराधि
कफलकर्म्मानुष्ठानोपयिकत्वं इहलोकान्ताभावात्र कर्म्मान्तरेषु विनियोगः क्रमसमाख्यावशात्तु काम्येष्टिष्वेव यथाक्र
मं यथासमाख्यं वयाऽप्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः संभवतामसंभवतामपि ताः स्वे वसामिधेन्या दोक्रमसहितेन लिंगो
न विनियोगः॥ अविकारे चयेत्र विधिरतदारव्येषु शिष्टत्वात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे काश्चिदाग्नेय्यपन्तचोग्र आयादितीनयर
त्यास्यो विशेषरूपेण मेपुक्तः पठिताः स्तोत्रदो चवाक्यांतरेण विनियुक्ताः प्रदेशं तस्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इतिश्रु
तौ। तत्र विचारः किंप्रकृता विवाग्नेयीभिरिदमुपस्थानेकर्त्तव्यं उताविकृताभिरेवेति। तत्राग्नेयीतिशब्देन सर्वासामभि
धानतः अविशेषेण काविद्धिप्राकृतग्रहणे प्रमाणं प्रकरणात्तु विशेषोवगम्यत इति चेत् न। प्रकरणस्याविशेषकत्वा
द्धि ह्याग्नेयीसंस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततो सर्वासमेव विधिनः संस्कारायोगात्तत्साधनभूताः प्रकृता गृह्येरन्नपा।

रम्प्रकृताभिर

शा॰दी॰३
२२

दीयते त्विहाग्नेय्यास्तृतीयानिर्देशात्तः शब्दार्थमात्रस्यैवांगत्वोपपत्तेर्न प्रकृतनियमः सन्निधानादिति चेत्तन्न। तदभावात्स
देशान्तरे हि स्तोत्रादावग्निष्वो विहिताः। न तत्प्रस्थानविधौ कस्याश्चिदाग्नेय्याः सन्निधिर्यतस्तद्विषयो यमाग्नेयीशब्दस्या
र्थकवाससन्निधानं तथापि स्तोत्रादिकार्यीत्रार्थवान्निराकांक्षानात्रसंबंधुमर्हति। न त्वन्यार्थसन्निहितेनाप्यसौ विशि
ष्यते न हि श्रश्वेन गच्छति श्वेतेन घटेनाहरतीति पदशब्दैर्निराकांक्षोनश्वेनेनाश्वो विशिष्यते तथेहापि। न चाग्नेयी
शब्दस्याप्यस्ति विशेषापेक्षा यथाश्वस्यापि पीशब्दस्याग्निमात्रमेव वाक्यार्थसमवायोपपत्तेः। नैनोभयो निराकांक्षत्व
त्वात्त्राणापि सन्निधानमिथः संबंधः अपेक्षितसन्निधिर्हि संबंधकारणं न सन्निधिमात्रं एवं सत्यपि यदि विशिष्येनश्रू
ति प्रतिना विशेषप्रत्ययबाधा न श्रूयेत् नैरेवबाधितास्यात्। ननु यौगिकत्वादाग्नेयीशब्दः सन्निहितामेवयाश्रिमवलंब
ते। नैवम्। अवयवार्थसमन्वितस्याविभक्तवचना यौगिकान् सन्निहितवचनाः प्रमाणान्तरेण तु विशेषधारणान्ते
व व्याख्यांतेयथा वैश्वदेव्यामिक्षेति न हि नः संनिहितामामिक्षामेवाभिधत्तेन त्वत्र विशेषकमपि। अतोपि संनिधेरन्यार्थ राम
त्वेनाविशेषकत्वान्न वाजसनेयसमस्यैवैन्द्रवायवत्वमनुवादेनाग्नेयीत्वं विधीयते येनानुवादस्य सन्निहितास्तवः प्रतीयेरन् २२

स्वाग्नेयीनां तु सतीनामुपस्थानेन सम्प्रयोगं साधने। तस्मात्सत्यपि सन्निधौ न विशेषः न च सन्निधिरप्यस्ति प्रदेशे। तदगत
त्वादिपुत्रं। तस्मादाग्नेयीमात्रमुपहणानि तिष्मान्तेऽभिधीयते। प्रकृता एव गृहेरन्नप्रसिद्धक्रतुसंगमाः॥ तासां कार्यवि
शेषो हि मुखमत्रोपदिश्यते। आग्नीध्रोपस्थानस्य सिद्धे रूपे आग्नीध्रोपस्थानता ज्योतिष्टोमाद्विसाधनोपयिकया
पादतावद्द्वयमपि वशात्स्वेगौ वाक्यं तव्यमन्तरेणान्यतरस्य सिद्ध्यभावाच्च हि ज्योतिष्टोमगतो योव्यापारः स त्वाग्नी
ध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमः समस्ति॥ नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापारत्वेनापि नियमः
समस्ति। ज्योतिष्टोमानौपयिकस्यापि स्वरूपेणैव विद्यमानस्याग्नीध्रविषयस्य संभवात्तेनैकेन शास्त्रसिद्धेनान्यत
रस्यार्थापत्त्यानुमानेन वा सिद्ध्यभावादेकस्मिन्रूपे शास्त्रतोऽवगंतव्ये न घाप्रकृता भिन्नुपस्थानं विधीयेमतेन
त्वस्योपस्थानरूपमेव वक्तव्यं तेनाप्यतेन तु ज्योतिष्टोमव्यापारत्वमकृतत्वान्न च क्रत्वौपयिकेनोपस्थानमात्रेण
फलमस्तीत्यनर्थकं वाक्यं स्यात्। फलं वा कल्प्येत॥ नन्वेवं यागादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात्क्रतुव्यापारता सि
द्ध्यति। सत्यं सिद्ध्यति। न तु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणस्य स्वतः सामर्थ्याभावान्नवाकल्पनयोपपन्नौ कल्पना

शा०दी०३
२३

प्रयुक्ता। तथा विश्वेश्वरयोगो रवं स्याद्युमिसिद्धमुपस्थानरूपत्वं प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकारः व्यापारत्वं अयमपि ह्यनेनैव
विधिना विधातव्यं आग्नेय्या च तुं प्रति आग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति। नहि प्रकरणं विधायकं आग्नेय्या क्रतुं
प्रति आग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति। नहि प्रकरणं विधायकं यच्छिन संबंधप्रमाणत्वात्। यथा व्रीहीनवहंती
ति क्रतौ समर्पितव्रीह्यवघातसंबंधं प्रकरणकल्पितं अत्र त्वपूर्वसाधनावघातसंबंधं च विधिरेवावहंतीति विधत्ते। नह्य
त्रापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसंबंधं अयमेव विधिर्विदध्यात् क्रतुरेकं चोपस्थानीति विधत्ते। नह्यत्रापि प्रकरणकल्पितं
क्रतुसंबंधं अयमेव विधिर्विदध्यात् क्रतुरेकं चोपस्थानरूपमिति गौरवं स्यात् दृष्टमवघातादिषु गत्यभावादंगीकृ
तं इह तु प्रकृतमग्रहणेन गतौ सत्यां न गौरवाश्रयणमवकल्पते तथा हि प्रघातायां प्रागेव क्रत्वनुगतो व्यापारः कर्तव्यत्वे
नावधारितः तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते य आग्नेय्या क्रतौ व्यापारः
कर्तव्यः स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति। तेन प्रागेव कल्पितं विहितं वा आग्नेय्याः क्रतुव्यापारमनूद्य विशेषमात्रमुपात्ते राम
मिह विधीयते। न त्विह क्रतुव्यापाररूपं कल्प्यते नापि विधीयत इति लाघवात् प्रकृतग्रहणमेव युक्तं। ननु चैवमग्निषु २३

पतिष्ठायमानत्वात् तत्रापि प्रसिद्धक्रतुसंबंधानामाहवनीयादीनामेवोपस्थानं स्यान्न लौकिकस्याग्नेः नैष दोषः देशविशे
षनिवेशाद्ध्याहवनीयादयो नाहत्यवचनमन्त्रेणामन्त्रणव्याः। ध्यायते हि तेषामायतनादुद्धृतिगमने दोषः प्रायश्चित्तं चाभि
वा एष यज्ञियेण वीर्येण व्युध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीत्यादि। तस्माल्लौकिकग्रहणं इह तु प्रकृतानामेव लाघ
वादित्युक्तं। ननु प्रकृतानां कार्यविशेषोपि स्तोत्रादिस्तिन एव समर्थ्य। मामभ्यरूपमपि तावत्प्रकरणया वनन्ता गतत्मा
श्रेणनः प्रयोजनविशेषरूपं तु वाक्यान्न रपिहितं विशेषान्तरेणानपेक्षितत्वात् नाहत्य सामान्यारूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मा
यहीतामिन्नु संस्थानं। पूर्वं लिंगस्य सामान्यसंबंधापेक्षित्वमुक्तं न प्रसंगात्क्रतेरपि समतिसंभवे सामान्यसंबंधमन्यतः
सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति प्रतिपाद्यत इति लिंगाविकारेपि क्रतौ विनियोगश्चिंतितः॥ ७॥ लिंगस्यसमा
ख्याभ्यां मन्त्रार्थतानुवाकस्य॥ ८॥ मन्त्रमंत्रः श्रूयते पञ्चदोहिमा विशेषादित्यस्य कश्चिदंशो मन्त्रणं प्रतिपादयति यश्च
णाय चाण समपगजरणप्रकाशका अन्ये अंशाः। तत्र संशयः किं सर्वेपि मन्त्रणे विनियोक्तव्याः उत यथार्थत्वादिषु पि यथा
सामर्थ्यं विभज्य विनियोग इति। तदर्थे च किमर्थं च किमर्थप्राप्तिपूर्वं मन्त्रस्य लिंगविनियोजकं नवेति। तत्र। सर्वस्य मन्त्रणे

सामर्थ्यमस्ति मंत्रस्य भक्षणे तद्विशेषणात्। यद्यपि सा वैरुप्येषमिसेव मादेरवेक्षणादौ मुख्या

भा०दी०३ २५ गत्वं ग्रहणादेरवोदनात्। अकृतत्वर्थो हि मंत्रस्य द्वारीभवितुमर्हति। भक्षानुवाकसंज्ञा च भक्षणांगत्वबोधिनी। सामर्थ्यं तु
तं न द्विशेषितभक्षणप्रतिपादने तु लक्षणायात् एकवाक्यत्ववशेन कल्प्यं तु वेलं च वाक्यं लिंगात्तथापि मुख्यस्य ग्रहणा
देरर्थप्राप्तस्याबोधितत्वेनाकृतत्वर्थत्वात् नादृष्टार्थं मंत्रस्य क्लृप्तवीनुपयोगितया नार्थक्यापत्तेरसंभवति लिंगाद्विनियो
गे सविता इत्यादिपदानामिव लक्षणया वाक्यवशेन प्राप्तस्य कालनवक्लृप्तिग्रहणादि विशिष्टबोधितलक्षणार्थं तेन वमुक्ताग्र भ
हीत्वावेक्षसम्यग्जरणाय भक्षयामीति। एवं चानन्यविषयत्वाद्भक्षानुवाकसमाख्याप्युपपन्नतरा भवतीति तस्मात्सर्वो
नुवाको भक्षांगमेकवाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहणादौ विभागेन विनियोगो स्यात्लिंगतः। वाक्यसंज्ञे हि ने शाते कर्तृ
पा४ लिंगस्य बाधने। ग्रहणादिविशिष्टास्तेसा क्षाघप्यवोदितं। तथापि वोदितार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाश्यते। न हि सन्निध
हणादौ चोदितो भक्षः शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भक्ष[illegible]वोदनयैव वाचोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तद्वास्य
तमशक्यमनुष्ठातुमिति निस्मारकापेक्षत्वाल्लक्षद्वारेण च क्रतूपयोगित्वाच्च क्लृप्तिस्मारकं मंत्रं गृहीतुं। एवं संभवति लौकि राम
केभिभक्षणासंबंधमात्रं प्रतिपादयंतीसंबंधस्य साक्षाद्ग्रहणादिद्वारेण वोभयथाप्युपपत्तेरनुपपन्ना सम्यग्ज २५

मच्य विनियोगे वाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यतापादनेन भक्षार्थता सर्वस्य न युज्यते। समाख्या न

विनियोक्तव्यमुतवस्तुमक्षणाद्येकं वाक्यं वा कृत्स्नं यत् लितिभक्षयामीसेकं भक्षणमेव तदविरोधि विध

उव

रणपर्यन्तं च भक्षणांश्च स्मतो लोकसिद्धतादृशामेव चेंद्रस्य भक्षणमिति सम्यग्जरणांतमेव सोमप्रतिपत्त्यर्थं तत्पाक्रियते।
अतो जरणमपि कर्तव्यं तत्[illegible]तमेव सोमप्रति[illegible]ग्नेजरण[illegible]तत्वास
न विशेषादिव्यापारसाध्यमिति पुरुषस्तत्र मंत्रविनियोगः न समाद्धिभक्षस्य विनियोगः। गुणाभिधानान्मंत्रग्रहादिरेकमंत्रः स्या
त्पौरेकार्थसंयोगात्। मंद्राभिमन्तिरिमादित्यप्यात्विसंतत्तत्सौ विशिष्टं प्रकाशयत्विति॥ एवं व लिंगात्स्वभिप्रकाशनेप्र
सभिधीयते। तस्मिन्भक्षानुनिष्पन्नान व्यापारान्तरार्थिनी। तेन तस्यतत्पनपेक्षत्वान्मंत्रो न प्रयुज्यते। न हि द्विप्रकाश्यं किंचि
त्कर्तव्यं। तत्राद्दृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् अपि विशिष्टभक्ष" प्रकाशने तु उक्तात्पठजननात् दृष्टार्थता। तस्माल्लिंगासंभवा
द्वाक्येन भक्षार्थत्वं॥ लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैंद्राणाममंत्रत्वं। भक्षमंत्र एवोदाहरणं तत्रेंद्रपीतस्येति श्रू
यते संनिचैंद्राणामनैंद्राणां च सोमिष्टोमे प्रदानानि। तत्र संशयः किमैंद्रस्यैव वायं मंत्रो नैंद्राणां अमंत्रकं भक्षणं उत तेष्वप्यूहे
न मंत्रः अथ सर्वत्र यथाम्नानमेव मंत्र इति। तदर्थं च किमैंद्राणां अनैंद्राणां च प्रकृतिविकारभावो नास्तीति। तत्र ये समर्पर्थं वि
समिंद्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणं इंद्रेणापीतम्यं न द्वतिकिंवा बहुव्रीहिः सवनविशेषणं इंद्रेण यस्मिन्पीतः सोमः

स

शा०दी०३ तस्य प्रातःसवनस्येति ॥ तत्र तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरपदे। बहुव्रीहौ द्वयोरन्यपरत्वात्तद्दुर्बलत्वधीः। ऐन्द्राग्नेंद्रप्रदाना
२५ नि शाएकस्य कर्मणः प्रकृतिर्विकृतिश्चेष्टानवाम्येवात्मनः क्वचित्। तेन संस्मातवलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयणम्। यथा
प्रातर्मंत्रस्याग्नेंद्रस्य सामर्थ्यात्तमानेव कर्म्मणि प्रकृतिविकारौ संवे। नोहापोगादग्नेंद्राणाममंत्रकं भक्षणमिति केः
पक्षः। अपरस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाद्दविर्द्वंद्वः प्रकृतिविकारभावः। प्रातःप्रकरणमंत्राग्नेंद्रप्रदान विष
यः सोमः इंद्राय वसुमते सोमं गच्छामीत्याद्यो मंत्रानानैंद्रेषु प्रदानेषु समर्थाः। भवति चोगवशेन प्रयानस्य विषयव
वत्सा यथाहवनीयादिवशेना। ग्निहोत्रादेशाङ्गिनाग्निविषयत्वे अतोपचरंस्तत्र मानग्रहणोपचते तत्र सोमः यत्र सोम मंत्र ५
श्र स्तत्राभिषवादयोभक्षान्तमंत्रस्य प्रदानां त्राणिलवमंका चोदके नैतेन न्यमंत्रानुरूक्तनीति। तत्र देवताविशि ...४
भक्षप्रकाशनेनोपक्रांतवतो भक्षमंत्रस्य कार्यवशेन विकृतिमप्राप्तस्य यथा देवतं विकारो विज्ञायते। तस्मादग्ने
न्द्रपृष्ठेन मंत्रवद्भक्षणं। एवमूहे व्यवस्थितमविकरणमपरिसमाप्तं कृत्वांतराप्रसंगादूहविषयश्चिंत्यते। पुनरभ्युन्नीतेषु तृ॰
सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ ॥ सवनमुखीयेषु चमसेष्वैन्द्रेषु सर्वेषु हुतेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणादीनां चम २५

सास्तेषु भक्षितेषु सशेषेष्वेव पुनः सोमोऽभ्युन्नीयदेवतांतरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भक्ष्यते। तस्मिन् भक्ष्यमाणे भव
ति संशयः किं स्वप्रकृतप्रदाने देवताभक्त इंद्रेणोपहूत उपहूतस्य भक्षणीय इन्द्र मित्रावरुणपीतस्येति किं वा नेति तदर्थं च किमैंद्रो विशे
षो देवतांतरसंबंधी तातो न वेति। तत्रोन्नयनकालो देवतांतरसंकल्पो न क्रियते। यदि क्रियेत तत उन्नीयमानस्यैव देवतां
तरसंबंधो न स्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासंबंधो नापैति तत उन्नयनमात्रं तु तदा क्रियते देवताभिर्देशसप्रदान
काले तदा च सर्वशेषस्याभ्युन्नीतस्य चोभयस्य समस्तस्य त्वेन देवतांतरसंबंधात्पूर्वदेवतोपेतमर्थधत्वान्नोपलक्षणीये
ति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्युन्नयनकाले न देवतासंकल्पः तथाप्युन्नयनं तावत्क्रियमाणयागार्थमित्यसंदिग्धं अतस्त्वाभ्युन्नी
तस्य क्रियमाणयागार्थता वगता न पूर्वशेषस्य प्रमाणाभावात्। यौ क्रियमाणयागार्थः तस्यैव तदीयदेवतासं श्र ४
बंधो नान्यस्य तस्मात्पूर्वशेषस्य देवतासंबंधानपायात्तस्योपलक्षणीया ॥ ॥ पात्नीवतेतु उदेवत ॥ ॥ द्विदेवत्यानां
मैन्द्रवायवादीनां शेषाः आदित्यस्थाल्यामागच्छंत ततोप्याग्रयणस्थाल्यामागच्छंतीति पात्नीवतग्रहं आग्रयणात्तद्गृह्यते तस्मि
न् भक्ष्यमाणे भवति संशयः किमिंद्रवाय्वादयोप्युपलक्षणीया उत पात्नीवाग्नेवेति। तदर्थं च किं द्विदेवत्यशेषोपीन्द्रवाय्वा

त्रीर व४ न्या१

भा०दी०२ २९ श्र्योपनीय पत्नीवतेगृह्णीत: किंवानेति। तत्राग्रयणामात्रस्य पात्नीवतत्वेनाश्रयस्य तत्संसृष्टस्यापि। तस्मात् द्विदेवत्व
शेषस्यापात्नीवतस्य सर्वदेवतासंबंधानपायादिंद्रवाय्वादीनामप्युपलक्षणं नैतदेवं तत्राग्रयणपात्नीवतंश्च
यतेपात्नीवतमाग्रयणात्गृह्णातीत्यपादानमात्रमाग्रयणं अतोयत्ततोपितं तत्पात्नीवतं। आग्रयणोशवद्वानाग्रय
णमपितत्संसृष्टद्विदेवत्यं ततोपेतमितिपात्नीवतमेव। अत: सर्वदेवतासंबंधोपेत: संभृतत्सर्वत्वादुपलक्षितंतत्तनवप्रक्र
तोक्तस्तत्सर्वोपलक्षणाक्रान्तमित्यनुपलक्षणमिंद्रवाय्वादीनां॥ ॥ष्टारं लक्षपलक्षपेत्यानात्॥ ॥तस्मिन्नेवपात्नी त्व५
वतेश्राद्धवोहोममंत्र: अग्नाइ पत्नीवाऽस्मत्सदेवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेति। तत्र संशय: किं त्वष्टापि देवता सोप्युपलक्षणापि
तव्य: उतनदेवतानोपलक्षणपितव्य इति। मंत्रवर्णनाग्ने: पत्नीवतस्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते। न चैतदुपपद्यते यदि त्वष्टान
पिबेन्न चादेवताया: पानं भवतीति त्वष्टापि देवतोपलक्षणापितव्य इति प्राप्तेभिधीयते। शब्दतस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते।
त्वष्टु: सहभावमात्रंवस्तु क्रियासंबंधाव्यभिचारीविना। विदर्शिनात्सहैव दशभि: पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। इत्यपि पिवपा राम
नंस्मात्तयापि देवतात्वमप्रमाणकं न हि देवतापिबति उद्देशमात्रलक्षणत्वात्तस्या: किंप्युपत्वचोदनायां तद्धिनेन निर २९

सहभावमात्रं। नव२ तेन२

उपक्रमे वेदश्रवणादुपसंहारे स्वर्गादिश्रवणात्संदेह: वेदशब्दो हि मंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनो ग्रंथविशेषस्य वक्ता
वाक्यस्य२ नैकस्य मंत्रस्य वा ब्राह्मणवाक्यस्य वा वाचक: प्रयोगाभावात्तस्मिंश्चैकं द्वेत्रीणि वा कण्डिकाम्भधीत्य वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वा। पिय
थाक्रममित्येनचाध्याय्यार्थमनुष्ठितं मन्यतेत स्मात्तमुद्दिश्यायो वेदो न तु वेदयतीति ब्रुवस्यैकैकमेव वाक्यं वेद इति मूल विमल
पितमेतदनुसर्व्यसगादिश्याधाकमंत्र कणा: स्यापिता:। ततोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेकं वाक्यं त्वाङ्ग्रो
भयोरेकविषयत्वेवद्यपेमाविनिकिमुपसंहारस्थविष्णुदेशाद्यवशादुपक्रमस्थार्थवादगतो वेदशब्दो वेदैकदेशमंत्र
परोभवतु किंवोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्थमग्न्यादिपदमग्न्यादिश्रायवेदपरं भवत्विति संदेह:। तत्र। गुणत्वाद
नुवादत्वादर्थवादस्य लक्षणा। मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वत: विष्णुदेशोज्ज्वल्यो प्रियावा सूत्रभिंतवाक्य
ति। मुख्यत्वात्स्यापि मुख्यत्वात्प्राप्तविषयत्वत: विष्णुदेशो दीक्षणीयाहिज्ञभतेनस्वधर्मतां। जेदाद्यस्यापिसोमस्यप्र
धानत्वात्स्वधर्म्मता। वेदस्तेतद्वत्रापि विष्णुदेशस्यसाभवेत। प्रधानत्वात्प्राप्तविषयत्वान्न विष्णुदेशे पर्यायत्वमप्र
माणकमर्थवादत्वप्रमाणानां तस्मात्सानुवादत्वान्न वदेशोनलक्षणयापिनीयमानो नदुष्यतीति जातं। थिकारा ३ द्वैस्त्वा।

श्रुतादन्यथा२

मा०दी०न्या०२

शा०दी०२ २९ इत्यत्रतिप्राप्ते ब्रूमः॥ तत्राग्नेः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्भवेत्। विप्रुड्देशात्मवत्त्वं तत्सा मेन न बाधते। यद्रुक्ष्याप्यंशुना सो
मेन यजेतेति वचनात्तु सोमस्यापि कालो लब्धात्मा पुरुषार्थः ते तृणीया कालं बाधते। विप्रुड्देश स्तिर्हमंत्र विषत्वेना ल
ब्धात्मा कथमिवार्थवादं बाधेत तथाहि वेदशब्दः प्रक्रमगतोऽसंजातप्रतिपक्षत्वाद् यथाश्रुतपर एव तावदवधार्य
ते। तस्मिंश्चावधारिते मतिरुपसंहारगतमपि ग्निपदमुपजातप्रतिपक्षवित्तानतः पश्चादेकार्थमन्त्रैकवाक्य
तामप्रतिपद्यमानं न स्तुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभते नान्यथा येन बाधकं स्यात् उपक्रम एव वेदानां किं चिद्वि
स्यते इत्यवगतं किन्तु तद्धिषेयमिति तावदनवगतमपेक्षितं वचनतो विप्रुड्देशगतोऽपि स्रगादिशब्दो वगत विषय
त्वात्स्तुवादरतिलक्षणां सहते। तस्माद्वेदकधर्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः॥ एकदेशिनां वेदैकर्ममेव वा
क्यं वेदशब्दवाच्यमिति सम्प्रदायात्तु उपसंहारवशेन मंत्रवाक्यपरोऽपि वेदशब्दो व्याख्यायमानः स्रुक्स्यन्दितं तत न्या३
इति सिद्धान्तोऽत्तमः स्यात्। अत्र यदुच्यते विधेयतया न विधायकत्वं वेदकत्वमिति तत्र युक्तं पद्यपि हि विनियोगा राम
पेक्षं मंत्रवाक्यं न विधायकं वदनपेक्षं वेदकं तथापि ताव द्वेदस्य मिताव वेदशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिमिविशेषः प्रयोगारुदा २९

ऋग्वेदेन यदि हि धीयते तदु च्चैरिति तद्वि होपक्रमसंहारैकवाक्यतया वेदधर्म ४

ये च्छंस्य पत्नीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मांत्रवर्णिकी देवता स्यादबाधविकल्पसमुच्चयानुपपत्तेरग्नेरतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टा
॥ ॥त्रिंशाच्च परार्थत्वात्॥ ॥तस्मिन्नेव पात्नीवते पाज्यामंत्रः ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः
पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति तत्र संशयः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्या उतनेति। पूर्वत्राग्नेरेवपा
नेन त्वष्टुस्तु सहत्वमात्रेणास्य देवतात्वमुक्तं इह तु विपरीतं अग्नेर्मादयित्वादितरेषामादयंतीति गम्यते। अतस्तेषामेव देवता
त्वं चोदनया च पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विशेषस्य तत्र यथाग्नेः पत्नीवन्निति मंत्रवर्णे सामान्या धिकरण्यादग्नेः प नत
त्नीवत्वेन देवतात्वं। एवं त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवतानां पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवानिति सामाना धिकरण्यात्। अस्ति च प्रमा
ब णांतरे द्विचनं न्वतचमानानां बत्रिर्णिष्यते अस्ति चेद्व प्रमाणांतरं गतः सामान्याधिकरण्यात्। अतः पत्नीवंतो देवतास्य
सेवं चोदनार्थी भविष्यतीति तस्मात्त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः॥ यत एवाग्ने मादयितृत्वं अत एव तस्यैव दे
वतात्वं मंत्रवर्णात्मकस्येन हि यजमानस्य पदार्थेण त्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात् न पदियं तमानोऽग्नये रुपादतोऽग्ने
रेव यजमानसंकल्प रक्षणे त्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात् न पदियं तमानोऽग्नये रुपादतोऽग्नेरेव यजमानसंकल्पे

पलक्षणं मन्यते। प्रकृतौ ह्यसौ विद्यमानापि नोपलक्षिता प्रधानदेवतैव लिङ्ग३

भा०दी०३ विषयत्वाद्देवतात्वं इन्द्रस्तेत्वग्निस्तेन कामं मा द्यंतु न तु यजमानस्तेभ्यो ददातीत्यदेवतात्वं एवं च यद्यपि पत्नीवंतस्तेभ्यो वेयुक्त
२७ थापि तेषां मंत्रवर्णी देवतात्वमनवगतं इति प्रमाणाभावः अग्नेरभावीनवोदनायां वक्तुं वचनात्तेन विग्रहं इत्येकएवाग्निः प
मितं३ त्नीवानिह देवतैत्येवोपलक्षणं॥ ॥वषट्कारश्च कर्तृवत्॥ ॥अनुवषट्कारदेवता या अग्नेरसंश्लिष्टं देवतात्वमित्यु
पलक्षितो विज्ञातावपि तत्कार्यायत्ताप्रधानदेवतोपलक्षणी यानानुवषट्कारदेवता॥ ॥छंदः प्रतिषेधस्तु सर्वगा ष४
मित्वात्॥ ॥एवमूहे विचार्याधिकनाश्रिता दुत्तरमुच्यते। नास्त्यूहः समानविधानत्वात प्रदानानां न ह्यैंद्रप्रदानवि
ते षयः सोमः सहिसोमेन यजेतेति कर्म्मोत्पत्तौ श्रुतः कर्म्मांगं। न प्रदानविशेषस्य तद्देवं सर्वप्रदानेष्वप्यस्य तदिति सर्वाणि
समानविधानानि मानग्रहणाम् चौत्तरलिंगादैंद्रप्रदानविषयो कामं भवेतां न तु सोमः सचुत्पन्नावेवयस्त्रपाकर्म
श्लो२ णां संबंधेनाप्यासविषयः शक्यः कर्तुं। अतः समानविधानत्वादनूहः भक्षमंत्रस्तु लिंगादैन्द्रेष्वेवेत्यनेंद्राणामंत्र म३
कमेव भक्षणमिति एवं प्रथमपक्ष एव स्थितमधिकरणं एवं स्थिते पुनः कृत्वा चिंता। ऐंद्राग्नेष्टु लिंगाभावात्स्यात्॥ ॥ नम
यदाग्नेंद्राणाममंत्रकं भक्षणं तदा यज्ञाम्यसहितइंद्रोदेवतायथैंद्राग्नादिषु तत्र मंत्रोभवतिनेति विचारः तदर्थं किम २७

वित्रोष३

त्र देवताव्यापारः पानमुपलक्षणं उत यजमानव्यापारो दानमिति। तत्र पीतस्येति पानश्रवणात्तद्देवोपलक्षणं मि
श्रो देशे नापि दत्तः सोमांशतः प्रत्येकं उभाभ्यां पीयते न पाने न्योन्य निरपेक्षत्वात्तद्वाभ्याम पिपीत इंद्रपीत इति शक्यं
वक्तुं इति स्थमातवत। तस्मान्मंत्रवदेवस्यादैंद्राग्नादिषु भक्षणं। स्यादेवं यदि पानेस्यानतु नास्तीति वक्ष्यते। तेन देवता
धिकरणन्यायेन पानाभावात्सिवानि रच्च दानलक्षणार्थः दानं च मिश्र विषयं नान्यतरेण व्यपदेष्टुं शक्यमिति च तुद्दी
करणावदैंद्राग्नादिषु मंत्राभावः॥ ॥छंदस्य देवतावत्॥ ॥तत्रैव मंत्रे गायत्रछंदस इति श्रूयते तत्र विचारः किं प्रत्र प्र
दाने गायत्रमेव छंदः तत्र स्यात् उभयत्रछंदोत्तरम् पीति स्थेवत् केवलगायत्रछंदो विषयत्वं मत्वा नत्स्यो त सं केवलगा
[illegible] केवलगायत्रछंदः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहुमंत्रसमवाये मछंदोंतराणामवश्यंप
भावादतः सापेक्षत्वे प्यत्र निरपेक्षत्वात्समासोपपत्तिः न वात्र सापेक्षत्वमपि सर्वत्र मंत्राणामन्योन्यनिरपेक्षा
णामेव कर्म्मसंबंधादतः सत्यपि छंदोंतरे गायत्रछंदस्समस्तदनपेक्षत्वात्तदधिकरणपूर्वपक्ष एतत्समासाविधा
तान्नानाछंदस्कोपि भवतिमंत्रः॥ ॥सर्वेषां त्वेकमंत्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि॥ ॥

भा०दी०३
२८

स्थितादुत्तरं॥ यदि तु स्तुरूपोपं स्यात्स्यादिन्द्रे देवमंत्रकं॥ भक्षणं तु सगणादोपाह्वानं यं नस्तु रूपो मतः। तस्तु रूपत्वे हि संयुक्तं तेन
सोमशब्देन तद् इति प्रत्यक्षविषयेण युष्मच्छब्देन च निर्दिष्टस्य इन्द्रपीतस्य पात्रस्थस्य सोमस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्ये
न्द्रपीतशब्दे इन्द्रायस्तुतस्येत्यर्थं विशेषणं स्यात्। न चासौ विंद्रायस्तुतः एवं संकल्पितो हि इन्द्राद्वैतस्समुदायः तस्मै स्तुतः नर
वयवस्य यमुपचारादेवाभिधीयेत न चासौ युक्तः। तस्माद्गुणव्रीहि शिरे इत्याद्यस्मिन्सवने पीतः सोमः तस्य सवनस्य यः
संबंधी सोमः तस्य भक्षयामीति सर्वेष्वसोमाएवं विश्वसवनसंबंधिन इति सर्वेषां यथाम्नातमंत्रकं भक्षणं॥ ॥
इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्॥ ॥ सर्वयोः पादयोः श्रुतिलिंगविनि
योगो विंतितो। इदानीं वाक्यविनियोगश्चिंत्यते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोतप्यत तस्मात्तेपानात्
त्रयो देवा असृज्यंताग्निर्वायुरादित्यस्ते तपोतप्यंत तेभ्यस्तेपानेभ्यः त्रयो वेदा असृज्यंताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्या आ
सा २ दित्यात्सामवेद इत्युपक्रम्य उपतेज्योतिष्टोमे तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेति तत्र संशयः। एम
किमुच्चैस्त्वादयः संगादिज्ञाता नाम धर्माः मंत्राणामित्यर्थः उत्तमंत्रेणोच्चैरिति किं वा वेदधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति। २८

मानयेति पत्न्यभावः शुल्कस्य ऋक्पाठस्य स्वपाकाये त्वपार्थिवं तत्रोभयत्राप्यविशेषेण श्रुत्या शब्दः प्रवर्तते तेन यावेदशब्दोपि तद्वि
विधिवाक्यमपि निरपेक्षत्वेऽस्यपि तिपदार्थस्तु सन्निम्नायविचारादिस्यापेक्षत्वात्तस्मात्साधारणो वेदशब्दः कोर्धपभोगितिवदुपसं
हारवशान्मंत्रपरः स्यादित्यधिकरणविरोधः स्यादिस्यास्तां तावत्॥ ॥गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेद
संयोगः॥ ॥याजुर्वैदिकमाधानं॥ तस्य सामवेदे वारवंतीयं गायतीत्यंगविधिः॥ तत्र वारवंतीयस्य किं सामवैदिकः
स्वरः उत याजुर्वैदिक इति संदेहे प्रधानविधिसन्निधेः प्रस्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन किंचित्त्वात्त्ववेदनिबंध
न एव स्वरो न पेक्षतया शीघ्रप्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते प्रधानधर्मत्वादुपांशुत्वस्य नित्यचांगे … समे मेव बलीयः सां
गत्वाधाने विधिनाविधीयते अतस्तादृशस्यैव याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं धर्मः न त्वांगेषु क्रियमाणे तत्सांगस्य कृतं भवति
तेनांगस्योपश्रुतो प्रधानार्थो धर्म इति विलंबितप्रतीतिरपि बलीयान् इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतो गवर्मध्ये
… मत्वं वाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वं स्यादिति सिद्धांतितं। एवं तत्र गुणाविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन … प्रायं स्यात्तेन चोदा
हरणमपि युक्तं वारवंतीयं गायत्यस्यांगविधेरपि याजुर्वैदिकत्वादित्यपास्यथा व्याख्यातं यस्य मंत्रस्य वेदांतरे समाम्ना

ती गा२

श्रा०दी०२
३०

नमुत्पत्तिः।वेदांतरेव विनियोगाविक्षिप्तस्य।किमुत्पन्निवेदनिबंधनःस्वरः अथवा विनियोगवेदनिबंधन इति संशयः। मन्त्र॥
उत्पत्तेरंशमाविन्नाविबंधन एव हि स्वरः प्रथमभावित्वाघुक्तोनाम्पो विलंबितः। नैतदेवं।नरवल्वाम्नानमात्रेणमंत्रस्यस्व
स्वयोजपता।तेनक्षिपत इत्येवमतोवक्तुंनशक्यते।तेनतु क्रियतेमंत्रोयस्येवेदे विधीयते।विध्यायत्नेत्वेनुष्ठानं तत्रवापेक्षि
तःस्वरःप्रयोज्यतयावधारितस्पामंत्रस्यस्वरापेक्षाभवतिमस्वरूपावगतिमात्रेणतस्माद्धारं वतीयादेः सामवेदेनाक्रि
यमाणत्वान्नअन्यपेक्षितत्वाद्भवनतन्निबंधनमुच्चैस्त्वंयजुर्वेदेनतु क्रियमाणत्वात्स्वरापेक्षणाच्चतदीयमुपांशुत्वमेव स्या
न।भयत्वेनोभयक्रान्ति। ॥यजुर्वेदेसामवेदेच ज्योतिष्टोमः समाम्नातः तस्य कतरवेदस्वरः स्यादिति विचारः।यत्र
विधीयते तदीयः स्वरोनयत्र गुणार्थश्रवणं अतः काम्यविधिः इति अनियमेप्राप्ते अभिधीयते यजुर्वेदे इष्टारे वतमस्य
श्रूयतेतेनचयवच्छिन्नेकर्मस्वरूपंगम्यमानंमुख्येनविधीयतेवेदांतरेतु नामधेयं क्रियामात्रंश्रूयत इति न अविध्यवग
तिःसमाप्यते अतोयजुर्वेदेनासौक्रियत इत्युपांशुधर्मता॥ अर्थसंयुक्तांश्चकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात्।अतितिलिं राम
गवाक्येउक्तोविनियोगः अधुनाधिकरणत्रयेणप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्विनियोगोभिधीयते दर्शपूर्णमासयोः ३०

श्रूयतेसमिधोयजतीत्येवमादयःपञ्चतत्प्रयाजान्दर्शपूर्णमासांगंनवेति विचारःयदिप्रकरणंभवेन्नतोगमितरयानांमिग
मिति।तत्रप्रकरणगताज्ञानेसंदेह विपर्ययाणांअन्यतमेनपर्वः पक्षः।प्राबद्धमन्त्रकथ्यमेतावदज्ञानेभवतिसदपिवाक्यम
राभावान्नोक्तंस्यादितिसंदेहः।अथवानैवोत्तरअवर्णसाम र्थ्यानुसरणपरांतरसमभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिंग
वाक्येभ्योऽन्यः।शब्दप्रमाणप्रकारोस्तितस्माद्गौकरणांप्रमाणमितिविपर्ययः॥ तथाहिस्वर्गकामस्यदर्शपूर्णमासौक
त्रि५ र्तव्याविनिरपेक्षंसमाप्तंवाक्यंतथास्मिधोयजतीत्याद्यपिनिर्विष्टफलाभावात्सा ~~[illegible]~~ कांक्षसातावाकांक्षा सत्यंसाकांदी ५
ःसःस्वर्गःस्यादितिवाफलमात्रेणोनिर्देशादितिवादर्शपूर्णमासफलानुषंगेणवानिवर्त्ततेनकेवलंवक्तोरनाकां त्वी५
क्षत्वादितिप्राप्तेब्रूमः।अनोरप्यस्तिकथमितीतिकर्तव्यताकांक्षातथाप्रयाजादेःप्रयोजनकांक्षेत्युभयोःसाकांक्षयोः
सन्निहितयोःअप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वंफलांतरकल्पनालाघवीयः तयोभयोर्निराकांक्षत्वेफलांतरकल्पनेतिनिक
र्तव्यताकांक्षाकृतोरनिष्टैनेवस्यादस्तिवासावाकांक्षा।पदिष्यागंकुर्यादितिवाक्यार्थःस्यात्प्रयोगक्रियायानिन्नात्प्र
कारत्वानस्यनिराकांक्षत्वंयागेनस्वर्गंकुर्यादितितुवाक्यार्थःतत्रनज्ञायतेकेनप्रकारेणयागेनस्वर्गःकर्तव्य इतितेना

भा०दी०२ त्तिप्रकारकोऽज्ञानमनुयागानुष्ठानमेवप्रकारः अनुष्ठितो ह्यसौ फलं साधयति किमत्र न ज्ञायते। यदि मन्तेन यागः फलं साध
३१ यत्यननुगृहीतः सर्वसाधनानामनुग्रहापेक्षत्वदर्शनात् चक्षुरादीनामालोकानुग्रहवत् तः किमस्यानुग्राहकमित्यनुग्र
का हापेक्षायामयाजविधिरिति तदयुक्तं। अननुगृहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागदर्शनात्। कथमयमनुग्रहो
नाम सामर्थ्याधानं हि बोध इति चेत् कोऽयमुद्बोधो नाम कार्यारंभाभिमुख्यमिति चेन्न नैवं समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादस्ति तस्य क
त्वात् कार्यारंभाभिमुख्यं चानुष्ठानात् तु लब्धात्मकत्वादेवत्येव कार्ये ऽभिमुखं किमत्रान्यापेक्ष्यं। सहायापेक्षणमनुग्र मिलिका ५
हापेक्षणमिति चेन्न असहायेनापि कर्मणा संयोगविभागोत्पत्तिदर्शनाद् अपि चाग्नेयादीनि परस्परं सहायीभवन्तु किम
न्यदपेक्षन्ते तस्मादवक्तव्यमेतत् केयमितिकर्तव्यता कोऽस्या नामेति तदभिधीयते प्रकारः कोऽपेक्ष्यत इति शेषः प्रकारवच
नः कर्त्तव्यतप्रकारः क्रियाप्रकार इति यावत् सामान्यस्य च भेदको विशेषः प्रकार इत्युच्यते किंपुनरिह सामान्यम्। तत्र भा
वगतं विशेषरूपमपेक्षते क्रियाभावनेति यावद्यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ह्यस्यायमर्थः। यथा आग्नेयेन यागेन स्वर्गो भवति राम
न च आयागं प्राप्तिव्याप्रियेतेति तत्र न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारविशेषो येन यागात् स्वर्गो भवतीति सोऽपेक्ष्यत इति कर्तव्य ३१

शब्देनोच्यते नैवं। न ह्येवं शब्दोऽस्ति यागानुष्ठानमेव २

ताकोऽपेक्ष्यत इत्युच्यते ननु यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते यथा क्रियानुष्ठानमेव संयोगविभागसंपादनं। तत्रान हि
मर्दनादिसंपादनमेव घटः संपादनमतो नायमेकांतः यत्स्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादनमिति। न त्वत्र यागानुष्ठानमेव व्या
इ पारः इति। न च यत इति यागविषयैव कृतिः शब्देनोच्यते किमिदं विषयत्वं साध्यत्वमिति चेत्। न। स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया संबध्यते न
यागः न ह्येवं संभवति स्वर्गं कुर्यात् यागमिति। अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति स्यादेवं यदि कृत्यानुकुर्यादिति प्रत्य
र येन कृतिविषयमुपात्तं स्यात् कुर्यादित्येतावदेव प्रत्ययार्थः। कृत्या साधयेदिति कृत्यंतरारोपेण व्याख्यानं त्वर्थकथनमात्रं।
कुर्यादित्यस्मिंश्च स्वर्गस्य साध्यत्वात् यागस्य साध्यत्वं च विशेषणत्वं विषयत्वं सत्यं विशेषणमेव यागः केन तु संबंधेनेति नि
ळा रूपयामः। न तावन्नीलोत्पलादिवत् तादात्म्येन यागभावनयोर्भेदात्। कारकत्वेन सोमादिवद्यागस्य क्रियाविशेषणत्वं त
त्र साध्यत्वाभावात् साधनतयैव संबंधः। तेन यागकरणिका स्वर्गकृतिरेव शब्दार्थः ननु यागानुष्ठानं। एवं च नामधेयसामा
नाधिकरण्यं संभवति नाम्नश्चात्र अतः किंरूपेयं कृतिरित्यपेक्षायां तत्र तदा कोऽसौ मिधीयत इति वचनादेवं ज्ञायते
अयमसौ व्यापारो येन यागात् स्वर्गो भवतीति। संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वम् दृष्टद्वारं च प्रयाजादीनां तु दृष्ट

श्रा०दी० ३२ द्वारं अन्नुष्ठितस्य यागोऽसत्त्वात्फलं साधयितुं समर्थ इत्यर्थः॥ यागानुष्ठानेन गम्यते न शब्दात्। तेनापूर्वकल्पना। यागेन फलं कु
र्यात्। कथं केनचिद्व्यापारेण यागात्स्वर्गो भवतीति तत्राह समिधो यजतीत्यादिवाक्यैर्विहितेन वहंतीत्यादि॥ तदयमर्थो भवति समि
दादिभिरदृष्टद्वारमवघातादिभिर्दृष्टद्वारं देवतासंस्कारद्वारेण च स्वरूपसंपादनेन च यागे उपक्रियेत। तर्हि स्वतो सौ याग
ः स्वेन यागात्स्वर्गो भवतीति यागः फलारंभाभिमुखो भवति कार्यारंभाभिमुखस्य करणस्य उपकारकं इति समिदादेः कृतएका
रः फलंनन्वेवं समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादित्यत्र। पि क्रियाविशेषापरिज्ञानादाकांक्षा स्यात्कस्यैवं तदभिदृष्टं अत एवावांतरप्र
ने करणमिष्यते। नन्वेवं सोमिकधर्मातिदेशः स्यात् चिन्मते वा पितृयज्ञस्य साधिकारस्य किमीति सोमिकधर्मातिदेशो न भवती
वाचनिककालबाधप्रसंगादिति चेत्। उच्यते अपि समानेष्वपि वसन्तर्प्योः कांक्षावाचनिकेन द्रोवा उपादि द्रव्येणातत संस्कारैस्त्वां
धा नं वर्तिक्याचेदेव तत्याद्वेदिबर्हिरग्नीषोमादिभिस्तत्संस्कारैश्चांगप्रधानसाधारणैरभिकांमनुहोतिसमानी...तव्याउत्सा त्रे
दिभिश्च वाचनिकैरंगैर्निवर्त्तत इति न सोमिकधर्मातिदेशः। अंशकनीयांसर्वेषां प्रत्यक्षाधानादपः सन्निपातिनोंगप्रधानस्य रुप
धारणः तेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयोपि कृत्स्नविधानाः नहि कृत्स्नविधाने ष्वतिदेशोस्ति सन्निपत्योपकारसामर्थ्यं वदतोक्त ३२

या२

ता२

ते विधानकौस्तस्यैव क्ल्पते॥ अत एव बर्हिः पितृयज्ञस्यास्यर्थं तत्त्वमन्यथा साधिकारत्वात् दुर्वारः सोमधर्मातिदेशः स्यात्। तस्मादस्ती
तिकर्तव्यताकांक्षातस्तु वृत्तिश्च प्रकरणं॥ अतः प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकांक्षावशात् फलाकांक्षप्रयाजादितदंगत्वं
प्रपद्यते॥ क्रमस्त्वदेशसामान्यात्। दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजके भेद विक्रमासीतिमंत्रः पठ्यते स किं मुर्याशुयाजांगं नेति
संदेहः। श्रुतिवाक्ययोरभावायोरभावाल्लिंगप्रकरणयोश्चाग्नेयादिष्वविशेषादुपांशुयाजस्य विशेषाभावात् क्रमस्यैव प्रमाण
त्वादंगमितिप्राप्ते क्रमादुपांशुयाजस्यैत स्थानसामान्यात्कर्मणां च क्रमेणासमाम्नातानां यस्य कर्मणः क्रमे यो मंत्रः
तस्मिन्नवगतेस्थानसामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलक्षणावपि मंत्रः॥ तयोरेवं समानस्थानाम्नातः तस्मिन्नवगते स्थान
सामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलक्षणावपि मंत्रः॥ तयोरेवं समानस्थानाम्नानात् तत्तत्संबंधार्थमित्येवमाकांक्षापरिकल्प
तेनैकवाक्यताकल्पते। एवं काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च क्रम इति च देशसामान्यमुच्यते। स च द्विविधः। पाठसादेश्यमनुष्ठा
नसादेश्यं च पाठसादेश्यमपि द्वेधा यथासंख्यापाठानां संनिध्यपाठानं च। यथासंख्यस्य इन्द्राग्नी इत्युदाहरणं। सन्निधिसमाम्नानस्या
पि सज्ञाय्यपात्र शुंधन क्रमात् शुंधध्वमिति मंत्रस्य तदंगत्वं॥ वक्ष्यते॥ ॥आरभ्याधीतेषु दर्शपूर्णमासादिषु आधर्यवहोत्रौद्गात्रादि

दर्श्रीतात्र॥

शा०दी०३
३३

बाधर्यवहो त्रौद्गात्रादि समाख्याता। पदार्थाः किमध्वर्य्वादिभिरेव कर्तव्या उत नियम इति प्राप्त उच्यते नादिरूपवत् पौरुषेयीय
मास्व्याने नाध्वर्य्वादिशब्दाः पदार्थानां वाचका इति तावत्प्रमाणं संबंधनिमित्ता च समाख्याना सति संबंधे वेव कल्पत इति चक्रि
न्नसंकर्षणो पदार्थानां च कश्चित् संबंधइति निश्चिते कर्तृणां कार्याय ज्ञात्वा पदार्थानां च कर्तव्ये तत्त्वात् समाख्याय त्व मिथः पर्यु
स्थापितानां योग्यतया क्रियाकर्तृसंबंधमेव प्रयोगविधिर्विधत्त इति सिद्धः समाख्यया नियमः॥ ॥श्रुति लिंग वाक्य
प्रकरण स्थान समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्॥ ॥इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवाये न विरोधेस
ति बलाबलं विचार्यते। प्रथमं तावत् श्रुतिलिंगयोः श्रूयते। ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति॥ तत्र संशयः किमिंद्र
स्यैवोपस्थानं कर्तव्यं उपेंद्र स्य वा गार्हपत्यस्य वा अथ समुच्चयः अथ वा गार्हपत्यस्यैवेति। यदि लिंगं बलीयः ततइंद्रोप
स्थानं अथ तुल्यत्वं ततो विकल्पः अथ तुल्यबलत्वेप्यविरोधः ततु च्चयः श्रुतिर्बलीयसी चेत्तु गार्हपत्यस्यैवेति। यः शब्दश्र
वणादेव विनियोगः प्रतीयते स श्रौतः इत्युच्यते श्रवणं श्रुतिः गार्हपत्यमिति च द्वितीयान्तरात् श्रवणादेव गा
र्हपत्यमिति चस्य समाधान्यमुपस्थानं प्रति गम्यते। ऐंद्र्या च तृतीयांतायाः करणत्वमिति श्रौतो यं विनियोगः मंत्रगतात् लिंग ३३

पदादिंद्रस्वरूपमात्रं श्रुत्यावगम्यते न तु मंत्रे प्रतीयस्य प्राधान्यं मंत्रस्य वा करणत्वं को न चिद्वचनोच्यते किं तु मंत्रस्येंद्राभिधानसा
मर्थ्यमालोच्य तत्त्वमनेन मंत्रेणेंद्र उपस्थेय इति कल्पते इति कल्प्यत इति लैंगिकोयं विनियोगः नही मेत्य दिंद्रार्थत्वं लिंगा
दिति न तु गार्हपत्यार्थत्वं मंत्रस्य श्रौतं कथं॥ ।शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैव गार्हपत्ययोः तत्रान्योन्य विषयनियमस्त्वेकवा
क्यतः। गार्हपत्ययोः उक्तमन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः। गार्हपत्यमिति हि शेषित्वमात्रं श्रुतिर्ब्रवीति शेष विशेषसंबंधा
न्योन्यवेति विषयं ऽत क्षितिवाक्या देवगंतव्यं तथैवैत्यत बगतशेषितामात्रं श्रुतिर्ब्रवीति शेषविशेषं संबंधातं वाक्यात्का र्हप
त्यविषयं भवति पत्र श्रुत्युपात्ते सामान्यरूपेणनलिंगेन विरुध्यते संभवति हि गार्हपत्यस्य कोपिविदाग्रेयी प्रतिप्राधान्यं ऐंद्रा
श्वेदं मतिशेषत्वे अन्योन्यात्वं च लक्ष वाक्यावगतो लिंगेन विरुध्यते तेन लिंगवाक्ययोरेव विरोधेन श्रुतिलिंगयो॥ ॥
प्रत्राभिधीयते॥ ॥सर्वस्य वाक्यविरोधो लिश्रुतिस्थापि विरुध्यते। सहिते हि विरुद्धे तेन तु लिंगेन केवले। पच्चैक श्रुतिमात्रम
विरुद्धं एवं वाक्यमपि श्रुतिमता स्थालोकमानमविरुद्धमेव यदि हि गार्हपत्यशब्द इदं लक्ष्ये द्वितीयापास सम्पर्थं न तो
लिंगाविरोधेन गार्हपत्यपदे प्रतिपत्त इत्यनेन एकवाक्यतां गच्छति पश्चाद्वितीयान्तगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थः

प्रतीयते गार्हपत्यस्य प्राधान्यं स लिंगेन विरुध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिंगेन विरुध्यते वाक्यसहिता श्रुतिर्विरु-
ध्यते। कथं पुनरेकस्योभयविरोधः सत्यं श्रुतिविरोधः स च यं श्रुतिविरोधः स्वव्यवक्रियते न वाक्यविरोधः श्रुतेः प्राधान्याद्धि
नियोगे हि प्रमेयः स च साध्यसाधनरूपः अन्यैवोक्तः वाक्यंतु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुगृह्णद्गुणभूतं प्रधाने
न विरोधेन लभ्यते न गुणेन अयं चापरो विशेषः येन श्रुतेरेवात्र लिंगेन विरोधो न वाक्यस्य। यस्या हि लिंगे बलीयसि बाधस्तल्लिं-
गेन। न ह्यत्र लिंगे न बलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुं तत्र बाधे हि ऐन्द्र्या गार्हपत्ये ऐन्द्रीपदेन कंचिदर्थं प्रतिपादयतः यस्मात्र
स्याप्रामाण्यापत्तेः तत्र श्रुतेरप्यत्यंतबाधो वाक्यस्य च परत्र एथ्यगृत तस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वेन न विनिहन्यते। यथा स्योना दि
श्रुतत्वैव वाक्यबाधेनैवं जातीयके श्रुतत्वश्चासंभवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्येनेति श्रुतिलिंगयोरेवैष विरोध इ-
ति तदर्थं किं श्रुतिवल्लिंगाद्यपि स्वतः प्रमाणं उत श्रुतिकल्पनेनेति। तत्र स्वयः प्रमाणत्वं लिंगादेः श्रुतिवन्मानं। सा-
मर्थ्यालोचनादेव तादर्थ्यं हि प्रतीयते। गार्हपत्यार्थतायां सेतुभयोः कल्प्यकाल्पनिकयोः ह यस्थाने विकल्पे राम
न भविष्यति। तत्समुच्चयेन वा मंत्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि। प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते। यद्यपि स्याद्बलीयस्त्वं श्रुते-

र्लिंगात्तथापि तु। अविरोधाद्वाधः स्यात्संभवी हि समुच्चयः पदसामर्थ्येनूपत्वाल्लिंगस्याप्यबलं श्रुतेः। बलत्वाच्चतदनुसारि हि
शब्दः सर्वः प्रवर्तते। अत्राभिधीयते सत्यं यद्यप्यंतमशक्यता। गार्हपत्ये तु सामर्थ्यगौणमंत्रस्य विद्यते। गुणाद्वाप्यभिधा-
नं स्याद्विकल्पे नैतदिष्यते। तत्र तावद्बलीयस्त्वं लिंगस्य न वक्लृप्यतो। विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिंगस्यादसौ स्थितः। पा-
पदेव हि स्वार्थो मंत्रेण प्रतिपाद्यते। तावदेव श्रुतिर्मंत्रं गार्हपत्यागतागतं न च मंत्रार्थमेतत्तु यत्पश्चाद्धि निरूप्यते।
मंत्राकांक्षा स्वयं ज्ञाते उपस्थापयते श्रुति कल्पना। अस्मात्प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यागत निराकांक्षीकृते मंत्रे निर्मूला श्रुती
कल्पना। तेन शीघ्रप्रवर्तिन्याश्रुत्या लिंगस्य बाधनं। प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलं। शीघ्रमंथरवृत्तित्वात्त-
थेह श्रुतिलिंगयोः। अविरोधाद्वाधो यो वर्णितः स न युज्यते। लिंगस्य हि प्रमाणत्वं मंत्रानिबंधनं। तेन च श्रुतिर्निकृ-
तं नीता विरोधेन गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिंगं बलीयस्त्वेन बाधते॥ ॥ लिंगवाक्यविरोधे। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृत-
स्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। तत्र संशयः। किं सकलो मंत्रः स-
दनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः उत सकलोपाविभक्ते यस्योमादिः कल्पयामंतः सदन

शा०दी०न्
३५

कारणे तस्मिन्सीदेति प्रतिष्ठापन इति। यदि वा क्वचिद्बलीयः ततः सकलमेवोभयत्र तुल्यबलत्वे समपालेवा क्षिप्त्वा लिंगबलीयस्त्वे
तु विधिं भजेतेति। नया। यावंति हि प्रयुज्यंते पदानि सति संभवे। तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यत्वे वा क्यत्वे भेदेन प्रयुज्यते। तस्मिन्सीदे
ति श्रुतौ कल्प्यापेक्षत्वाद्विलम्ब्यते। वाक्यैकत्वमतः सर्वमुभयत्र प्रयुज्यते। यदा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोर्लिंगवाक्ययोः। अ
त्राधिक्यत्रयापि लिंगकल्प्यश्रुतिनिराकृतं। कल्प्यश्रुतित्वमिह तु समानमुभयोरपि तेन तुल्यबलत्वं स्यादिति शास्त्रेभिधी
यते। सत्यं कल्प्या श्रुतिः किंतु लिंगाद्रूपकल्प्यते वाक्येन प्रथमं लिंगं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः। कल्पनीयेत्यतो वा
क्यात्श्रुतत्वार्थाविप्रकृष्यते। सन्निकृष्टलिंगस्य तेनैतत्प्रबलं ततः। स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्य हि सदनकरणसाम
र्थ्यमस्यानपेक्ष्य स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते। ततश्च तच्छ्रुतिमनुमापयद्विनियुज्यते पुरोडाशप्रतिष्ठापनेत्वस्य
तु स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते तस्मिन्सीदेत्यनेन प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकवाक्यतापेक्षतात्तु पूर्वार्द्धस्यापि स्वार्थं विधि
त्सुपुरोडाशप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लिंगं कल्पयित्वा ततः श्रुतिं कल्पनमिति विप्रकर्षात्तत्र विनियुज्यते। एवं तस् स्म
न्सीदेत्यस्यापि स्वार्थे स्तकं सामर्थ्यमिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यसामर्थ्यत्वात्। एवमर्थभेदे न ना ३५

नावाक्यत्वावगमान्नैकवाक्यतासंभवः। तस्माद्विभज्य विनियोगः॥ ॥वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोऽधीयते॥ ॥दर्श
पूर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदः। तत्र वाग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रातामिन्द्राग्नी इदं हविरजु
षेतामित्यादि श्रूयते। तत्राग्नीषोमादिदेवतापदं लिंगात्पर्वद्वयो विनिः प्रयोक्तव्यमिति स्थितं। तत्पदेववाक्यात्। अम
तानां इदं हविरजुषेतामित्यादीनि यानि येन देवतापदेनैकवाक्यता भूतानि ततो विच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणाद्विशेषा
त्प्रयुज्येरन् उत देवतापदैनैकवाक्यतया तद्देवत्यव्यवस्थितानीति। नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं
न संनिपातिनां असंयुक्तं प्रकरणादिति। हि युक्तस्य कैत्रियातिनन्श्च सर्वेश्च स्यादीनामन्यतमेनसंयुक्ताभवंति सन्निपाती
चसूक्तवाकः। प्रस्तरप्रहरणसाधनत्वात्लिंगेन च देवतास्मरणार्थत्वात्तत्र तदं भगतिः इदं हविरजुषेतामित्यादयः सं
युक्ताभावप्रकरणं तेषां विनियोजकं। संभवति च विनियोज्यकत्वे विरोधो नास्तीति तस्मान्नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधउदा
हरणमुदाहरणत्वं॥ स्यादेतदेवं यदि सन्निपातीनां प्रकरणं न विनियोजकं स्यान्नत्वेतथा। ८ वघातादीनामपि प्रकरणादेव

शा०दी०
३६

नुभावनेतिकर्त्तव्यताभूतानांक्रत्वर्थत्वंप्रधानकर्मेतितुनप्रकरणग्राह्यस्यविशेषणंकिंतुदर्शपूर्णमासादीनामेव
विनियोजकत्वंतदसंयुक्तस्यनास्तिविनियोगइतिमन्यतेतंप्रत्युच्यतेअन्यस्याप्यसंयुक्तस्यापिप्रकरणेनविनियुज्यतइतियद्वा
प्रकरणविरोध्यर्थासंयोगाभिप्रायंअसंयुक्तग्रहणंतदप्येतदङ्गीकरणात्सिद्धवल्लावल्लिंगिकाश्रवणात्।अतोयुक्तमुदाहर
णंयेत्वाराडुपकारकेष्वेवकरणस्यव्यापारःसन्निपातिनांतुग्राहकग्रहणाभावेनप्रमाणेनतार्तीयत्वादितिमन्येनाप्रयो
र्षीनंदारेस्मर्थ्यंक्रत्वादिभिरोपादानिकंनैरर्थक्यंप्रकरणस्यनतुनकश्चिद्व्यापारइतिमन्यन्तेतेषामेवापसंख्यावाक्यदत्त
सामस्तरप्रश्नयाविनियुक्तानांप्रकरणविषयत्वान्नेदंवाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणंयुक्तमितिसुपालंभोनास्माकं।।तत्र
दयोरपिवाक्यप्रकरणयोःप्रमाणान्तराश्रुतिकल्पनाधीनत्वसाम्याद्वाक्यस्यचविप्रकर्षकारणस्याप्यकथितत्वात्तुल्यव
लतामाशङ्क्यतेयद्यप्रधानाकांक्षाप्रकरणंप्रधानार्थंचसर्वमितितन्निर्बंधनएवविनियोगोबलीयानितिप्राप्तेऽभिधीयतेयेनेकवा
क्यतातत्रसामर्थ्यंगम्यतेमनाकू।सामर्थ्याच्चश्रुतिःश्रुत्याविनियोगोपरत्रश्रुतिपूर्वयोरेकवाक्यत्वंकल्प्यस्यात्तत्राग्नीषोमय एम
इस्येदंहविरित्यादेरेकवाक्यत्वंतत्रारादेकवाक्यतमाग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यादिदंहविरित्यादेःशीघ्रंकल्प्यतेतत्तश्रुति ३६

त्याविनियोगइतिसन्निकर्षः।इंद्राग्नीपदेनतत्रत्यस्येदंहविरित्यादेरेकवाक्यत्वेनप्रत्यक्षतोवगम्यतेकिंतुप्रकरणात्तावद्दर्श
पूर्णमासाभ्यामिदंहविरित्यादेरेकवाक्यताकल्प्यतेअनेनदर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादितिततःकोसोपकारइतिनदीयदे
वतायदेकवाक्यतयात्रकाद्यतसामर्थ्यंविरोधात्कल्पयित्वाततःश्रुतिकल्पनेनविनियोगइतिविप्रकर्षान्दुर्बलंवाक्या
त्प्रकरणं।।अतस्थानप्रकरणयोश्चिंत्यते।राजसूयेवहवःपशुइष्टिसोमयागाःसर्वेफलंवृत्तःसमप्रधानाः।तत्राभिषेचनी
योनामसोमयागस्तत्संनिधौविदेवनादयःसमाम्नाताः।तेकिंसर्वस्यराजसूयस्यांगमुताभिषेचनीयस्यैवेतियदिसन्निवि
र्वन्तीयानभिषेचनीयांगंअथप्रकरणंततोराजसूयस्यैवेति।।तत्रसंनिधिविशेषादभिषेचनीयांगत्वंप्राप्तमुच्यते।प्रक
रणविशेषात्सर्वार्थत्वानन्वभिषेचनीयस्याप्यस्त्येवकलवत्वात्प्रकरणंयद्यप्यस्तितथाप्यन्येषामप्यस्तीतितादर्थ्यमविषु
क्तंयदिपरमविशेषतःसर्वयागाकांक्षायामपिपाठसन्निधिविशेषादभिषेचनीयस्यविशेषतआकांक्षाकल्पयित्वातादर्थ्यं
स्यात्तत्रविप्रकर्षःसर्वार्थत्वात्कत्वाकांक्षातःश्रुतंगम्यतेअभिषेचनीयस्याभिषेचनीयस्यप्रकरणंप्राकृतेनैवभावेत्वप्रमाकांक्षा
प्रकरणाच्चान्येषामपीष्टिपशुसोमानांविकृतित्वानान्येवप्रकरणं।सत्यंप्राकृतिकेनरूपेणनास्तिराजसूयात्तेनान्यस्येव।कथं।

शा०दी०३ स्कन्नादिविहितांगासंदंशात्तद्वशेन हि निष्कृष्याप्याकोत्यापुनरुत्पस्य नेप विप्रासारभ्यत्वतस्य धृतिं यावदंग विधिषु प्रायेणाराजस्
३७ याभ्यसेनाऽनुनातिराजस्य येनेज्ञानः सर्वमाप्नुयेरतीतिराजस्य पूर्णमर्शोत्तावतरे शमनुष्टतोराजसूयस्य कथं भावः शक्नोति
तन्मध्यपतितानि विदेवनादीनि गृहीतुं । अतः प्रकरणाद्राजसूयार्थी विदेवनादयः ।। क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकमस
माख्याते दर्शपूर्णमासकांडे सान्नाय्यपात्राणां रोहितत्साक्षात्राप्यपात्री शुंधध्व क्रमे समाम्नातः शुंधध्वमिति मंत्रः उदाहरणं म(१)
पुरोडाशपात्राणांगेऽतः साक्षात्रापात्राणांगेऽतो भयं गमिति विचारः यदि समाख्या बलीयसी पुरोडाशांगंश्च स्यात् तुल्यबलत्वे
अयार्थता क्रमबलीयस्त्वे तु सान्नाय्यपार्थता । तत्र ।। विशेषाग्रहणात्तुल्यबलत्वमुभयोर्मन्त्रे तात्संबंधबाधिनीत्वेन समाख्या
बलीयसी । नैतदेवं समाख्या हि न संबंधाभिधायिनी । यद्यपि त्वभिधात्रीस्यात्तस्याः पांनतु तत्तथा । न हि यौगिकैः शब्दैः संबंधो
भिधीयते । दंडीति हि प्रकृत्या दंडस्वरूपमुक्तं प्रत्ययेनापि पुरुषः दंडयुक्तस्तत्तरूपेणोक्तः स्पविद्धाम्बुः नयोः सममभिव्याहाराद्दवप
रस्परयोगो वाक्यार्थ इव पदार्थाभ्यां लभ्यमानो न भिधानेप्रयोजनमिति तथा पावकाद्युक्ष्मि ।। ।। आह च ।। पाके हि पवित्रेता राम
ह कर्तारं प्रत्ययोप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति । एवं पौरोडाशिकशब्दे पि प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पुरोडाश । ३७

स्वरूपं कांडस्वरूपं वोक्तं तयोश्च संबंधोऽभिहित एव कल्पयितव्यः । क्रमेऽपि देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्यक्षः इति बलीय
स्त्वं यथापि समाख्यासंबंधमभिदध्यात्तथापि न सा तत्र प्रमाणं । पुरुषस्य पदार्थप्रामाण्याभावात् ततः संबंधनिमित्ता समा
ख्या मुख्यार्थे तो मुपलभ्यन्तमस्य पन्नत मस्त्यनयोः कश्चित्संबंध इति संबंधसामान्यं कल्पयन्ती पेक्षा ततः एकवाक्यत्वं । ततः
सामर्थ्यं ततः श्रुतिः । ततो विनियोगः । क्रमस्तु संबंधमात्रस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमितत्वात्तत्रैवारम्भः प्रकृत्यर्थं गच्छन्नेव लघुपदमाग
तां समाख्यां तयति । तदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वे दौर्बल्यन्तरोत्तरं श्रुत्यर्थं यावद्गतमलब्धप्रामाण्यावस्थमेव कल्प्यं स्वादिति शक्ति
यते सो यमस्याप्राप्तबाधः । यत्तु शास्त्र पदेशेषु तत्र तत्रोच्यते इदमनेन वाध्यते शास्त्रकृतं वैरूप्येन सामान्यविशेषयोगेन्या
दिनबाधविषयं प्राप्तबाधपेक्षत्वात् प्रमामिति । नतावत्तत्र श्रुतिलिंगादिवत्प्राप्तबाधसंभवः । तथा वत्तद्दे वप्रापकस्य
शास्त्रस्याभावोऽनुपगंतव्यस्तत्प्रयत्नस्यैकत्वात् कुशो लिंगांतरे पिचोदकोन स्यात् परहोमवचहोमान्तरे यथाहव
नीयो नस्यात् स्थप्राप्त तत्स्थालिका विदेवपत्यप्रसंगादेकरूपेण हितं श्वेनयुक्तं भवितुं नवि चित्रेणानिच्छया व शास्त्रप्राप्तं बाधो भवि
तुं ।। उच्यते । प्राप्तस्यैव तेषु बाधः । नावश्यमेकरूपेणैवतेन भवितव्यं वैश्वमेव प्रामाण्यबलेन गुरुतरे स्यात्सामपि शक्य

शा०दी० मेववाधितुमितिदशमाद्ये समर्थितं। अथयत्तन्त्रतत्रेत्यादिभ्यामस्य कृत्यादिविषयत्वं स्थितं चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधो ऽपिनोत्त
३८ रमित्यतेन वार्त्तिकेन दूषितं। नवास्य दूषणस्य सामान्यतः प्रासिंगकत्वान्निर्विशेषमपशंपतः स्मृतिप्रमोषनिमित्तप्राप्तसंस्थानेभ्य
वदिशंतिविशेषावगमात्तेषां निवर्त्ततइत्यनेनकश्चिदपिपरिहारलेशः नहि विप्रकृष्टप्रमाणोसन्निकृष्टप्रमाणान्प्राक
प्राप्तंव्यवहारमपिनिर्वर्त्तयति ऽयतस्तस्मिन् वर्त्तकतासंनिवर्त्तकतासन्निकृष्टस्यास्यान्। अतोनेदमुपदेशबाधविषयम
भिधानं॥ अतदिदमेवयुक्ताहशानामीदृशमभिधानमित्युपरम्यते। कृत्यादीनामतः षण्णामेकार्थोपनिपातिनं। सर्वे
स्वर्वंवलीयः स्यात्तदुर्बलंवोत्तरोत्तरं॥ ॥अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः॥ ॥एवं विशेषे कृत्यादेर्बलाबलमुदीरितम्॥ अ
तः परं विरोधः कोऽकल्पनाहत्वीनिविचार्यते॥ प्रथमं तावत्प्रकरणस्यश्रुत्यादिभिः सहविरोधो ज्योतिष्टोमप्रकरणेतिसूप्त
साङ्गस्योपसद्वोद्वादशाहीनस्येतिश्रुतं। तत्रसाङ्गशब्देनमहाकारसमाप्यमानत्वात्ज्योतिष्टोमोऽभिधीयतेइतिश्रुप
सत्वेनावगतं दर्शगप्राकृतणोपसत्वमपिकिंतस्यैवाङ्गं उत द्वादशाहस्याहीनगणस्येतिसंशयः। तदर्थमवाचिसहीनश्रुतेः प्रक यम
रणं विरुध्यतेनेति। नहीयत इत्यहीनः नह्यसौ केन चित्क्रतुना हीयते सर्वक्रतवस्तंप्रकृतित्वेनापेक्षमाणान जहतीतिवेश्या ३८

त्यविशेषाज्ज्योतिष्टोमांगत्वेप्राप्तेब्रूमः। साङ्गादर्शनात् तावदहीनशब्दतितगम्यते। द्विरात्रद्वयं द्विरात्रादौ साधयंयोगाद्वहलीपसीत
त्रापियोगिकत्वं चैन्नसर्वेषु प्रयोगतः। अथ्योराहंनं पदंद्वेषमतः खप्रत्ययांतता। साङ्गशब्देनज्योतिष्टोममभिधायपुनर
हीनइत्युच्यमानंसंज्ञाभेदाद्देवतावदर्थान्तरंगम्यते। रूढ्याचद्विरात्रादिष्वनत्वान्नयोगेनज्योतिष्टोमेवर्त्तितुमर्हति॥न
तुद्विरात्रादावप्यस्मिन्नहरित्येवंयोगोनैवदृश्यते। नसमवेषप्रयोगात् किंचनञ्समासत्वेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेना
घुदात्तत्वंस्यान्मध्योदात्तंचेदंपदं। अतः स्वप्रत्ययांतत्वं तथासतिप्रत्ययस्वरादिष्टपदे ऽपिवद्धयत्नं स्वर सिध्यर्थी क्रियेवमीनादे
वास्यैवोपदेशितान्मत्ययाद्युदात्तत्वे नेकारे स्वरः सिद्धो भवति॥ तस्मादहीनश्रुतेरहर्गणवृत्तत्वात् द्विषयमेवद्धादशो प
त्वं पहीनस्यागम्यते तत्र त्वष्टथकृ विधीयते नाकाशं तद्याप्ते वाक्य पसत्व स्वसमर्थमनूद्यतेस वैयातावत्द्वादशाहीनस्येत्येत
दहर्गणविषयमितिसिद्धं॥ ॥द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य॥ ॥ज्योतिष्टोमेश्रूयते युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्य
जमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्। एते असृग्रमिंदव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति तत्र संशयः। किमेते प्रतिपदौ ज्योतिष्टोमस्य
उत द्विकञ्जनमानकेषु कुलायाहीनादिषु कृष्येते इति तदर्थं वा किं ज्योतिष्टोमे द्वौ वहवश्च यजमानाः संभवंत्युत नेति॥

शा०दी०३ तत्र हीनांगस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन वक्ष्यते। न त्वेकत्वं विरुध्य द्वौ वहवो वा प्रयुंजते। यद्यपि नित्यवाक्येपि वसंते वसंते ज्योति
३९ षा यजेतेत्याख्यातोपात्तं गुणभूतोपादेयकर्षगतमेकत्वं विवक्षितं तथापि नित्ये। शक्तिकृतांगत्यागाभ्युपगमात् यदैको न शक्तो
कुर्यात्तदांगांतरवदेकत्वं विहाय द्वौ वहवो वा यजेरन् तदाश्रयणेन प्रतिपद्विधानं प्रकृतावेवोपपन्नमिति नित्योत्कर्षः। नैतदेव
मशक्यांगत्वुपादेयं हि लुप्यते॥ ॥अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत्॥ ॥सोमेन यजेत वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यु
त्पत्तिप्रयोगचोदनयोः क्रमेणैकत्वमपरित्यज्यांगांतरस्यैव त्यागोऽयुक्तः। किंच यजेत्युपादेयमंगं यजमानस्य कर्तृत्वतया
वो घातेतद्विषय एव यथाशक्त्युपबंधः यत्त्वनुपादेयं कालवज्जनकत्वेनैवोपबंधः। तदपेक्षस्य विधिस्तदंतमधिकारप्रवर्त्तते। अ
नुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकत्वं। अत एको यथाशक्त्यादिदृष्टपरंपरांगांतरं दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव प्र
वर्त्तनइति प्रकृतौ द्वित्ववहुत्वयोरभावात् षष्ठीक्रमात्संयुक्तयोः प्रतिपदोक्तद्वित्वकुल्याया द्विरुत्कर्षः। न च पत्न्यभिप्रायं द्वि
त्ववहुत्वं युक्तं यजमानशब्देन येन सर्वत्र पुंस एवाभिधानात् [illegible] पत्नीशब्देनवाभिधानात् [illegible] इति विरूपैकशेषस्य राम
प्रमाणमंतरेणाद्धरूपपादत्वात्। अपि च यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य कर्तृवचनत्वात्कर्तृद्वित्वं प्रतीयते। न च पत्न्याति ३९

प्राधेयाणकर्तृद्वित्वं भवति। दंपत्योर्हि व्यासक्तं कर्तृत्वं अग्नीषोमयोरिव देवतात्वं। अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात् यथा फलवा
क्यैः स्वर्गकामो यजेतेति। अधिष्ठानाभिप्रायत्वेलक्षणा स्यात्तस्मादुत्कर्षः। जाघनी चैकदेशत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नी
संयाजान् प्रकृत्य श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति। तत्र किमिदं विधानं प्रकृतावनुत्कर्षस्ततोऽन्यत्रेति। यदि जाघनीद्र
व्यार्थामुद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारा विधीयंते ततो वाक्यवशेनोत्कर्षः अथ पत्नीसंयाजानां जाघनीद्रव्यं विधीयते ततोऽ
नुत्कर्षः। तत्राद्यः प्रकारः कालस्यामवापिकस्य शरीरस्य तु जाघनीशब्दस्य वोत्तरार्द्धादिशब्दवदेकदेशवचनत्वात् एकदेशद्रव्या
णां च विद्यमानैकदेशासंयोगादन्यपरप्रयुक्तपश्वनुनिष्पन्ना जाघनी विद्यते न तत्स्याः संस्कारकत्वेन पत्नीसंयाजवि
धानमिति प्राप्ते। अभिधीयते। जाघनीद्रव्यगुणत्वेन नतीयोत्पत्त्यावगम्यते पत्नीसंयाजयागाश्रयापेक्षावस्थिता न ते
नतेषां गुणत्वेन जाघन्यश्च विधीयते। न च सापेक्षत्वमुत्तरार्द्धादिशब्दवत्। उत्तरार्द्धादिशब्दा हि परापेक्षाये वस्वार्थमववो
धयंतो युक्तं यत्परप्रयुक्तमेकदेशिनमपेक्षंते जाघनीशब्दस्त्ववयवविशेषवचनो न किंचिदपेक्षते। अतो निर्मूलत्वात्समो
त्कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः। पंतर्दनं प्रकृतेऽपि रूपपराण्वदनर्थलोपान्न स्यात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे अभिषव

शा०दी०२
५०

णफलकेप्रक्रमणसंतरणात्प्रसंतरणो हि ह्रूद इति असंनद्धं नं विधापयुनः श्रुतं। अथोरवज्रुदीर्घसोमे संस्थाने स्यादिति च संस्था
यः॥ किमिदं संनद्धं नं प्रकृतावेव अथो त्कृष्यत इति। यदि दीर्घसोमभावः प्रकृतावपि वर्द्धते तेनतोऽनुत्कर्षः अथ न वर्द्धते नतो वा
क्यात उत्कर्षः। यदाप्युत्कर्षस्तदाप्युत्कर्षः तदापि किं द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः अथवा संस्थान्तरेषु द्विरात्रादिषु वापि शेषेण अग्निष्टो
माधिकमात्र इति॥ तत्र प्रकृतेरयीष्टिपशुबंधाद्यपेक्षयापादीर्घसोमत्वोपपत्तेः तत्रैव निवेशः। न च संनद्धं नं च विहितं कथं वद्धिक
ल्पो भविष्यति। ननु वतन्नस्तु उपपत्र मतो विधानविकल्पाभिप्रायमिदं न प्रयोगाभिप्रायमिति दोषः॥ नैतद्युक्तं॥ नहि विधेर्विक
ल्पः वस्तुनि विकल्पासंभवात्। तेनयद्यप्येककार्याणां सन्निपातिनां भेकमेवकयकर्म्मकेनैव विधीयते अन्ये गुणाविषयः
स्तत्र विशेषो न गृह्यते सर्वं। ननु गुणश्चेवराणां तथाप्यन्तानमेवशाकं वक्तुं। अपि च अप्रकरणावाक्ये अनेकगुणश्रवणात्तत्रैव क्र
य विधिरितरे गुणा विधय इति विशेषग्रहणान्न विकल्पः अथवाभिन्नान्येवक्रयकर्म्माणि गुणाद्रम्यन्ते। न ह्येकेन विहितेऽन्ये
गुणविषयः संभवन्ति उत्पत्तिशिष्टगुणकर्म्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्वितीये भेद उक्तः तथाप्याकाशाश्वघृतवेद राम
घातीति दानानामेवेश्या कृतकार्यविधीयत इति वक्ष्यते॥ तथा वश्यातं ब्राह्मणाः। सोमान्त्रहयंतीत्यत्र भक्षानारिभावपि ५०

प्राकृतकार्याथिता निवंधनकारेणैवोक्ता। तस्मात्क्रयपक्षद्विकल्प इति सर्वपक्षेण दृष्टात इति आग्नेयेयं। अतः प्रकृतावेवनिवेशः।
नैवं दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषणं। न वेदाद्यपेक्षया पि दीर्घत्वं सोमस्य विशेषणं भवति अव्यभिचारात्। ततः सोमान्तरापेक्षमेव दी
र्घत्वं न च प्रकृते तरस्तीत्युत्कर्षः अन्यः पुनः दीर्घसोम इति षष्ठीसमासो यदीर्घस्य यतमानस्य सोमः। स च प्रकृतावपि संभवती
त्यनुत्कर्षः। नैवं। समानाधिकरणसमासस्य बलीयस्त्वात्। धूत्वा इत्यर्थ वेदानुपपत्तेश्च। न हि यजमानदैर्घ्याद्धारणे कश्चिद्विशे
षो भवति। तस्मात्कर्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः स च द्विरात्रादिष्वेव न संस्थासु। तत्रापि चोदकप्राप्तस्य दशमुष्टेः तावन एवा
भिषवानस्यता इति वाक्यशेषानुपपत्तेः। ननु तत्रापि प्रदानविवृद्ध्या अर्थात्स्रहेयविवृद्धा भवितव्यं। न चोदकप्राप्तत्वात्सो
मपरिमाणस्य प्रदेयवृद्धिस्तत्रोपयोगिन्नासंपादनीयातस्माद्द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निष्टोम एव उत्कर्ष इति न तु द्विरा
त्रादिष्वेव किं तु अग्निष्टोमाधिकमात्रस्य दीर्घशब्दोपपत्तेरविशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु वोत्कर्षः संस्थासु वास्पर्धायां स्त्रदेववि
वृद्धिः। न च चोदकप्राप्तपरिमाणविरोधः दीर्घपर्वसोमयागे ऐणेन दशमुष्टिश्चिपर्व्वपरिमिए वप्रकृतौ सोमः। अवशिष्टानामभ्यस्तु
स्य पत्तपन्नहवचनान्न च परिमाणाभावः अथ यत्रो स्थिर्यहेनाकानेव सोमः स्याद्यावन्तमिमीते यजमानस्य बस्याश्लेनापि सदस्यान्

मा०दी०३ प्रयाम्पत्वेस्य वशिष्टानंशस्तुपसम्हृतिसहस्यानेवत्वाभवतीति। तस्मादस्तिप्रदेयवृद्धिः अर्थात संस्थासु सत्संबंधत्पादितिवाक्य
४९ शेषोपपत्तिः। अतोऽविशेषेणसंस्थासु विरात्रादिषुवोत्कर्षः न वर्मसंस्थास्वेवेतिप्राप्ते नत्र्यं। अविशेषाद्वेदनप्रकरणाद्विशेषः संस्था
नांप्रकरणाभावादतो वाक्येनैवसंबंधः तत्राविशिष्टत्वमितिसर्वगामिता। संस्थासुतंत्रमनोः प्रकरणात्स्या तथाज्योतिष्टोमेऽस्ति
प्रवर्ग्यः पुरस्तादुपसदांप्रवर्ग्येणप्रवृण्वक्तीति। तंप्रकृत्यश्रूयते। नप्रथमयज्ञेप्रवृंज्यादिति॥ तत्रसंशयः। किं ज्योतिष्टोमांगमयंप्र
तिषेधः। अथप्रथमप्रयोगांगमिष्येमिति। यदिप्रथमयज्ञशब्देज्योतिष्टोमनामततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्योतिष्टोमांगं। अथ
प्रयोगवचनः ततो वाक्येनप्रकरणंबाधित्वा प्रयोगांगनेतितत्र यज्ञशब्दस्यवागनेवतत्रासथमशब्दस्यतद्विशेषणत्वात्प्रथमा
मत्ताः तत्रापिप्रकरणात् ज्योतिष्टोमनामत्वं। विमर्शेचवाक्यांतरेसामान्याधिकरण्यं एषवावप्रथमोयज्ञोयज्ञानां यज्ज्यो
तिष्टोमइति। प्रकृतिनिमित्तस्यचविधमानत्वात्तस्य हिप्रथमं प्रयुज्यतेयएतेनानिष्ट्वेतिवचनात्तस्मात्वाक्यात्प्रकरणाद्वायंक
मतोरंगंतदुच्यते। वाक्यदेवप्रयोगांगंप्रयोगः प्रथमो यतः। प्रथमशब्देनहियदप्रवृत्तस्यसर्वस्यकर्तुराद्यंप्रवर्तनंतदुच्यतेतत्तुक्र राम
तुः कश्चित्तत्तुप्रयोगविषयत्वाल्लक्षणयायागम्यततत्रितरत्रापियज्ञशब्देनलक्षणयाप्रयोगविषयत्वाल्लक्षणयायागमे ४९

वर्त्तितव्यंस्यात्तत्रायंदोषः जघन्योहिपज्ञशब्दोलक्षणयापिनीयमानोनतद्ध्यानिमुख्यस्त्कप्रथमशब्दः श्रुतिरत्नोयग्रहीतव्यः।
एववाप्रथमइतियएतेनानिष्ट्वेत्यस्यार्थवादार्थत्वात्वात्तस्यप्रयुक्तिकल्पनयानामधेयत्वमवगमपितुमलंतस्मात्प्रयो
गांगं। प्रथमप्रयोगेनप्रवृंज्यादिति। यत्वग्निष्टोमेप्रवृणक्तीतिवाक्यांतरंतदनम्यार्थतेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेविकल्पः
सचव्यवस्थितः वचनांतरवशात्तथाहिश्रूयतेकामंतुनोग्निष्टोमप्रथमयोगेविकल्पःसचव्यवस्थितःवचनांतरवशात्त
थाहिश्रूयतेकामंतुयोनूचानःस्यात्तस्यप्रवृंज्यादितितेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेनूचानस्यनित्यंप्रयोगः। अन्ये
षांनित्यमप्रयोगः। अतिरात्रप्रथमाहारेतुसर्वेषामेवाप्रयोगः प्रतिप्रसवाभावात्॥ पौर्णमास्यांविकृतौप्रतीयेतासौ
दनायकृतौ॥ दर्शपूर्णमासयोः पूषाप्रपिष्टभागइतिपेषणंप्रकरणेपूषाभावेऽत्रपूषातत्रवाक्यादुत्कृष्यतइतिप्राप्ति
स्तत्रमेतत्। तत्त्वार्थमविशेषात्॥ ॥तत्पेषणंकिंचरौपशौपुरोडाशेचविधीयते अथवावरावेवेतिसंशयः॥ अविशेषे
णसर्वत्रस्यादितिप्राप्तेउच्यते। पुरोडाशेतावत्सिद्धंपशावाकृतिनाशनं। पेषणंतेननतयोर्विधातव्यंचरौपुनः। अविद्या
नकमप्राप्तमितितत्रविधीयते। पुरोडाशेहिव्रीहोदकादेवसिद्धंपेषणंनविधातव्यं। नन्वस्मदिदंपेषणंअपणोत्तरकालंसच

भा०दी०३ नव लाभ विध्यति। नं अश्रवणात् हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्पेषणमिति वचनमप्रतिपेषणमात्रं कृतं तेन स्वप्रामेन विधातव्यं। न
४१ नु विधिवलादेवान्यकृत्स्यात्। न तस्या प्राप्तपेषणे वरावर्थत्वात्। इत्थं कल्पनाया समर्थत्वात् पौरवं चास्तित प्राप्तपेषणात्तत्र विशेषस्य
सा देवं पवा वपिष्टत्वाप्य विकारेरेवं प्राप्तं हृदयस्यायेव यवत्ते मिति हिंहृदयाद्या कृतिभिन्ना प्रयेत्य। चरो तु विघातकं पिष्टत्वराव
पिपाकवैशद्येन वरुणाद्वयोगात् चोदकप्राप्तं चतस्य योजनाभावान्निवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्रैव तस्य पेषणं।
एकस्मिन्नेकसंयोगात्। चरावेव पेषणमिति सिद्धान्तं तत्र संशयः। किं यत्र नान्य सहितः पूषा देवता तत्रायेतस्मेषणं उतपत्रैव
केवल इति तदर्थं च किं देवताप्रयुक्तमिदं पेषणं उत तत्तद्देवत्ययागास्यैव प्रयुक्तमिति। तत्राद्यस्तु प्रकरणाभावाद्वा कश्च वास्त्र
वत्।५ वणाद्धि दं पेषणं देवताधर्मो नान्यः सुस्नात् पश्चधर्म्मी श्रुत्यादिभिः प्रकरणा द्वायज्ञा एवसंयोगेन प्रयमानां पूषं क्रं पत्न्यस्ये
व फलवतो गंभवेतिन निष्फलायादेवतायाः पेषणं त्विदं न पक्षांगं प्रकरणाभावार्थक्रियेव पूषमात्रश्रवणादतस्त्व
रूपप्रयुक्तं सहिदेवत्ये पिविधत इतित्त्वा पिपेषणं स्यादिति प्राप्ते अभिधीयते। देवतानि[illegible] ष्फलानेव पेषणस्य प्र रम
योजिका। उपादानं च यागस्य भागशब्देन विधेतो सुरमार्थत्वं भवाद्यागलिङ्ग पि पेषयाचाहि पूयते। भागशब्दोपं मा। ४२

मयं विधिरुत्तार्थवादोयमुपवीतविधेरिति। अर्थवादत्वमौदुंबराधिकरणे न सिद्धं। ५
त्य२

उपादानमस्य तः सवयागो द्विदेवत्यो द्वयवयाससक्तान्नैकेन पूष्णा शक्यतेव्यपदेष्टुं ऐन्द्राग्नाविवयदुरोडाशावाग्नेयै
इंपीतशब्दाभ्यां। यद्यपि चात्र तद्धितसमासानन्तर्गतत्वात्पूष्णोनव[illegible] सामर्थ्यं तथापि भागशब्दार्थस्यैव द्विदेवत्ये पू
ष विशिष्टस्याभावात्तन तत्र पेषणं एकदेवत्य एवेति सिद्धं॥ ॥इति तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥निवी
तमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उ
य पवीतं देवानां उपव्ययत इति। निवीतं मनुष्याणामिति किं यद्वा विधिसदा विचार्यते किं नाविनेयं॥ तत्र षष्ठी श्रुत्यासाश्रुद्ध
र्व मनुष्यधर्मत्वे कः स्वीयपक्षः॥ अतिप्रकरणपौरविरोधात्क्रतुप्रयुक्तपुरुषधर्म्मो लौकिकीषादिवदित्यपरः। प्रकरणा हितो
त्कतुधर्मः प्रयाजादिवत्तन्मनुष्यग्रहणं तु कर्तृसंबंधानुवाद इत्यन्यः॥ अनुवादस्यानर्थक्यात्प्राचीनावीतोपवी
तवैव स्यात्प्रकरणाविरोधाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म्मान्वाहार्यदानादि तस्य धर्म इत्यपरः। प्राचीनावीतो
पवीतयोः स्वतंत्र पितृदेवतप्रधानकर्मविषयत्वात् द्वैधम्यान्निवीतमपि स्वतंत्रं यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादि कर्म
तद्धर्म इत्यपरः। सर्वेषामेतेषामश्रोतत्वात् पुरुषार्थत्वेव फलकल्पनापत्तेः कथा क्रतुत्वात्प्रकरणविरोधाद्वार्थ

दर्शपूर्णमास प्रकरणोल्लंघनेन सर्वार्थत्वे घटत इति शङ्केऽस्मः प्रकरणा ५

त२

सा०दी०३ वादत्वमेव श्रवोक्रस्यायइति कृत्वाविनोद्धावनं॥ ॥उपवीतं लिंगदर्शनात्सर्वधर्म्मः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं

४३ श्रुतं उपव्ययतइति तत्र संशयः किमिदं सर्वदैवकर्मांगं उत दर्शपूर्णमासांगमिति। तत्र मत्ता ग्निहोत्रे प्राचीनावीती दोह्यये

ती२ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयती ति सिद्धं देवाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवादे न लिंगेन प्रकरणं वाधित्वा सर्वार्थमवगम्यते। न

म च दर्शपूर्णमासस्थस्यैवायमनुवादः वित्रकृष्टत्वाद्देवेभ्य इति च बहुवचनानुपपत्तेर्वैकल्पिकैडमहेंद्रदेवत्यत्वात् सान्ना

छ५ य्यस्य च अग्निहोत्रे च विस्तरप्रजापत्यभिप्राय मुपपन्नं वक्तव्यत्वं न मिति न चैतस्यैवायमनुवादः सर्वदर्शपूर्णमासांग। अग्नि ख५

होत्रगतं तु लिंगं यथाप्राप्तिवर्णयितव्यमिति सन्निकृष्टाभावाद्विप्रकृष्टमपेक्ष्य प्रवर्त्तते। बहुवचनं च प्रकृतिविकृतिदेवता

भिप्रायमितिविरुद्धं सोपं लिंगप्रकरणाविरोधाविरोधे विचारः॥ विधिर्वास्यादपूर्वत्वात्॥ उपव्ययन इत्येतदुदाहरणं किं

मसो विधिरुतानुवाद इति। नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ति स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह[redacted]

[redacted] पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः अयं तु क्रत्वर्थतया विधिरप्राप्तत्वात्। अथ वेदमधिकरणमुपव्ययत इति स्मृ एप

ति प्राप्तानुवादः स्मृतिस्था विशेषेणास्थितेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूद्यत इति सर्वेः पक्षः॥ संयोगभेदादधिकीः अतः ४३

ग१ प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासांगत्वमिति सिद्धान्तः॥ ॥ एवं वा प्रमताग्निहोत्रे श्रूयते यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति किमयं दैवा श्रू१

ग्निहोत्रोगतया यज्ञोपवीतस्य विधिः उत दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तस्य प्राचीनावीततस्यार्थोनुवाद इति। तत्र प्राचीनावी

ती दोहयती त्यग्निहोत्रस्य मतावस्थायां वचनाद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति तस्यैव जीवदवस्थायामुपवीतं गम्य व३

ते तत्रा प्राप्तमित्यनुवादस्वरूपस्यापि हि शावपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्थितं तावदपपेवमिति॥ अनेकांत्वात्स्वत्वात्॥

श्रू२ तत्रैव श्रूयते। पेतुरोदिश्चोदमीस्तानुदक्षिणायां आहवनीयादिति येपुरोदं च इति किं विधिरुतानुवाद इति। प्राप्त्यभावात्प

च्छेप्रवचस्यापि प्रत्यक्षहितकल्पनया। वचभेदेन विधित्वं गम्यते येपुराजीवदवस्थायां भीः तत्र चः कार्या इत्येकं वा

क्यतात्दक्षिणाया नित्विमताववस्थायां वाक्यान्तरमिति प्राप्तेब्रूमः। पक्षद्वोपपन्नं धार्ष्ट्येनैकवाक्यतावानुवादत्वं श्रुति

चमाद्धि श्रवंस्तुरग्याणीति स्मृते। अवेस्मेव स्मृतेर्म्मलं अस्या ग्निहोत्र विषयं स्मृतेश्चाविशेषेण सर्वविषयत्वादवशंम त्वा

त्वां तरं कल्पनीयं न स्मिं श्रुक ल्पितेन तएना ग्निहोत्रे पि प्राप्तेरयमनुवाद इति। स्थिताऽन्तरं यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहय

तीति हि प्राचीनावीनं च प्राचीनावी नविधिविशेषत्वादनुवादत्वं तावद्यत्तत घस्किर्यश्चिदपिप्राप्तिर्नस्यान्ततो भेत्कारूपं। विवि

शा॰दी॰३ त्वमध्यवसीयेत अग्निविशेषदर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति निरपेक्षत्वात् अनुवादोपपत्तौ न रूपभंगो वृत्तः। तस्मादनुवादः। विधिमक्त
४४ धारणे पूर्वत्वात्॥ सत्याग्निहोत्र एवमभूयते। अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। किमयं तत्राग्निहोत्रे वि
धिरुतानुवाद इति। पूर्वेणाप्राप्तेनानुवादः कुतस्तत्प्राप्तिः आचारात्। सर्वत्र सम्यहितं द्रव्यं प्रस्थाप्ये यदेशात् तदनेन तस्मिन्नाचारा
त्प्राप्तिः। अतोऽग्निहोत्रेऽप्य। गार्हपत्याहाहवनीयमानीयमानमास्थाद्यपि तत्वान्तकेनेति समिद्धारणविधाने तत्रापूर्व
त्वं भवति समिधाय धस्ताद्धारयेदिति। सावो परिधारणं मध्यमस्थादनं ह्यमाना मध्यो विधा समनुपरिधारणमनर्घत इति प्रा
प्तः। विधिरपूर्वत्वात्। नह्याचारादुपरिधारणप्राप्तिः आचाराद्भ्यसमर्थत्वात् स्क गंदेडेसपिधसुपसं गहेनिं तस्यवणादंडस अनुवा
दानुपपत्तेः हि विधिकल्पनं॥ ॥दिक्षिणागस्तु तदन्॥ ज्योतिष्टोमे प्राचीनवंशं करोतीति विधायश्रूयते। प्राञ्चो देवा अभजंत द
क्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति। तत्र प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र निवीताधिकरणवत्तेर्थवादापिरपतयः। का
पुनर्विशेषाशंका॥ सोऽयमभजंतेति पुराकल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रशंसा गम्यते। निवीतं मनुष्याणामित्यत्र नस्कति राम
त्वात्स्वेनगम्यते इत्यर्थान्नक्तं विधित्वे। इह तु अभजंतेति पुराकल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रशंसा गम्यते न त्वायं अशुक ४४

त्वोऽपि विधिः स्यात्तो। विधित्वं प्रत्यक्षमिति माभाशंकां निवर्तयितुमिदमधिकरणं। पुरुषार्थं दिक्तत्पूर्णं यत् विदभ्यं चलदृत्त। पसकषि
दिक्तं तदेवानां यत्संस्कारं तन्मनुष्याणामिति। तथा पत्नूर्णं तन्मनुष्याणामिति तथा प्राक्तं देवानां मध्यं पितॄणां निष्पक्कं मनुष्या
णामित्यत्र मनुष्यसंपुत्राडदाहरणं तथा यो विद्वान् सनेर्वति सोमः नः स्तरो ... इति॥ अत्रापि विध्यर्थवादादिपदानिवी
तवदेव सर्वं योज्याः। विशेषाशंकाल्पेषा। विधित्वे विफलकल्पनं नलो। कि कानामेव तत्रूपफलानां लवनमानात्यं जनक्रिया
णां मंत्रार्थं पूर्णं निष्पक्कमिति विशेषनियममात्रविधानात्। नियमादृष्टमात्रं तन्निवीतवदर्शनात्प्राप्तविधानेनादृष्टक्रियाफ
लकल्पनेति। योविद्वान्वृत्त्यपक्षे ह्योरेव नैशीनरो इयो विद्वानाम्नातत्वगुणमात्रविधानात् सैव मतो विधिः स्यात् तां
शंकां निवर्तयितुमाधिकरणः। अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्॥ अतो पुरुषे वार्थतः प्रसक्तं परार्थं प्रति
षेधत्वेः अनुप्रकरणगताः प्रतिषेधाः उदाहरणं। दर्शपूर्णमासयोर्हि नानृतं वदेदिति श्रूयते। तत्र संशयः किमयं पूर्वपुरु
षधर्मो विधिः। उतक्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः। किं वा क्रतु धर्मानुवादः। अथवा क्रतुधर्मो विधिरिति। तदर्थं
वयति सिद्धमनाक्रिया। विचारयितव्या किमर्थाः सती प्रतिषिध्यते। किं क्रत्वर्था। किं पुरुषार्थेति। ततो पि वुनर्विचारयितव्यं॥

शा०दी०३ किमारब्धातंकर्त्रीरमभिवत्तेनेति।।नचाश्रुतीते:स्मरणात्कर्त्तृविशेषेरप्रथक्श्रुतेः कर्तृनवाविलमारब्धातप्रत्ययस्यावसीय
४५ ते।वदेदित्यातात्कर्त्तृविगम्यतेपस्थयतो ऽवगतोसत्यस्यार्थः तथाकर्त्तरिकादित्यविरूत्यलःकर्म्मणि।तिचेतिचकारेणाकर्त्त
वाचित्वेस्मृतं।।पचतिदेवदत्तइतिविशेषवचनैर्देवदत्ता।दिपदैःसामान्याविकरण्यान्कर्त्तृवाचिता।।सचप्रत्ययार्थत्वात्प्रकृ
त्यर्थेवदनेप्रतिप्रधानभूतःप्रतिवदनंतावत्पुरुषार्थःयदर्थेचवदनंतदर्थःप्रतिषेधोपिन्याय्यकृतएवेतितत्प्रतिषेधस्याभि
ष्टवोधनत्वादिष्टविपरीतंवानिष्टंयतप्रदापस्येष्टंतद्विपरीतंनदानस्यानिष्टंभवति।नन्वप्रतिषेधस्यतावदनक्रियामनुवद
न्वदेहितिशाब्दःपुरुषार्थतयापुरुषेष्टसाधनतयातामुपस्थापयेत्ततःप्रतिषेधोपीष्टविपरीतमाधनतांवोधयन्ननुवादावस्था
पतिपन्नस्येवेष्टस्यविपर्ययंफलत्वेनावलंवतेनत्वनिष्टांतरस्यन्नतिपन्नत्वाददावस्थाप्रतिपन्नस्येवेष्टस्यविपर्ययंफलत्वे
नावलंवतेनत्वनिष्टांतरस्यअप्रतिपन्नत्वात्।तदयमर्थः।यत्पुरुषोपकारितयाप्रसक्तंवदनंतत्तथा।किंतुअपकारमेवास्य
साधयतीतितेनअपायप्रकरणंवाधित्वापुरुषार्थःप्रतिषेधःपक्षस्यातेःप्रतिषेधःतस्माप्येतदेवप्रलंभविष्यतीत्येकःपक्षः। राम
क्रतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुपुरुषपुरुषधर्म्मीयंजंजभ्यमानमंत्रवचनवत्।कर्मकुर्वाणस्याव्रतंवर्जयितव्यमितिसोयं ४५

स्मृतिप्राप्तानुवादःस्मृत्यैवहिपुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणात्निषिद्धमनृतंतन्नधावर्त्तितोभ्यदर्शपूर्णमासयोस्ततएवच
र्जनंप्राप्तमित्यनुवादःनवादःनचास्मिन्पक्षेफलंकल्पितंस्यात्ःक्रतुविषयत्वान्मतेरविशेषावस्थानादिति द्वितीयःपक्षः।
मृषावादिवक्रत्वर्थएवारादुपकारकःप्रतिषेधःसोपित्वनुवादएवपुरुषोहिस्वार्थमेवानृतंवर्जयतीतिप्राप्तमेवक्रतावपिव
र्जितंनहिपुरुषंविहायक्रतावनृतंसंभवतिपुरुषेचनिषिद्धमितिकुतःक्रतौप्राप्तिःतस्मादनुवादइतितृतीयःपक्षःअत्राभि
धीयते।केनार्थेनापियथावदनुवादत्वमीरितं।नन्वसंतःपुरुषस्यप्रत्यवायोभवतिक्रतोनासंनभवतीतिनक्रतौ।।किंचिन्नवा
भावयोर्वैगुण्यंपत्रवैगुण्यंवा।तेनमयःप्रत्यवायमभ्युपेत्यक्रतुमविगुणंचिकीर्षतितस्यनानृतवर्जनीयंस्यात्क्रत्वर्थेनतुप्रति
षेधेनक्रतुगतएवप्रत्यवायोऽवगताभ्यतीतिवोध्यतरत्यर्थभेदान्नानुवादः।तथानिक्रमेपिपुरुषार्थोतिक्रममिमित्तंप्रायश्चि
त्तंक्रत्वर्थेतुदोषप्रायश्चित्तमितिविशेषः।एवमेवक्रतुपुरुषपुरुषसंस्कारवक्रेपिक्रत्वर्थेतुल्यत्वात्संयोगान्तरंव्याख्ये
यंतत्रतावदनुवादः।इदानींक्रतुपुरुषस्यपुरुषस्यवाधर्म्मःउतशुद्धक्रतुधर्म्मइत्येतावदवशिष्यते।तत्रोच्यते।आरब्धातं
प्रत्ययायाश्रभिधायकाःतत्एवप्रतीतस्यनकर्त्तुरभिधेयत्ता।।नस्मृतिःकर्त्तृवाचित्वेसंख्यावाचीत्वगोचरा।सामानाधिक

रत्वंप्रचलद्भाणानोगवादिवत्॥ अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थो भवतिकर्त्तावारवातो विहितभावनाभावादेवलभ्यमानो नाभिधेयो भवितुमर्हति समानिरपिनास्याभिधेयतामर्ह० किं तु तत्संख्यामात्रं। तालः कार्त्तरीति विभक्तिशास्त्रस्यचैकयोर्द्विवचनैकवचनो इत्यस्य तत्संख्याशास्त्रेकवाक्यत्वात्। न च द्व्येकयोरिति द्विवचनानिर्देशात् इत्यस्यापि भावप्रधानयोभावमयानोनिर्देशोपि लैकत्वपोरिति। इत्यपरत्वे हि द्वयोरेकस्य च सन्निपातेवकुर्वोमजननाद्बहुवचनस्यात् द्व्येकेष्विति। तस्यमर्थः कर्तृत्वे कलोत्तरकारे कवचनमिति। अनभिधेयोपि कर्त्ताधात्वर्थभावनात्यानेवप्रतिपत्तइतिनानुपपन्नं तद्विशिष्टसंख्याभिधानंसामानाधिकरण्यं वगोः शुक्लइतिवल्लाक्षणिकं कर्तृनिष्ठायत्रुपपन्नमिति नाभिधेयं। कर्त्ता तेनश्रुतिविरोधाभावाक्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः। सर्वसंयोगांतरत्वात्तु वादः। न हीनवत्सु तु षधर्मी स्तत्तदर्थत्वात्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जंजभ्यमानोनुब्रूयान्मयिदक्षक्रतूइतितत्संशयः। किमेतन्नंतवयर्न्तशुद्धपुरुषधर्मः शतक्रतुपुरुषसंस्कारः क्रतोरेवाद्धमितितत्राजंभ्यमानस्येन्धर्मी यं वा क्रत्वर्थकरणेन तु। अतं गंडदर्शलं तद्वतेनास्यपुरुषार्थता। नन्वेवं फलं कल्पनीयम्। नैषदोषः। वाक्यात् जंजभ्यमानपुरुषार्थत्वबलेनतत्कल्पनस्यन्याय्यत्वात्। सत्यां च फलाकांक्षायां प्रागप्यपानावेवात्मेयन्तइतिवाक्यशेषेणैवरात्रि राम ४६

सत्रवत्फललाभात्॥ ॥सत्यं यदि विरोधः स्याद्वाक्यप्रक्रियायोरिह। ततः फलं प्रकल्प्येत नत्वक्रतोविरोधिता। जंजभ्यमानः पुरुषः क्रतावपि हि विद्यते। तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थत्वं भविष्यति। अवश्यं हि फलकल्पनं तत्राध्याहारतो वरं। प्रकृतेनैव संबंधइतिक्रत्वर्थता स्थिता। एकदेशिनां तु नात्र क्रत्वर्थता सिद्ध्येत् निमित्तं हि जंभिकानिमित्तं वा निकारि विशेषणं अतो जंभिका निमित्तयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणो न वाक्येन क्रतस्य लाभात् कार्यस्यव फलानपेक्षत्वात् इनयेत्तं प्रकरणं वाक्येनप्रकृतसंबंधमुपेयात्स्वतंत्रमेव पुरुषार्थस्यादित्याशंकां तावत्॥ ॥शंयोवस्त्वं परिहरामान॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते योब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेनयातयात्सस्माद्ब्राह्मणायनावगुरेतेति किमेषप्रतिषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थइतिसंशयः तत्र। फलाभावात् क्रतोस्थापिप्रकृतत्वात्तदर्थता। अपूर्वतास्तु फलस्यापि पुरुषार्थो न तु क्रतोः। यातनया हिंसिहिसाध्यतयायातनाशस्यतेनसर्वाक्षिकरणत्वमाणायानवारणं वर्त्तमानत्यासाध्यत्वाभिधानाख्यायातनायाःसाध्यत्वंन स्वर्गादिवत्कामोपबंधापेक्षं न हि प्रस्तवाय केन चित्काम्यते। तस्मात्फलवत्वात्पुरुषार्थमनयुरणं न क्रत्वर्थं। एकदेशिनां तु अवगुरणसाध्यतया नेनियोगफलत्वपात् अतएवनियोज्यविशेषत्वात्तयापि स्वर्गादिवत् समन्वयः नियोगफलं हि साध्यतया नियोज्य विशेषणं भवति नान्यन्त्रत एव नविषयी

शा०दी० ऽन्नतेनजर्थफलं विधेयस्यापातितानां फलकल्पनायोगात्। नाप्यवहरणफलेन तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिसंस्पर्शो भावाऽउक्तं हि
४७ लौकिके वानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्रमाणान्नास्य वा योनावगम्यते कुतोऽन्यतः शक्यते वक्तुमिति॥ अतो नञर्थविधिपरेण वा
क्येनैव तत्सिद्धिपाइनेवाक्यभेदः स्यात् तदवहरणाभावेनाप्येवं कुर्यात् अवहरणं च प्रत्यवायफलमिति तस्मान्न फलत्वेनानुग
म्यते। अवहरणसाध्यानायानायाः संगम्यते किंमतान्। चियमवगतिरिति प्रमाणमस्यमङ्गपमाणानन्नभ्याम हेप्रत्यक्षा
दीनां ? विरुद्धत्वात् शास्त्रस्य वाक्यान्तरत्वेन तत्प्रमाणप्रयोगान्निर्मूलावगतिर्तु स्वार्थापि प्रतिभावत्व्रक्षमीवीनां भवति। अथा
पिवाक्यभेदमंगीकृत्य शाब्दस्यात्र प्रमाणत्वमुच्यते तथाप्ययुक्तं कार्य्यापरत्वेन हि शास्त्राणां न्यायमनिरवग्रहणं चयाऽततना
फलसाधनमिति प्रवृत्तो विनियोगः कथमिव शब्देन प्रतियाचेत नञ्समन्वितविरहात् कथं वावग्रहणं क्षणिकं कालान्तरभावि
नीपातनं साधयेदथ स्वद्वारेणेति वेदन्यद्वारेणेति वस्मद्वारेणान्यस्य पास्वसाध्यतापोग्यातपोगेवायागादेरिति तथानोपपन्नेर
र्थ्वाभिधानमुक्तीदेतदिहापि पापादि विषमिवावग्रहणविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत। न चैवमिष्टं तस्मा ऽप
दर्थवादमात्रमिदं न तु फलं स्यादित्यासां नावत्र॥ ॥आमवरोधात्मन्नवघ्राममः॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते मलव ४७

स्त ३

दासमानत्वमंवदेदिति किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थ उत पुरुषार्थ इति। प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते ऽभिधीयते। नामयनुभयजे नेति
वचनात् सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारात् प्रत्ताराज्ञ खलानेतनानयासहसंवादस्य क्रतोप्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानु
त्ये पपत्तिः पुरुषस्य हि स्वातंत्र्यात् प्रवर्त्तमानस्य रजस्वलया प्रसज्यते संवादः तेनयत्रैव प्रसक्तिः तत्प्रतिषेध इति पुरुषार्थता ॥
अप्रकरणे तु तद्धर्मस्तत्रनोऽ। विशेषात्। अनारभ्य पठ्यते तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यमिति। तत्र संशयः किं हिरण्यधारण
मिदं क्रत्वंगतया विधीयते उत क्रतुगत हिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते अथवा हिरण्यं हस्ते भवतीति विहि
तधारणानुवादेन सुवर्णेनाशोभनरूपता विधीयते यद्धिरण्यं भार्य्यं तत्सुवर्णमिति। आहोस्विद्धिरण्यानुवादेन सुव
र्णेनाशोभनरूपता विधीयते यद्धिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति आहोस्विद्धिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति।॥
॥ पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलं कल्प्यमतः क्रतोरंगं स्यादुद्देशिकत्वेन क्रियात्वे न च साम्प्रतः। यद्यपि नाव द्धिरण्यविशिष्ट
धारणविधिः। तथापि तस्य फलापेक्षायां वैदिकत्वक्रियात्वसामान्यात् वैदिकमेव कर्म्म पतित इति नारथ्यमेवारादुपक्रि
यारूपेणापि युक्तं नात्यं[illegible]नुपस्थितफलकल्पना। अथवा धारणस्य प्रायभावत एव धार्यमाणसंस्कारता स्यक्रतौ स्त्र१

ता १

२१

शा०दी० एवं स्वर्गरूपफलावगमान्निष्प्रयोजनस्य च लौकिकस्य संस्कारायोगात्क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारवि
४८ धानं। अथवा लाघवाद्धारणमप्यनूद्य सुवर्णतानियमविधिः। नैवापि तावत्क्रत्वर्थमिति प्राप्ते अभिधीयते। न क्रतुगतहिरण्य
न्यं३ धारणं चात्र गम्यते। तस्मात्क्रतुशेषत्वं विधेः पुरुषार्थता। स्वर्गफलत्वेऽपि क्रियात्वात्तस्य च वैदिकत्वात्त
थमपि तुल्यं पर्युपस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतौ तु पस्थानं येन विशिष्टविधिः पक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्। न च क्र
तुगतहिरण्यप्रतीतिर्येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात् लोकेऽपि हिरण्यसद्भावात्। नहि क्रत्वर्थस्याग्नेर्येन वहिः
क्रतुद्रव्यमेव न स्यात्पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थे वक्ष्यामः। ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेन्न।
इतरेतराश्रयत्वात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन निश्चये संस्कार्यत्वं तन्निश्चये च निष्प्रयोजनस्यासंयोगात्तत्क्रतुस्थहि
रण्यप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वं। न हि स्वभावतः संस्कार्यत्वं अदृष्टार्थत्वेऽपि धारणाविरोधात्क्तप्रत्यय कर्म्म ८४
त्वं साध्यता मात्रमाह न शेषित्वं अत एव न धारणानुवादेन। पि सुवर्णविधिः क्रतुगतधारणप्रतीतिरन्यत्रापि धारण श्व
संभवात्। अतो न क्रत्वर्थे विधिवशाद्वा वश्यं भवितव्यं फलेनेतरार्थवादाभावे स स्वर्गः स्यादिति तस्य भावेऽपि तु ऱ्याम ४८

अश्वशोभन १

उ जं२

ऊं तमेव फलं यथेहभ्रातृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनं रूपता। तस्मात्पुरुषार्थत्वं। शेषोऽप्रकरणे विशेषात्सर्वकर्मणां। क्र
त्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसंगान्नष्टाधिकरणेनारभ्यवादः प्रस्तुतः। तत्र स्नावादेवानारभ्याधीतानां तयादीनां वाक्येनै तः।२
व कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषस्थित्वं तेन येन कर्मणेऽनेन जयान् जुहुयादिति किं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणामं गं
जयादयः। उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्तीति विचारः। तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते। तस्मात्कृ
ष्यादिनापीत्सत्त्वाग्नौ जुहुयाज्जयान्। यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चाहवनीये होतव्याः त
थापि तेऽस्य यमेव होमत्वादाहवनीयप्रयोजकाः इति तदर्थमेवाहवनीयं प्रणीय तेषु हूयमानानउष्यंति। तस्मा
त्तत्राप्यवैगुण्यात्सर्वार्था जयादयः। नैवं प्रधानवैदेश्यादैगुण्यं जायते यतः। यद्य [redacted] ष्याहवनीयाभावकृतं नोऽस्ति वैगुण्यं तथापि पि३
प्रधानदेशत्वं गतां तामवगतं तदलाभात्कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः। अत्रेत्रैकापिराहवनीये होमइति
वैदेशं वैदिके पुत्वाहवनीयादिमनुप्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगुण्यात्तत्रैव जयादयः। दोषात्विष्टिर्लौकिके स्यात्

सु२

श्रा०दी०२ स्यादि वैदिकेन दोषः स्यात्। अत्राप्यनारभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थ विचारः। तैत्तिरीयकाहिकाम्ये शिक्यं ध्यावतो पुरुषान् प्रतिगृ
४८ ह्णीयाद्यावतो वा न्यूनान् वरुणः कपालान्निर्वपेदिति समामनंति सेयं दानु शिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरिति वक्ष्यते सा विचार्यते किं लौ
न्याः३ किके श्वदानो मित्रसायादेः स्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणो निमित्ते पुरुषार्थतया विधीयते उत वैदिके कर्मागमू
ते ज्योतिष्टोम पौंडरीकादि विषये क्रत्वर्थतया उतोभयत्रेति। तदर्थं च किं दोषनिर्घातार्थं यं उत नेति। तत्राविशेषादुभय
त्रेति प्राप्ते भिधीयते। दोषनिर्घातस्य कार्यं यत्रास्ति तत्र गम्यते। लौकिके सर्वदा दोषोस्ति वैदिके न विधानतः। प्रय प्रतिमि
तावस्थायां दोषवान्सोश्वप्रतिग्रह इति श्रयाकं पंविशेषं विशिष्टानुवादेवाक्यभेदस्तथापि कर्मणः फलापेक्षायां मृत्
वै नं वरुण पाशान्मुंचतीति वाक्यशेषाद्दोषनिर्घात एव फलमवसीयते तेन यत्र दोषः तत्रैव हि लौकिके चाश्व[redacted]
दानेन कोसशिरणो ददातीति निषेधाद्दोषोस्ति वैदिके तु कर्माङ्गदानो विशेषविधानात्तत्रानैतिप्रेषा
प्रवृत्तेनास्ति दोषः। तस्मात्कार्यवशादिह लौकिके स्याद्गु यते। दोषनिर्घातकार्यत्वस्यादेव नवृत्तथा। वरुणग्रहनिर्मा एम
कः फलमत्रावगम्यते। लौकिके नाश्वदानेन नात्ता वर्गीति गम्यते। वरुणस्य पाशान्मुंचतीति हि वरुणग्रहाज्जलोदरस्य पी ४९
स्ती तं२

नं१
श्व१ यास्निर्मोकः ननु लौकिकमश्वदानं जलोदरनिदानमिति प्रसक्ता दिनावैद्यसंहिताभिर्वागम्यते ना पि प्रतिषेधेन। न केस
शिरणो ददातीति पापमात्र कल्पनात्तेन चानेनैव तत्प्रति पादनं प्रसप्रसिद्ध दोषानुवादेन तन्निर्मोकार्थं प्रायश्चित्त विधि सि२
व२ विपरत्वात्। तस्मात्तेकवाक्यमेदात्र अतो यो यत्र दोषोस्ति स तत्र गम्यते नासौ लौकिके स्तीति नतदर्शनलौकिक विषय
त्वं श्रयहणोतीति श्रुतस्यावरुणग्रहः पापमेव वदेन्नतः प्रसिद्धं परित्यज्य यथा कथं विद्याख्यायमाने वैदिकेपि स्या४
गात्तद्दुःखदर्शनान्नत्वेव वरुणग्राहेन शक्यमभिधातुं इष्याडंबर विनोदेन नु दुःखशमना तसएवैनं वरुणपाशान्मुंच
तीति चोपपन्नं तस्मान्नलौकिक विषयता नाप्युभयत्र। कुतः प्रसिद्धं यद्दानं तन्निमित्तत्वेनोद्दिश्यते नैमित्तिकं कर्म्म विधीयते। श्व
तस्य पूर्वं प्रसिद्धावालोच्यमानायां नैमित्तिकस्य वैदिकत्वात्तत्सादृश्याद्वैदिकमेव दानं शीघ्रमुपतिष्ठते तेन तत्सं
बंधिक्रतुपस्थानान्नदर्थत्वं गम्यते। न तत्र चैनेराकांक्षन्नलौकिकस्य ग्रहः फलकल्पना वा युज्यते। किंच। लौकिके पु
रुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषता। न चैकस्योभयार्थत्वं वैरूप्याद्युपपद्यते। क्रत्वर्थत्वे प्रधानविधिपरत्वात्प्रयोजकता पुरु धि२
षार्थत्वे तु स्वातंत्र्यात् प्रयोजकमिति वैरूप्यं न वत दे कस्य विधेर्युक्तं तस्माद्वैदिकस्यैवास्यात्। अचोदितं च कर्म्म भेदात्॥ ॥
शे२

इ१

[redacted]य मेवेष्विदाहरणं किमियं प्रतिग्रहस्य स्वतंत्र क र्तृ त्व हेतु कर्तृत्व तु शिति तदर्थं च प्र क्रमस्या ऌ१
ग्रा.१ ५० र्थ वा दस्यो प संहारस्था विश्रुद्देशस्य च विरोधे कस्य ब लीयस्त्व मिति विमृश्यते। [redacted] विध्युद्देश
बलीयस्त्वे प्रति गृहीतु र्या वतोश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणा न्निर्वपे दिति वचनात्स्वार्थ वाद ब लीयस्त्वे तु दातु: ऌ३
जा४ प्रजा पति र्वरुणा याश्वमनयदिति प्र पति र्दा ना संकीर्त्ति तो वरुणः प्रतिगृहीता। स स्वां देवता मार्छदिति स इति समान
विभक्ति नि र्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां पूर्व वाक्ये संप्रदान नि र्देशाद्वरुणं तेन प्रजा पति रश्वं दत्वा वरुणग्रहं प्राप्त इत्यर्थः।
व५ स पर्य दीर्यंत स एतं वारुणं चतुष्कपालम पश्यते नै तेन परस्कृति स रूपे र्थ वा दे दातु रिष्टि र्विहितेति सन्योपि दत्वैव कुर्या दिति
ध्यु४ दातु रिष्टि र्गम्यते तेषामेवं विरोधे किं बलीय इति। तत्र वि देशस्य प्रधानत्वा [redacted]
[redacted] त्स्वु रो नार्थवादो मात्रेप: दातु रपिता व द्दोषः स्या त्किं पुनः प्रतिग्रहीतु रिति। तस्मात्प्रतिग्रहीतु
धि२ रिति प्राप्ते भिधीयते। असंज्ञा त विरोधात् वादर्थ वादो यया श्रुतः। आख्ये यस्तद्विरुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा प्रतिग्रहीत्या राम
दिति हेतु कर्तोच्यते। अस्ति हि तस्या पि कर्तृत्वं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति च कारात्तस्मादुपक्रम बलाद्दातु रिष्टि: प्रपंचितैव ५०
धे१ हेतु१
क्षणा उमप रयक्तं नि र व पन्नतो वै स वरुणा पाशा दमुच्यते ति सर्वेत्र प्रजापति रेव दाता नुष ५

तद्बलीयस्त्वे क्रतोर्ज्ञाता धिकारः स्या दित्यत्र। किमर्थं तर्हीदमधिकरणं उच्यते रूगादिशब्दा वेदेपि बहुलं हश्यप्रयोगा: अ
न२ ह्रा ति स्तद्रात्व्या पारैक वि दृष्टः तेन न तासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यत इति विशेषार्थं कानि रूप्यर्थमधिकरणं। अथवा
भाष्यकारान्तरैः साल्लिंगा दार्त्विजे स्या दिति सूत्रानुसारात्प्रतिग्रहीतु रिष्टिरा श्रिता तन्नि रूपणार्थमनेनैव सूत्रेण
दातु रिष्टिं प्रतिपादयितुं भाष्यकारो धिकरणांतरं चकार सूत्र द्वयं तु पूर्वाधिकरणएवव्याख्येयं यज्ञेष्व वो दितमिदं कर्म
न्ने देसाति नि र्णया शक्तेः श्रुतश्चयत्रस्या दिति चोद्यंतस्योत्तरं साल्लिंगाद्वैदिकत्व सामान्यात् त्विज्येक विकसंबंधि नि वै दि
केदाने स्या दित्यर्थ:॥ ॥ यानन्या पञ्चतद्बत॥ ॥ अनारभ्यश्रूयते सोमेंद्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमतीति। तत्रा वितये व
सं शयः किं लौकिके सोमे रसा यना द्यर्थं पीते वांते प्रुरुषार्थत्वेय मिष्टि: उत वैदिके क्रत्वर्थतया श्रयोभयत्रेति। तत्रा रु५
विशेषा उभयोर्हीपाहत्वौ लौकिके भवेत्। सोमाद्वमना दित्यविशेषेण श्रुतं इयवीर्ययो:। भवति हि वमनां इद्रियवीर्य
क्षि: नववृत्तुण ग्रहवदस्पंना विधमानत्वात्तेन न तत्संयोगा ल्लौकिके स्यात्वैदिके तु यानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वात्तवम ख्रु३
ने पि न स्थिके दो ष इति नात्र प्राप ष्क्षितं विधिरर्थ वान्स्या। एवं प्राप्ते ब्रूमः। लोके हि वमनायैव पाना दोषो न विद्यते। अप्रपश्च

भा०टी० रणपर्यंतं वेदेपानं विधीयते।ननाववल्लौकिके दोषोऽस्ति वमनार्थमेव पानात्। अतोनन शेनलौकिकएवेतिशक्यं वक्तुं।वेदेतुस द१
५१ म्यग्जरणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यंतमेवपानेशास्त्रार्थः।ननु वमनाक्षिप तइत्य स्तिदोषः तेनदोषवशादेव ध२
वैदिकेस्यात्।यद्यपिदोषश्रवणमर्थवादः तथापिलौकेदोषाभावात् तीकारापेक्षानास्तीत्यनपेक्षितं प्रायश्चित्तं। प्र३
वेदेतुक्रतुवैगुण्यात्समाधित्सोपजायते।अपेक्षितार्थंनातत्प्रायश्चित्तविधेर्भवेत्।अपेक्षितविधिर्ज्ञोपानन्नपेक्षि
अ तचोदनात्।तेनक्रत्वंगमेवेष्टिः फलंचैवंनकल्प्यते। शब्दानंतुवैदिकंशीघ्रमुपस्थितमितिअसन्नामपिप्रतीकारापे
क्षायांतत्रैववारुणी ष्टिः।लौकिकंतुप्रतिषिद्धत्वात् तत्कारापेक्षांसदर्युपस्थितत्वात्तेष्टिंरहातीतिविशेषः।तत्र प५
र्वत्राविशेषात्।।येयंवैदिकेसोमवमनेक्रत्वंगामिष्टिर्वधारितात्।।साकिंयत्तुनात्वमनएवउतर्लिग्वमनेपीतिविचा
रः।[redacted]त्राविशेषतःसर्ववमनेस्यान्नडव्यतेसोमंवमतीतिहि।पक्षद्वादिष्विवमनेगम्येतत्तुल्यकर्तृकोऽइ
स्यैवक्रतुशेषत्वात्त्वाम्येवविनियुज्यते।कर्तृत्वेनेतिवमनमपितत्कर्तृकंततः।निमित्तस्यत्विग्वमनेननिमित्तितं ।। राम
सर्वप्रदानंहविषस्तदर्थत्वात्।।वमनस्यहविःशेषविषयत्वान्नत्वसंगाद्धविःशेषोहृदयमागतद्धविश्चतः प्रभक्षयापंचम प१
अत
सोमेंद्रंसवर्तंकुर्याधः२ त्तमिति२

पा६ दर्शपरिसमाप्तेर्हविःशेषविषयाकथाप्रवर्तिष्यते।प्रथमंतावच्छेषसद्भावएवप्रतिपाद्यते।दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते।आग्ने
योष्टाकपालोभवतीति।तयोपत्त्नाति।अभिघारयति।द्विर्हविषोवद्यति।चतुरवत्तं जुहोतीति।तत्रसंशयः।किंसकलस्य
ध२ पुरोडाशस्याहवनीयेप्रदानंउतदेवदानमात्रंपुरायाम्नतयोष्यितव्यमिति।यस्याग्नेयवोदनासकलहोमेनविनानोपप
द्यते।ततःसकलस्यअयथद्यवस्तानमात्रेणापितत्तस्तन्मात्रस्यहोमः।तत्राष्टाकपालशब्दस्यावयवपरत्वेलक्षणप्रसंगा
च्चसापुरोडाशावयव्येदानेनदेवतासंबंधीक्रियते।नवप्रदानमंतरेणदेवतासंबंधोपपत्तिरितिसकलस्यप्रदानंयद्यपि
द्धेवदानस्यप्रत्यक्षश्रुतंहोमसाधनत्वंअष्टाकपालस्यतत्तुमेयंतथाप्यग्निवायेमनुमानेंअन्यथाअष्टकपालसंबंधस्य
श्रुतस्यानुपपत्तेः।उभयत्रिशिष्टत्वाद्धपुरोडाशस्यद्यवदानाउत्पन्नशिष्टाद्वेनीयत्वं।अतोवलातदवदानवाक्यमुपाय डी४
सर३ परंआग्नेयं।यागःकलंकुहोतिनवद्विरवद्यायेति।नवाभ्यासमंतरेणसकलपुरोडाशसाधनकोपायः।शक्यतेद्यवदा
नेनकर्तुमित्यर्थाद्भ्यस्यते।सोमयागवत्।कथमिदानीशेषकार्याणिस्विष्टकृदादीनि।विद्यमानस्येनिहितशेषाभावा दी२
द्धविरंतरमाद्योक्ष्यति।यद्वाभवतुयच्छेषकार्यवशात्तद्वदानमात्रंकृत्वाप्यपेक्ष्यतेतदभावेतुसकलहोमोनर्थ्यइत्येतावा

ग्रा०दी०
५२

न सर्वः पक्षः॥ कः पुनरयं पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विशेषः। पूर्वपक्षे शेषकार्याणां प्रयोजकत्वात्तदर्थावदानमाग्नेयिप्रधानवद्
धिरं तरोत्पादः॥ सिद्धांते त्वप्रयोजकत्वान्लोपइति। प्रयोजनांतरमप्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥ अत्राभिधीयते। यागः प्रधानमेके
नद्व्यवदानेन साधितः। इत्यमस्तीति कृत्वा सोनाहत्तिं प्रतिपद्यते। आग्नेयत्वं च कृत्स्नस्य तावतैवोपपद्यते। अग्नये द्व्यव
दानं यत्र तत्र कृत्स्नं प्रदीयते। प्रधानभूतो हि यागो न पुनः कं यत् इज्यवशेनावर्त्तेतेव सोमयागवदभ्यासमंतरेणाप्युपपत्तिः। उ
त्पत्तिशिष्टं हि पुरोडाशस्याग्नेयत्वं एतावतैवोपपन्नं यत्ततो गृहीतं द्व्यवदानमग्नये दीयते अग्निदेव ̐ यागसाधनताग्ना त्य
ग्नेयता साधनत्वं च प्रहेयप्रकृति तयाप्युपपन्नं व्रीहीणामिव पुरोडाशद्वारं सोमस्येव रसद्वारं। पयसो रिव हृदस्यादि द्वारं। अतो
द्व्यवदानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमिति न सर्वप्रदान मिति भाष्याभिप्रायः। वार्त्तिककारस्तु कृत्स्नप्रदानस्यानुपप
न्नमाग्नेयत्वं यदि प्रमाणं किंचित्प्रमाणमभविष्यत्। असति तु प्रमाणे साक्षाद्देवताप्रदानेषूक्तं न चात्र प्रमाणमस्तीत्ये
न व्रीहिपशुसोमवत्प्रयोग। ऊँमाश्रयामः। चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति चेत्। भवेत्प्रमाणं यदि होमानुवादेन गम
चतुरवत्तं साधनं विधीयते न त्वेवमुत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्। यागमात्रेण होमाभावेपि पर्याग्निकृतानामुपानुत्स ५२

अंतीति च देवतासंबंधो चोपपत्तेः। अतो नेयं वचनव्यक्तिः यच्चुहोतीति चतुरवत्तमिति किंतु यच्चतुरवत्तमित्युपस्तरणादिवाक्य
शासं चतुरवत्तं द्वितीयया संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारो होमो विधीयते होमश्च यागएवः प्रक्षेपः तत्र यागस्योत्पत्तिवा क
क्यप्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाश
स्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मांतरमिदमवधातादिवत्संस्कारकर्मं वि धीयते यागस्य तु साधनं तत्राभावात्पुरोडाश एव साक्षात्सा
न्वा धनमिति सर्वप्रदानं। न ̐ चाराद्वेव होमः प्राप्तः। न। आचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे
नुपपत्तेः। यदि वाचारप्रमाणको होमः स्यात् तत्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिष्वपि चोपदेशिक एव होम इत्यप्र वि
रत्वा सक्तहोमोऽहवनीयादयः पवमानेष्ट्यादिषूपदेशाद्देवताप्येरन्न च यज्ञपथस्य कालत्वादिति न्यायात्। तत्र तासामग्निः प्र
कृतितः प्रयाजवदिति संस्कारव्यवहारो नोपपद्येत तस्माच्चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः यागशेषसकलपुरोडाशसा
ध्यत्वमिति समंजसं। अधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण हविषां होमदर्शनादग्निमुखा वै देवा इति चार्थवादात्स
कलस्य होमं मन्यते। चतुरवत्तं जुहोतीति वचनाभावात् एव होमः सकलस्य तु देवतासंबंधस्त्यागमात्रादेवोपपन्नः। एवं

श्र

भा०दी० चशेषाँस्त्विष्टकृतइत्यादिसमंजसंभवति।नन्वेवमप्यारम्भोपदेशं कथमिवपुनःस्विष्टकृतेदीयतेत्यत्रक्तस्यापिहिपुनःस्वीकारेशि
५३ ष्टाचारविरोधः स्यात।अन्यत्रकृतस्याप्याधानसाधितस्याबन्धानेपुनःस्वीक्रियतइत्यदोषः॥ ॥ अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रिये
रंशेषस्यगुणभूतत्वात्॥ ॥प्रतिशेषंशेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनिकिमेकस्मादुतविष :कार्याण्युतसर्वेभ्यइतिविचारः।
खि तत्रएकस्मादेव ।स्विष्टकृदादौशेषाणिस्विष्टकृतइतिशब्दार्थस्यकृतार्थत्वादेकस्मादेवकार्याणिनसर्वेभ्यइतिप्राप्तेउच्यते।
यदिशेषगुणकानिप्रधानकर्माण्येतानि ततःस्यादेवंशेषस्यत्वाकीर्णेकस्मापेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोर्थं
विधीयतेसप्सेवनक्रियतेतस्मैवप्रतिपत्तिनियमलोपाद्वैगुण्यंस्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः।प्रतिपत्तित्वंचैषांचतुर्थेवक्ष्यते। उत्पत्तौ
येनसंयुक्तंतदर्थंश्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थनिस्सरणनेशेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादितितेनेवचगतार्थत्वस्वेदमधिकरणं।नरप्र
योजनत्वज्ञापितेतानिद्रव्याधिकरणस्ययच्छेषकार्यंवशाच्छेषपत्तौ सर्वप्रदानेकिंतदर्थितायाः।प्रयोजनंनित्रारूपद्र प्प३
व्यपक्षेहिसर्वप्रदानेप्राप्तेस्विष्टकृदादिवशेनशेषः स्थाप्यतेप्रधानकामेवंनदास्विष्टकृदादिभवतिनहैकस्मादेवसिद्ध धम
तीत्येकस्मादेवकर्तव्यमितिद्वानेतपेक्षितप्रतिपत्तो।स्थितस्यशेषस्यप्रतिपत्तिरियमितिसर्वेभ्यःस्यादितिप्रयोजनं॥एक ५३

घ१ स्माच्चेष्टयाकाम्यमविरोधात। कृत्वाविंतैपदाशेषकार्यंवशादेवशेषंस्थाप्यपित्वैकस्मात्कार्याणितदाकिमनियमोयतः
कुतः कुतश्चिद्वुतमुख्यादितितिविशेषाभावादनियमइतिप्राप्ते ब्रूमः।मुख्यस्यप्रापणनिमित्तत्वाच्छेषःस्थाप्यतेतस्मिंश्चस्था
ने२ पितेततएवशेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविघातात्तेभ्यः शेषस्थापनंतस्मान्मुख्यादेवकार्याणि॥ ॥भक्षाश्रवणा
द्दानशब्दःपरिक्रये॥ आग्नेयंचतुर्धाकृत्वेदंब्रह्मणइत्यादिव्यादेशेभ्यःसमर्प्यतेतत्रसंशयः किमिदंसमर्पणमृत्वि
जांयच्छेष्टविनियोगार्थंपरिक्रयायवतद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थंभक्षणायेति।तत्रभक्षस्याश्रवणात्तावन्नादृष्टंनाकाम्यते किम
त्यप्यानतिक्रान्तावत्क्रतीनितदर्थता।नह्यश्रुतेभक्षेतादर्थ्यमध्यवसातुंशक्यंकर्मकरेभ्योदीयमानंचकियत्तीमपिताव श्वदीयते।५
दानतिंकरोतीतिस्तोमचमसवत्परिक्रयार्थेन।नैवं।स्वामीहिस्वप्रदानेनपरिक्रीणीतनत्विह।स्वामित्वंकस्यचिद्दत्तेदेव
तायैहविर्यतः।सकलस्यहविषोदेवतायैप्रत्तत्वाद्नीश्वानोयजमानस्तुल्यःसऋत्विग्भिः कथंपरिक्रीणीत[redacted] च्य
[redacted]तस्मान्नपरिक्रयःशेषस्यतुप्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्गतयाचपुरोडाशस्यभक्षणमेवप्रतिपत्तिरवगतेतिकृतं
विशेषमाप्तापेक्षायांब्रह्मादयोनियम्यन्ते।तन्नियमस्यापिदृष्टमेवप्रयोजनंतेषांकुलिष्यमाणकर्मप्रयोगकौशलंभक्षणेण

शा०टी० ५४

द्विसामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता ॥ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ आज्याद्यसर्वसंयोगात् ॥ ॥ शेषकार्याणि
किमाज्यादिषु प्रांशुयाजद्रव्यात् कर्त्तव्यान्युत नेति संशयः तत्राविशेषात् कर्त्तव्यानीति प्राप्त उच्यते । कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षा
स्य स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्त्यर्था निशेषकार्याणि न त्वाज्यमेवं विषमस्तियत्नात् वाचामुपां शुयाजार्थं गृहीतेव शिष्टमाज्यं
तस्य ध्रुवास्थस्य प्रयोगीतस्य कृतार्थत्वप्रतिपत्त्यर्हं संभवति च तेन निःशेषेण समिष्टयजुर्होमः क्रियते इति न ततः शेषकार्या
णि यजुर्जुह्वां चतुर्गृहीतं तत्र शेषं हुतमिति शेषाभावान्नाज्याद्वेषकार्याणि ॥ सावं प्रस्थापीये स्विष्टकृदि उंचनद्दन । सा
कं प्रस्थापीयेष्व्यूपते सह कुंभीभिरभिक्रामेदिति तत्र किं शेषकार्याणि कर्त्तव्यान्युत नेति संशयः तदर्थं च किं कुंभीषु शेषो विद्य
ते उत नेति । तत्राभिक्रमणमात्रं कुंभीभिर्न होमः स तु भिक्रम्याज्या हवनीयमवदायैव जुह्यांयथाप्रतिकर्त्तव्यप्रतिशेषसद्
भावात् कर्त्तव्यं स्विष्टकृदादीति प्राप्तेऽभूमः ॥ नेदमप्राकृतकार्यमर्थ्यमभिक्रमणं कुंभीभिर्विधीयते किंतु यदेव प्राकृतं होमा
र्थं जुह्वाभिक्रमणं तत्रैव जुहूमपहाय कुंभ्यो निवेशमाना होमार्थाविधीयते न द्विधोचाभिक्रमणं त्राम्नेदानुवदति तस्मा
च्छेषाविशेषाभावान्न शेषकार्याणि ॥ ॥ सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ॥ सौत्रामण्यां पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च तेन व्यपते ५४

विशायंते न ह्यन्यथा होमार्थाभिक्रमणसंबंधो युज्यते तदनेन प्रकारेण कुंभीभिर्होमो २

यथा गृहीता द्ग्रहान् ऋत्विज उपावर्त्तेत्य न्तरेशो पयोग्रहा न्जुहुतीति दक्षिणे शोसुराग्रहानिति । तत्रापि पूर्ववदेव संशयः पूर्वोत्तरप
क्षा सोमग्रहतुल्यत्वात् तत्र च शेषसद्भावात् हापि [redacted]
[redacted] स्यादिति तावतीमाशंकां यावत्स्विष्टकृदतिदेशः ॥ इडैव कालेकर्म्म दाग्नतिकर्म्म क्रिपेरन् । सर्व एष शयो षट्क
र्म्माणीडाप्रयाणांतराय वृपतींद्राय वाहंतायेत्येवमादीनि तेषां च स्विष्टकृदिव क्रमेण यथा देवतं निनुप्य प्रकृतिवत्त्वाद्
अवघात पेषणे कृत्वा विभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनात्सर्वैरेकं पुरोडाशं कृत्वा ततः समंतं पर्यवदाय प्रधानानि क्रियंते तत्र किं श
तिकर्म्मभेदेन स्विष्टकृदिडमवदेयं उत सकृदिति संशयः ॥ ॥ तत्र कर्म्मबहुत्वेन प्रतिकर्म्मावदानानि भिः ॥ दिवौदकैः शेषकर्म्मापि प्र
तिकर्म्म वदेयं न चाव प्रधानभेदे एकस्मिन्नपि शेषे शेषकार्याष्टन्नौ मिस्विष्टकृदेकं दृश्यते निविषिद्धैवापवस्य भक्षयति दिदृशे तस्य व
षट्करोतीति तद्वदिहापीति प्राप्तेऽभूमः सर्व्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदवद्यते नावत्तेवहिस्वर्वेषां कृतं स्यादविशेषत इ नन्व
स्य पुनस्त्यागा योगात्सकलः पुरोडाशः सर्वार्थः किं त्वेकैकस्य यागस्य साधनं न तत्वेनावयवेन यागाः क्रियते न तु त्रराणा द
वदीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एव न्याय्यः नैतदेवमवयवानामेव विशेषाग्रहणा हेतत्तत्त्वाप ने ऽयमवयवो स्मा

प्रक्रियते । तस्मात् प्रतिकर्म्मा ४ कावयववएकै २

रुपसायमस्येति विशेषिप्रमाणाभावान् होमदेशएववचनाद्व्यवस्थितानयागादेशास्तेनयागा। वस्थापामेवंकल्पयितव्यं यो। मि
नपुरोडाशोनिर्वापदशापामिंद्रा परार्थंनरायदातुंप्रक्रांतोशस्तंतस्मै नदामीति एवंसर्वेषुक्रतेषु [redacted]।
शेषस्पसाधारणत्वादग्रप्रमाणविशेषंशेषकार्यंतंत्रेणसकृत्कर्तव्यं। ऐंद्रवायवेतुवचनात्प्रति कर्मभक्षोनप्रधानभेदाद्धेतु
निर्देशात्वर्थवादमात्रं॥ ऐंद्रवा यवेतुवचनात्प्रति कर्मभक्षः स्यात्॥ ऐंद्रवायवेतु किंसकृद्भक्षणमुतद्विरितिपूर्वंवत्सकृदिति
श्र शपिवचनात् द्विरितिसिद्धांतः। सति वचनेपूर्वपक्षासंभवात्सर्वोधिकरणए वोपवर्णनापरिहारार्थस्तत्वंनाधिकरणांतरं।
सोमेवचनाद्भक्षोनविद्यते। सोमेबहवोग्रहाश्चमसा। पुरुषाश्चतत्रसंशयः। किंनकश्चित्कस्यचिद्भक्षणमुतसर्वेत्रसर्वेषामविशे
षेणभक्षः उतयस्ययत्रप्रत्यक्षवचनंतस्यतत्रभक्षणं अथवासमाख्यावषट्कारहोमाभिषव म वचनैर्भक्षइतिपार्थिकेचतुम त्यत्तं४
वेत्रसर्वेषांभक्षइतिप्रसम तिमंइत्वाद्यनुपन्यस्यत्रयः पक्षाइत्युक्तंतदिदमतः प्रभृतिहोमाभिषवाभ्यांवेत्य तमेकम क तदं ३ धि२
रणं। तत्राभक्षणंनास्ति सोमस्यनिः शेषंहूयतेयतः। शेषेसत्यपिनैवात्रभक्षणं विध्यभावतः। सोमेहिय हान्स्थापयतिचम राम
संजुहोतीति वचनात्सौत्रामणीसाकंप्रस्थाय्यायवच्छेषएवनास्तिकुतोभक्षणं। अल्पंजुहोतीतिवचनं अल्पत्वात्सोमपा ५५

दु२

ति त्राणमनुवादमात्रमित्यभिमन्यतेयत्त्वग्राविंदुनिपातमत्रेणशास्त्रार्थस्यकृतत्वान्नाशेषहोमइत्याहतत्रसौत्रामण्यादावपितथै
वस्यादुपांशुयाजेतुजौहवस्यशेषः स्यात्। अथशेषकार्यवशाछेष्वेतेतस्तेषामपिप्रयोजकत्वाछेषनाशादोषापहारादावपि त२
स्विष्टकृदादावपिहविंतरागमः स्यात्तस्मादशेषत्वादभक्षणंयद्यपिबाल्पंजुहोतीतिवचनस्या र्थेछेषः स्यात्तथापिनभ नन्या×त्वा२
क्षोवचनाभावात्। पुरस्तादैंद्रवायवंभक्षयतिवषट्कर्तुः प्रथममभक्षोहविर्द्धानेप्रावभिरभिषुत्याहवनीयेहुत्वाप्रत्यंचः परेत्यसद स
सिभक्षान्भक्षयंतीत्यादौसर्वत्रश्रुतत्वात्तत्रश्रवणात्तत्परोहिविधिस्त्रेभक्षविधत्तेअर्थेनस्याहारियोजनस्यसर्वएवलिप्संतइति
लिप्सामात्रश्रुतंनभक्षः। तस्याद्वास्तिभक्षइतिप्रथमः पक्षः। शेषहत्वावरत्यसोमविधानादस्मेवतस्यचासतिभक्षेविशेषविधानं
पुरस्तादैंद्रवायवंभक्षयतीमनुपप घमानंभक्षांगमपनितत्त्व लिंगंस्थालीपुलाकवदविशेषेणभक्षांगमयतीतिसर्वत्रसर्वेषां
दे भक्षइतिद्वितीयः पक्षः। स्याति नयदिविशेषविधिरयमस्त्यातुभक्षणमाह्लेविशेषविधिर्नघटतइतिआश्रयमेवविशिष्टभक्षविधिः।
तस्माद्यत्रैंद्रवायवादौयस्याध्वर्योर्भक्षोपदेशः तत्रतस्यभक्षोनान्यस्येतितृतीयः सिद्धांतस्तु। सतसमेत थोपदेशोभ पक्षः।१२
क्षोऽग्निपुरस्तादैंद्रवायवमित्यादिभिस्त्वभक्षोपदेशोयेषुतेष्वेवभक्षइतिनसमाख्यामहेकारणंतत्रादेवभक्षप्रसिद्धिः पुरस्तादित्यादे

दे२ घ२

तत्र२ स

ष्णुविशेषमाश्रपरत्वात् तत्र कारणां तत्र मसमत्राप्यस्ति किंपुनः कारणां नरं समाख्याव षट्कारहोमाभिषवाय पात्रयं पापकाः।
ग्रा०टी० ५६ हारियोजनेतु वचनं तत्र मते पुनाबन्तमाप्य पात्र मसिनां भक्षः हो[redacted] मसाख्याने दृष्टे तुहोतुश्चमं शतिमंत्रे पठितो सोमचम दि समा२
सइतिलौकिकी समाख्या वम सइत्येषोऽत्नार्थस्य चमेरौणादिको विकरण सत्वनः प्रत्ययः तस्मा दृत्तो त्रादिभिसोमश्च पि
तव्य इति सिद्धं श्च मसेषु चमसिनां भक्षः ऊहात्तु चमसमेकः प्रकृति संयोगात्॥ सं प्रति वषट्कारादि निमित्तं भक्षमनुत्काय
भप कारणमसमाप्यैवां तरा समाख्या हप्रसंगमेवानुसरतिन त्वेवमंत्रेशो[illegible]णां चमसइति श्रूयते तत्रोदाहरणमसमुद्गाताए आतृ
कोभक्षयेत् प्रातिपदिकार्यविरोधिनो वहुत्वस्य पाठाद्व दस्याप्यकल्पमादितिप्रथमः पक्षः पुनः पात्रीवहुत्वस्य प्रकरणेऽथै त्यं
नासंभवादिहतुलक्षण यात्मपरत्वे संभवतिनवचनस्यासंबाधनं युक्तं तस्मादुक्त्वात्रचः पुरुषां नरं लक्षयतीति नत्रचा
दी विशेषात्म कराणतमर्वपुरुषलक्षणात्सर्वेषांभ इति द्वितीयः प्रातर्येपि संभवति न तस्य विल्ल लक्षणगपुत्राणां नकाविपु
वत्रिषवयव योगेन वर्त्तमानं प्रातिपदिकं बहुवचनं च द्वयमपि प्रकृतसर्थं भवति तस्मादत्रपस्तु ब्रह्मरुपानां प्रणोगानत्कारिणा गम
छंदोगानां भक्ष इति तृतीयः पक्षः नावयवे स्यमाविति विश्रुत इति संभवतितु हि गानमात्रमुक्तानां द्वितीयो हि सोम्नोभक्ति ५६
यु नै
साम्नोहि द्वितीया२

स३ पि२

स्तत्र१ एवं स्थगापतेरभिधेयात्तां चोक्तानैकोगायतीति बहुवचनानुपपत्तिः तस्माल्लक्षणैवतन्याप्या॥ साधन सर्वेषांकिंत्वोऽत्र प्रवच आ१
नसंबंधावांतरसामान्मात्तसुब्रह्मण्यानां[redacted] वतुर्णामपिछंदोगानां श्रुत ऋत्विरौभक्षपेयुः नैवं संस्यं लक्षणा सातुप्यथावां
न३ तरसामान्माचतुर्णामेव वा सर्वेषां एवमेकस्तोत्र संबंधः सदासिचौन्नि धानं भक्षवेला [redacted] यौगाष्टतिरि तामवांतरसामान्यान्निस्तोत्रकारिणंसतीतितेषा त्ये४
तु मेवत्रयाणां लक्षणान्याप्या किंत्वत्रै होतुश्चमसइतियत्र भक्षयितारः स्थितास्तत्र नयनं भक्षार्थं प्रेष्यते॥ सदसिचनयनं त्र
स्थि तोये सदसि[redacted] नास्तान् सर्वान्प्रातिनीयतइति गम्यते नैव सुब्रह्मण्यस्तत्र स्थितः॥ नच बहुवचनबलात्तस्य सदसिस्थितिराक्षे
स्थि तुं शक्यते नैवेष्वस्तोत्रकारिषु तदुपपत्तेः अतोयत्केन चिद पनयनादुक्तमपसुब्रह्मण्यवादिनोपन्यायवादिन इतिदिवापना त४
यमपनीतं चेति कृत्वात्र ज्ञै[redacted] न्नभाषितवदुपेक्षितव्यं॥ ॥ग्रावस्तुतोभक्षोन विद्यते नाम्नानात्॥ ॥इदमपरं भक्षस्य
कारणं॥ यथा चमस [redacted] मन्यां ध्वमसां श्वमसिनो भक्षयंती त्युक्तार्थे तस्य हारियोजनस्य सर्वएव लिप्संतइत्यभि
धानादुक्षणमेव लिप्सतिनाविधीयते तेनैन दृचनं हारियोजने [redacted]
रुम्भ३

शा०दी०
५९

[redacted] भक्षस्य कारणमिति स्थिते भिद्यते किंच मन्त्रसिनामेवात्र भक्षणं तत्र सर्वे भक्षिनिजमिति नियतावृत्त बा०

सिनां तद्वाग्रा वस्तुतः कारणं नराभावाद भक्षणं सर्वविषयत्वे तु तस्यापि भक्ष इति। तत्र सन्निधेः सर्व शब्दोयं चमसिष्वेव वर्तते।

तेन तेषामयं भक्षो ग्रावस्तुत नैव भक्षयेत। [redacted]। उच्य

ते सर्वशब्दोयं कृत्स्नार्थवचनो यतः। तेन सर्वेषु वर्तेत न संकोचोस्य युज्यते। सर्वशब्दोयं समस्तवचनोपि परमसर्वेणाव्य

ग वहारायोगात्केन चिदवच्छेदं सहते स चावश्यं प्रकृतयागेतत्वेनावच्छेत्तव्यः। चमसिनामपि प्रकृतगामिनामेव ग्रहणात्

न चेद्विशेषितः तन्मात्रादेव सिद्धेर्न भक्षयश्चमसिशब्देन यथा च मसं वषट्कर्तार्थश्रुतेः संकोचो युज्यते तस्माद्ग्रावस्तुतोपि सं

भक्षः। वषट्कारश्च भक्षयेत॥ ॥इदमपरं कारणं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति वचनात्। तस्माख्यातात्प्रभक्षार्थवादे प्राप्त ३×न४

स्य मात्रं विधीयते न भक्षणमिति चेत्॥ न। वषट्कर्तुर्विशिष्टभक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ विशिष्टानुवाददोषात् प्रथमभ

क्ष इति समस्तमिदमेकं पदं तस्य चैकांशेन भक्षणमुद्दिश्य परेण प्राथम्यं विधीयत इति वदन्नथ्यन्तो दयं संभवति तस्मा रम

द्वषट्कर्तुर्भक्षणं प्राथम्यविशिष्टं विधीयत इति वषट्कारोपि निमित्तं॥ ॥होमाभिषवाभ्यां च॥ ॥अपरमपि कारणं ५९

कप्रसरत्वान्नै२ न

होमाभिषवौ एवं ह्याह हविर्द्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयंतीति अत्र हि हविर्द्धाने

[redacted] भिषवः सदश्च वभिः प्राप्तावीव

श्या होमाहो मश्चाहवनीये तत्र श्वभक्षयामनमिति सर्वमिदं वचनं तत्राद्ग्रावस्तुतं न विधेयं अभिषवहोम समानकर्तृकं भ भिरु

व क्षणमेव विधीयते इति तत्पोरपि कारणत्वं॥ ग्रावस्तोपदेशाच्च समानामव्यक्तः शेषे॥ ॥इदानीं सर्वाभिकरणे क्त

नां भक्षकारणानां समवाये किं वा बोध्यसमुच्चय इति चमसेषु हि चमसिनां तमाप्यपात्राणां वषट्कर्तुर्वषट्कारेण हो रव×भ५

माभिषवाभ्यामक्षर्पाः प्राप्यते न च समाख्या याश्चमसेक विषयत्वाद्वषट्कारेदं ग्रहेष्वपि सावकाशत्वान्नतिप त्रेश्च ए रा

के [redacted] नेव भक्षणेन सिद्धेश्चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वः पक्षः। याच निकायोः पर्द्ध हो माभिषव भक्षणयोः व

समाख्याया बाधा योगात्तस्माश्च निरवकाशत्वेन तत्र्यां वा पा संभवात्त्र वषट्कारश्च सर्वैर्भक्षप्रतिपत्तिसंभवे स्पत व

मस्यापि बाधो न युक्त इति समुच्चय एवेति सिद्धांतः॥ ॥एकपात्रे क्रमा दध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत॥ ॥सिद्धे नेकेषां भक्षणे क्रम

श्चिंत्यते किमध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत। उत वषट्कर्तेति। तत्राध्वर्युर्हस्ते यात्रस्या वस्थानात्सता वत्र पेत्रतो वषट्कर्ता च मसिनश्च

ष दृ

धा५

वषट्कर्तुर्वमस्तिनां वानवगतः क्रमआकांक्षित इति तद्विषयमिदं वचनं २

श्रा०दी० वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरं न प्राथम्यमपि विशिष्टत्वे वाक्यभेदापत्तेर्वा भक्षयोः प्राथम्यस्य न्यायतः सिद्धत्वात् न तद्बोधनं
५८ युक्तं वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः प्रथमभक्ष इति नाधिकर्षपेतत्त्वात्तस्माद्भक्षयोः प्रथमभक्ष इति शास्त्रे भूमः। वचनस्याविशेषेण
प्रवृत्तेर्व्यापमात्रेण संकोचायोगाद्विशिष्टविधानात्त वाक्यभेदाभावाद्धोमेवनः प्रथमः पाहि इति मंत्रवर्णात् कारणभक्त
स्य वषट्कारस्य च प्राथम्यात्तन्निमित्तं भक्षणं प्रथमं कर्तव्यं ये तु वचनाभावे पि कारणप्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमं भक्ष
णं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणं वचनोन्यथा सिद्धं कृत्वा चिंतोद्घाटनार्थमित्याहुः तेषां स्वव्यवहारविरो
धः तार्तीयः क्रमो भक्षयोर्विधेयस्त्वेति विप्रत्वं व्यवहरंति अत एवास्मोत्तरनीये चिंतितं तदुत्पाद्युः। अत्रैव विकरणे क्रमचिं
ता। वषट्काराच्च भक्षयेदित्यत्र वषट्कारोपि भक्षनिमित्तमित्युक्तं न क्रमः स त्विहैव चिंत्यते स चेद्वचनमनादृत्य न्याया
देव चिंत्यते सोप्युत्पन्न इति चेयः पांचमिकः हविषेयश्च स्यादिति सिद्धं न्यहानिः पंचमेव्वस्मोचितः स्यात्स्वसंगादिहचिंत्यत
युष्माकमि वे[redacted] तिं तर्हि तथैव ब्रूहि विधेयत्वाद्यम
र सौत्तीये चिंत्यत इति पांचमिकाद्विशेषाभिधानं प्रलापः किंच यद्वि वचनादिति सिद्धं कृत्वा चिंतोद्घाटनार्थं नहितद्वि ५८

चै२

करणं समाप्यकर्तव्यं यदं तु कारणानुपूर्व्या इति सत्यात्प्रागेव कृतमिति तिन कृत्वा चिंतोद्घाटनं युज्यते यद्विन्यायादे
व प्राथम्यं लभ्यते ततो वचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रं वानत्र वचनादिति सूत्रानुपपत्तिर्न च शाक्यमिदं न्यायमूलकं यद्वा वष
६३ ट्कारः कृतः मया न भक्षणं कर्तव्यं अर्थं तस्य भक्षणामंभवाद्धोमे तु कृते तन्निमित्तमपि भक्षणमुपस्थितमेवेति न विशेषः।
अथ होम प्रस्तुतवषट्कारनिमित्तमुपस्थानं प्रश्नमिति तद्वि प्रथमं होमात् पश्चादन्यत्कर्तव्य कृत्ते ति हि महालंभे सवनीयमुपाकृत्य पश्चा
निमित्तं च ४ दग्नीषोमीयो पाकरणमिति तस्मान्न वचनादेव प्राथम्यं वषट्कर्तुः। अस्तु च यमार्त्रं तु कारणानुपूर्व्यं ॥ ॥वचनादनुज्ञा
तभक्षणां॥ ॥नानुपहूतेन सोमः पातव्य इत्यत्रोपहूतशब्देनानुज्ञानमुच्यते न इति दर्शयितुमुत्तरचिंतार्थं चैतत्सूत्रं॥
तदुपहूत उपहूयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिंगात्॥ ॥अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति स्थितं तत्र्लोकिं केन शब्देन मं
त्रेणवेति उपहूत उपहूयस्वेति लिंगावन्मंत्राघ्रानादिनैव कर्तव्यमिति इदमपि प्राप्तमिति सूत्रमेव॥ ॥तत्रार्थात्सतिवचनं॥
उपहूत उपहूयस्वेति मंत्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञापनयोरन्यतरत्रैवोत्तरत्र लौकिकः शब्दः उत्तोभयत्रा
मस्तः।१ पि समस्तः किं वा विभज्य यथायथमिति। तत्रानुज्ञापने सर्वकत्वादनुज्ञायामंत्रांशयोः भवतद्विपरीतत्वाच्चविभज्य विनियोगः

प्र२

६२

शा०दी० तस्मात्तत्समस्तोपमन्त्र्यत्वमुभयत्रैवेति प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥लिंगेन वाक्यं वा पृथक्त्वा विभागः एवं मंत्रयोरुक्तत्वात् पाठक्रममर्थक्रमेण बाधि-
५९ त्वा पश्चात्पठितोऽप्युपह्वयस्वेति एव हि भाविन्यनुज्ञापने प्रयोज्यः स्वयं पठितोऽप्युपहूतश्चब्दः पश्चाद्भाविमनुज्ञायां॥ ॥तदे- न्या
हा३ कपात्राणां समवायान्॥ तदुपहूतेन किं सर्वपुरुषाणां उत एकपात्राणामेवेत्यविशेषात्सर्वेषा [redacted] मिति प्राप्ते ब्रू-
मः दृष्टार्थमनुज्ञापनं यस्यैकं [redacted] भागाधिकत्वं च भक्ष पितृत्वं चैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनं॥ पात्रा-
पनयने नापनीतो भक्षः प्रवरवत्। होतृवचनान्मात्रयाज्याः समाख्यया होतुः प्राप्तास्तत्र का विविदा तु रपनीय यजमा-
नस्य विधीयते तस्मादपनीयमानायां किं वषट्कारभक्षापनीयते उत नो होतर्येवावतिष्ठते याज्यामात्रेणापनीयत इ-
ति संशयः॥ तत्र॥ यजमानस्य याज्येति याज्यापनयचोदना वषट्कारस्तु याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते। याज्यापा- अधि ४
वषट्करोतीति याज्यातो वषट्कारस्य भिन्नत्वात् तेन्नेदपनयनयः। यदपि स्वयं वा निषद्य यजतीति यष्टृत्वं यजमानस्याज्ञ-
तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नं। अतस्तेन न युक्तापायाज्यायाश्रविहितेव वषट्कुर्यान्न मिति न तत्र भक्षस्तस्यैवेति राम
प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतं। परिदृश्यते च यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते। याज्यामात्रप्रयोगेऽनुपपन्नं ५९

ध

तत्र न युज्यते। अनवानं च यष्टव्यं याज्यामेतं ब्रुवन्निति। अतो यजमानो तो वषट्कुर्यात्स एव च नः॥ भक्षोऽपि यजमान-
स्य वषट्कारनिमित्तकः॥ फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात्॥ ॥यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स
न्य३ यदि सोमं बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राजन्यवैश्ययो-
र्निमित्तेन सोमविकारः फलचमसः श्रुतः स किं भक्षणमात्रे सोमं विकुर्यादुतेज्यायामिति संशयः॥ तत्र विभक्षयिषेदि-
प्र त्युपक्रमाद् भक्षं प्रयच्छेदिति चोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेज्यायामश्रवणात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥यागार्थद्रव्यसंस्का-
रूपलक्षणत्वं गतेः। स्तिभिनीश्चमसो यागेऽद्रव्यमित्यवधार्यते। यदि सोमं बिभक्षयिषेदिति सोमभक्षमनूद्य संकीर्त्य- स
तत्र फलचमसो निक्षिप्यते प्रकरणाच्च सोमभक्षो न भक्षान्तरं स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन प्रसिद्धातः तत्संबंधित्वेन च
श्र श्रूयमाणः फलचमसोऽन्यथा तत्संबंधायोगाद्यजमानचमसयागाभ्यासः साधनत्वं प्रतिपद्यते। तदेवं भक्षसंबंधक-
थनयाऽनेन तद्यागवगत यागसंबंधित्वेन विधीयते न क्वचिद्वो चभक्षसंबंधः प्राप्त एवानूद्यते तस्माद् इज्यायां विकारत्वं। ए-
तेनाभिषवयुक्तस्तीकानां यागसाधनत्वं व्याख्यातं। अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्। राजसूये दशपेयः सोमविकारस्त

न

८

शा॰ दी॰ त्राज्ञोधिकारः। ज्योतिष्टोमाङ्ग तत्र दश चमसाः प्राप्तास्तेषु यजमानचमसस्य राज्ञो भक्षणं प्राप्तं तत्रेदं श्रूयते दश दशैकैकं
६० चमसमनुप्रसर्पेयुः। तथा शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयंतीति। तत्र संशयः। किं यज ˇ चमसं राजन्या दश भक्षयेयुः। मान२
उत ब्राह्मणा इति। तदर्थं च किं दशादशेति विधिः शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः उताद्यमपि विधिरिति। तत्रानुप्रसर्पेयुरिति
विधिश्रवणात्सत्रिचमसं दशसंख्या विधीयते तथा च संख्यामात्रं प्राप्तं तन्निवृत्तं तेजातिस्तत्प्रकृतैवावतिष्ठते। ततः कारणो
कहापनीन्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथो नियमे सति ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भक्षयंती
ति शतं ब्राह्मणा भक्षयंतीति वर्तमानापदेशाच्च चयशिष्टशतसंख्यानुवादः। म… चब्राह्मणा ब्राह्मणेषु ब्राह्मणाः म्ना५
अनुवादेन बलहानापि नदुष्यति। तस्माद्यजमानच ˇ राजन्या दश भक्षयेयुरिति। उच्यते विधिरेवायमर्थवत्वाच्छ्रु
तेस्तथा। अन्यथा वचनं व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते। नहि कश्चिदनुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनं। संभवमात्र… तीनेवलक्ष
णा युज्यते। तस्माच्छ्रुतानुवादेन ब्राह्मणभक्षमिति चोद्यते। तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजातिर्निवर्तते। स्मात्सं चमसलकारे सम
ण विधिश्वसमिदादिवत्। ब्राह्मणा ˇ मतो भक्षो राजन्य ˇ से स्थितः॥ ॥इति श्री पार्थसारथिमिश्र विरचितायां शास्त्र ६०

ना२ चम मसं४

दीपिकायां तृतीयस्य पंचमः॥ ॥सर्वार्थमप्रकरणात्॥ अनारभ्य विवारप्रस्तावागतशेषविषयं समाप्येदानीं तमेवाना
रभ्यवादमनुसंधत्ते। यस्य खादिरः स्रुवो भवति। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति अनारभ्य जु ˇ स्रुद्देशेन विधीयमानाः पर्ण स्रा२
तादयो जुह्वादीनां क्रत्वव्यभिचारात्तद्द्वारेण क्रत्वर्था इति स्थिते चिंत्यते। किं प्रकृतिविकृतिसाधारणमिदं विधानमुत प्रकृ
त्रि५ तेरेवेति। तत्र मुख्या दि… मात्रं हि पर्णतादेरपेक्षितं। या चौपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्या चातिदेशिकी॥ सर्वासा प्राप्तिरूपे
तदनुवा५ ण तुल्यात्वं दतः विधीयमाने पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते। ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते जुहूः। तेनैव पर्णतापीति
व्यर्थं तु उपदेशनं। मैवं प्रतस्तासिद्धत्वात्पर्णत्वं नानुमानतः। चोदकात्प्राप्यते तस्मात्सर्वार्थाः पर्णतादयः। मैवं ह्यक्रियाक्ति [?] दोषः
स्यात्प्रत्यक्षं हि पुनर्विधेः पृथक्त्वेन पदार्थानां भवेत्प्रोक्तस्ततः। तद्धर्मे युज्यते प्राप्तिः प्रकारस्तत्र तिदिश्यते। पदार्थानां
खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावतः। समुच्चितास्वतत्सर्व प्रकृतौ तद्विशेषणं। तेनैवाच्छुहूप्राप्तिः विकृतौ तावदेवतु प्राप्तैव पर्ण न३
तापीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधिः। अवश्यं च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधेः। तत्प्रासत्यैव पर्णत्वं प्राप्तं न तु विधीयते। प्रकृता
वेव पर्णता विधिस्तेन व्यवस्थितः। प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधिस्या तासप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं सा

ग्रा०दी० मदर्शं किं प्रकृताद्युत विकृतावि इति संशयः। तदर्थं च किं प्राकरणिकेन पांचदश्येन तुल्यबलमुत ततो दुर्बलमिति। तत्र द्वयोरपि प्रा
६१ करणसंयोगाविशेषात्तुल्यबलत्वं। नाममन्त्रेण च प्रकरणेन कश्चिद्विशेषः। बाधर्यमं दुर्बलं यस्मात् तस्मात्प्रकृतिगामिता। एवं
ताम्रदश्यस्य तथा प्रासे भिधीयते। सामिधेनी स्वरूपेण संबंधो वा कुतो भवेत्। तस्मात्प्रसंगात् चैते संख्ये स्यातामनर्थिके।
न ४ अपूर्वसाधनत्वांशे लक्षिते संगतिर्भवेत्। लक्षणावबोध यथाशीघ्रं प्रकरणाद्भवेत्। ~~अकरमेन कश्चिद्विशेषः। सावका~~
~~त दुर्बलं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिता। एवं बलाबलस्य तथा प्रासे~~ भिधीयते। सामिधेनीस्वरूपेण संबंधो वा कुतो भवेत्।
~~तस्मात्प्रसंगात् चैते संख्ये स्यातामनर्थिके। अपूर्वसाधनत्वांशे लक्षिते संगतिर्भवेत्। लक्षणावबोधस्य शीघ्रं प्रकरणाद्भवेत्।~~
प्रकरणे हि विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वे स्वरसत इति पांचदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधानम
भिलिख्यते तादर्थ्यं च तत्साधनरूपसंबंधे वर्तते न सामिधेनीस्वरूपसंबंध इति स्वरूपातिक्रमेण तत्साधनरूपलक्षणा तत्र
लभ्यते साप्तदश्यस्य तु स्वरूपमात्रं गम्यते नापूर्वार्थत्वं स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संबंधो घटते इति नान्वयोपप एम
त्तये लक्षणा। किं तु विधीयमानसाप्तदश्यस्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबंधसामिधेनीलिंगवशाद्विपरिवर्त्ति ६१

र मानमेव क्रत्वपूर्वं कर्थं चिंतं हृदयमानीय तादर्थ्यसिद्ध्यर्थं तत्साधनलक्षणाश्रयणीयेति क्रतुसंबंधविप्रकर्षात् दौर्बल्यं। अ
तः एवं निविष्टयांच दश्यं विकृत्वान्नैव निराकांक्षां प्रकृतिमन्वभमानं साप्तदश्यं वि तिषु निविश्यते। तत्रापि न सर्वासु रु२
किं तु मुत्तमासु पंचदश्यासु मित्रविंदादिष्वेवेति दर्शमेव ऋच्यति। नैमित्तिकं तु प्रकृतौ न द्विकारः संयोगविशेषात्॥ ॥साप्तदशावे
श्यस्यैति यद्दैश्य निमित्ते नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते तत्किं क्रतौ स्यादुत विकृतावि इति। प्रकृतेः पांचदश्यावरोधात् एवं व
त विकृतिष्वत्कर्षे द्वयोर्वा प्रकरणाधीनत्वात् क्रत्वर्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते भिधीयते। नैमित्तिकं प्रकृतावेवानित्यं पांचदश्यं विकृ
त्य निविशते। तुल्यप्रकरणत्वात्तन्नोत्कर्षं तावदृच्छति। प्रकृतौ नित्यविशेनानस्तत्रापि न विकल्प्यते। पांचदश्येन किं तस्य बाधक
त्वेन वर्त्तते। नित्यं सामान्यतः एवं साधकाद्यं विधीयते। नैमित्तिकं विशेषेण पश्वाग्निरवकाशकं। नैमित्तिकमतो हेतुत्रयान्नि
त्यस्य बाधकं। सामान्येन हि तत्वे वांग्यांचदश्यं पतघावल्लक्षणयावेश्य कर्तृकं प्रयोगं नास्त्येव इति तावत्तचैव साक्षाद्विधीयमा
नं साप्तदश्यं बलवद्भवति। तथा एवमेव क्रतोः स्वार्थं विकं नित्ये विधीयते। तेनैव तद्संजातप्रतिपक्षत्वात्तत्कस्यचिद्बाधक
तया गम्यते नैमित्तिकं तु निमित्तसंयोगेन विशेषतया विधीयमानं पश्चात्तनं भवति। ततश्च तत्तुल्यप्रतिपक्षविज्ञानाबाध्यो।

शा०दी० ८२

क१ त्वत्रित्वात्तद्बाधेनात्मानं न लब्धुमलं। लब्धमप्यते नात्मा प्रत्यक्षे वचनबलात्। अतः पूर्वगुणबाधकत्वेनैवात्मानं लभते साध्वकाश
चनिमित्तविप्रराजकर्तृके प्रयोगे। अतो नतेनावश्यं नैमित्तिकविषये निवेष्टव्यं। नैमित्तिकस्य तु नवकाशे नित्यप्राप्तेनन्तशक्य
ते विधातुं। विधीयते च तदिति बाधकत्वं। एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्यानित्यचमसादेर्बाधकत्वं व्याख्यातं। इत्थं प
स्त४ त्तेनैमित्तिकेति मंद इति कृत्वा [illegible] भाष्यकारः स्त्रित्वमपि नैमित्तिकमनि काम्यत्वलक्षणापाद्यं काम्यमुदाजहार। काम्यस्य हि
क्रत्वर्थत्वभावात् क्रत्वर्थश्चमसस्ततो भिन्नविषयत्वात्तेन बाधितुं शक्यते। न ह्यपि च क्रत्वोर्वैगुण्यं स्फलं च स्यात्। विगु न५
पुन्ये णक्रत्वाश्रिताद्गुणादपि फलं न स्यात्। यो हि मन्त्रमेव हस्त दृष्टिदुर्बलां शाखामधिरोहति तस्य विनिपात एव प्रातिन
धु द्विहापि न दृष्टिवदेवास्य गुणकामं प्रयुज्यतः। क्रियाफलविनाशात्मा विनिपातः प्रसज्यते। तस्मात्प्रकृतौ विनि
वेशः संभवतीति सिद्धान्तैरेव गतिः॥ अथ वा क्रत्वेवमस्मेन प्रणीय पुनः पशुकामाय गोदोहनेन प्रणेतव्यं न तु बाधसंभवः
क्रतुवैगुण्यापत्तेर्नित्यवत्सेवाधिकाराशंकानिराकरणाय काम्योदाहरणं। निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत्त्रयोऽप्यत्रानुसं एन
धाः॥ आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चाधिकारणं। येन काम्यं बलीयः स्यान्नित्यान्नैमित्तिकादपि। पुरुषार्थप्रयुक्तो हि सर्वस्य पुर र्षो

तिः काम्यं च फलं प्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थं चमसः स्थिरेणेति दुर्बलः। अनेनैव हेतुना नैमित्तिकाद न१
त पि क्रत्वर्थाद्दिशा प्रदर्शया न पुरुषार्थस्यैकविंशत्यादेर्वचनस्य बलीयस्त्वं भवति। तस्मात्तेन साम्प्रदर्शपर्यायं वदश्यं वद्द्य
मपि बाध्यते। सत्यपि भिन्नविषयत्वे प्रणयनादिद्वारत्वेनुत्पतया प्राप्तिविरोधः। न तु स्वक्रत्वर्थस्य तत्। भिन्नप्रयोगे वा प्रयोगां
का४ तरे त्वसाववस्थाप्यते। सामान्येन हि सक्ततः पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु वाक्यान्तरगतश्चमसः सन्निधिमात्रेण संबध्यते।
गोदोहनं तु तत्रैव वाक्ये श्रुतमिति बलीयः। तदुक्तं। पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसं गतं। श्रौतात्तु गोदोहनात्तत्र चम स्रो
सस्य निराक्रियेति। बाधितत्वादेव नन्विदानीं चमसादेरंगत्वमवघातादेरिव [illegible] लादौ अतस्तल्लोपेन नास्ति वैगुण्यं
त्या येन क्रियाफलविनाशस्त्वया प्रणयनाभ्यासः स्यात्। गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा। गोदोहनं च नगु चमसस्य
णः क्रतोः कामाय चोदनात्। किं तु प्रणयनं [illegible] नमंगे क्रतोस्तदा। काम्यनैमित्तिकौ तस्मात्स्वकृतौ नित्य बाधकौ॥ इत्या त्य२
र्थीमग्नीधीये प्रकरणात्॥ आधानं पवमानेष्टयश्च तिथ्यः संनिहिताः समाम्नाताः। तत्र किमाधानं [illegible] गमुत नेति॥ त
त्प्रकरणादंगत्वं। न तु फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न चेष्टयः फलवत्यः। आधानं च सफलमग्निनिष्पादकत्वात्। अतो

द्र२ फ१

प्रा०दी० विपरीतमंगांगित्वं सत्त्वे वैश्वदेवपक्षवादी मन्यते। अप्रयोतिदेशेनेष्टेः आधानं वाग्निसंस्कारकमवगम्यमानं प्रकरणादि
६२ रूपं गमकं ताग्निसंस्कारकतयावघातादिवदिष्यर्थं। इष्टीनां तु विश्वजिदादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति। सिद्धांत
त३ स्तु। फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादव्ययः फलवत्त्वेतरर्थं वाधानं श्रुतिसंयोगादि इयोपि प्राकरणिकेन वाक्येन फलवदंगं।
प्रकरणादाधानस्यैव फलवत्तो गं विज्ञापमानानकल्प्यप्रफलाभवितुमर्हति विनैव कल्पनया सर्वेषामर्थवत्त्वात। मन्या
तिदेशिकमग्नीनामिष्ट्यात्वं तदोपदेशिकेने ष्टीनामंगं प्रगत्वेनापूर्वांगत्वे नवाविरुध्यमानं वाध्यत इति विरुध्यते॥ तस्मा
न्नेष्टयर्थमाधानं। अनारभ्यवादवाक्यस्ताद्वादाधानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमेव स्थितं। तत्र इष्टयर्थपक्षान्येनारभ्यवादः
स्थितेनारभ्यवादत्वेसंप्रत्येत द्विचार्यते। किमाधाने प्रकृतमर्थमग्निमात्रार्थिमेवा। तत्र पर्णमयीमाद्यापान्प्रकृति
गामिता। श्रुत्यनेश्रुतिसंयोगादाधानस्याग्निशेषता। प्रसिद्धक्रतुशेषत्वं प्रकृतावुपदिश्यते। पर्णत्वमन्यथा दोषोद्धि
रुक्तिः स्यादिति। तत्तु। न कस्यचित्क्रतोरंगमिदं श्रुत्याद्यभावतः। वाक्यं लक्षणयास्याद्धेत्रंगत्वोपपत्तिः स्यादेतत्। रा०
यथानारभ्याधीतमपि पर्णमयीत्वं जुहूस्वरूपपरत्वेसत्यानर्थक्याज्जुहूसाधनोपलक्षणया विधीयमानं वाक्या। ६२

रेव क्रत्वर्थं सिद्धं भवति एवमाधानमपीति। मैवं। जुहूरूपो ह्याकृतिविशेषा विनापि पर्णमयीत्वेनैतदाकारसंभवान्न तत्स्व
रूपार्थत्वे विध्यानर्थक्या घुक्तात्रसाधनोपलक्षणा। इह त्वाहवनीयादिस्वरूपस्यादृष्टत्वाच्छूयत्वगतं तत्स्वरूपा
र्थत्वेपि विध्यानर्थक्याभावान्नसाधनोपलक्षणा क्रत्वर्थत्वं युक्तं इति। एतेन पवमानेष्टीनामप्यकर्मार्थत्वं व्याख्यातं। ता रव्या३
सामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्। प्रासंगिकमिदं। पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या नवेति। तत्र प्रकृतितस्तासु पवमाने
ष्टिसंस्कृतेः। प्रासंगिकमिदं पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या नवेति॥ तत्र प्रकृति... ष्टिष्टयोपिता। ननु पाहन
र्थीतासामप्यग्ना: कार्यतात्ता मध्यस्याद्यत्नवस्था पातः स्यात्। उच्यते नैष दोषोस्ति सामर्थ्येन व्यवस्थितेः। यावती:
न्या शक्तुयात्कर्तुं तस्मिन्ह्वहनि तावतीः कुर्वतोऽव्यवस्था स्यादिति प्राप्तेभिधीयते। न तावदतिदेशेन प्राप्तिर्मासमनंगतः। नहि ता: स्ना५
प्रकृतेरंगमिति प्रागेव दर्शितं। प्रसंगो वो स्नापि पक्षार्थं भावेन संज्ञातं। तदेवचोदनालिंगाद्धि सत्तावति दिश्यते। चोदकेन तत
स्तासां तासु प्राप्तिर्निविध्यते। अंगत्वे सत्य पि त्वर्थानामतिदेशो वकल्प्यते। विधीयंते तदा तानप्रकृतौ संनिता स्तदा। यदा हि प
वमानेष्टयो विधीयमाना: कथं भावापेक्षिणः प्रकृतिमात्रो चर्पेत दा प्रकृते स्तस्त्रुत्वान्न तत्तत्ता:। शक्यंते प्रहीतुमिति त इति२

त्रि॰

ग्रा०टी० ६४ द॒ तिरिक्ता मेवैकर्त्तव्यर्ताग्रहीत्वासंतुष्टाः पवमाने इष्यो न पुनरात्मानमपिगृह्णन्तीति। यत्तत्त्वमग्निशाखेरर्थं तत्त्वासाम
धिप्राप्तिरिति। अचो अते। सतंसंप्राप्यंते गयस्तेत्व सं सवाहाभ्यंते न हीष्टीनां साध्याः काथमिवमासंसाधनीभवेयुः। न वत
एवाग्न्यर्थमन्याः क्रियंते तत्साधितैश्चाग्निभिरन्याइष्टयः करिष्यंत इत्युक्तं। तत्र सर्वथा तावत्तत्रथमं काश्चिदिष्टयोग्नि न्वर
वध ष्ठेकर्त्तव्यास्ता भिश्च किमग्नयोन्नायं ते नवा। यद्विन्त्याह किमर्थेनाः क्रियंते अथन्नायंते सिद्धेर्थेनान्याः कर्त्तव्याः अग्न्यर्थ
मेवहिनाः क्रियंतेते च सिद्धाइतिनान्याभिः प्रयोजनं। तस्मात्पवमाने ष्टिषु पवमाने ष्टयः कर्त्तव्याः॥ ॥ तुल्यः सर्वेषां पशु
विधिः प्रकरणाविशेषात्॥ एवं प्रकरणास्य ह्यैः सह विरोधाविरोधविचारं सम्प्रासंगिकं समाप्याधुना स्थानस्य ह्यैः सह
विरोधाविरोधौ विचार्येते। याहाधेनप्रकृतिविकृतीनां समाना समानविधानत्वं विचारितं अत्रापि तदेव अनुवर्त्तते। ज्योति
ष्टोमे त्रयः पशवस्तत्राग्नीषोमीयः क्रयसंनिधावुत्पन्नः वचनादौपवसथ्येह्न्यनुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि सवनीयाग्नेय एको आर
ग्नेयः पशुरग्निष्टोमइत्यादि। तत्रैव पशुधर्माः षष्ठे स्तस्यः पठिताः सौत्येहनि पुनः सवनीयाः स्नानमाध्विनेग्रहं गृहीत्वात्रि राम
वृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। अन्त्यस्त्वयस्तवभ्यांनेसामाग्नातस्ताद्विह विचार्यते किमेते धर्मास्त्र ६४

३४

याणामपि पशूनां साधारणेन विधीयंते किं वा सवनीयस्यैवाथवाग्नीषोमीयसवनीययोः उताग्नीषोमीयस्यैवेति। तदर्थंच
किंना सवनीयस्यैव अथवाग्नीषोमीयसवनीययोः उताग्नीषोमीयस्यैवेति। [redacted] किमग्नीषोमीयस्य स्थानं ज्योतिष्टोमिके न प्र
करणेन सवनीयावांतरप्रकरणेन वा विरुध्यते न वेति। तत्सिध्यर्थं च किं सवनीयानामौपवसथ्येहनि प्रकरणमस्ति नास्तीति चिंत
वधे नीयं। ततो तद्विवेकार्थं किमौपवसथ्येहनि सवनीयोत्पत्तिरुत सौत्येहनीति॥ तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीता धर्माः स्त्रयेंगे
यमा५ षु पशुषु विज्ञातास्ततः प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थाः भवंति। ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशूनां धर्मविधौ प्रकरणं तस्य तः कस्य चि
त्प्रकरणं। अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रं तत्र प्रकरणादुर्बलं सवनीयस्यापि सुत्यायामुत्पत्तिरितरत्र गुणार्थं श्रवणमिति
तः नास्ति वविशेषप्रकरणं अनुवंध्यस्यतवनाशं कनीयमेव तस्मात्सर्वार्थाः स्यादेवमविशिष्टं प्रकरणं। यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्या
त्सवनीयस्यतु स्वतएव विशेषतो वांतरप्रकरणमस्ति सौत्येहन्याश्विनग्रहणोत्तरकालं गुणार्थं श्रवणं। औपवसथ्येहनितु
णाभावात्सवनीयानामुत्पत्तिरतः प्रकारणान्तरर्थाः। येतवांतरप्रकरणे नेष्टंतिते मांसल्कभाष्यविरोधः॥ यद्यानिष्टमसंजनंस
मिसदिष्टसोमिकधर्ममाम्रिरितिनतस्मिन्यज्ञेसाधिकारेपितुल्यं। अथ तस्य तस्मात्पित्रभ्यः स्वर्वैधं तिदेवताविशेनात्मकत्वं

करउ क्रियतइ१

शा०दी० समिरादिष्वपि मंत्रवर्णाद्देवतानिविधिरूपाश्रुपाङ्गवदस्त्येव। मा प्रापन्सौमिकधर्मान्नार्था पौर्णमासिका स्त प्राकृपुर्वैर्मिश्रवदि
६५ निवेत। इदमपि पिपितपशुतुल्यं। अथ स्याद्देवतादिसंनियानियो वल्पान्नातिदेशस्तत्समिरादिष्वपि तुल्यमिति दर्शितं प्रकर
णाधिकरणे। तस्मादस्य यागांतरप्रकरणं। यदि चैतन्नेष्यते ततः स्थानादेव सवनीयार्थता वक्तव्या स्यात्तत्राग्नीषोमीयस्यापि
त्यं४ विशिष्टमिति केवलसवनीयार्थतपक्षो नैतं निर्मलः स्यात् ननु तत्राप्युभयार्थतपक्षो निर्मलः। पथा न निर्मलत्वं तथा वक्ष्यामः।
तस्मात्सवनीयार्था इति द्वितीयः पक्षः। गृह्णीम एतत्सवनीयार्था इति स्थानादग्नीषोमीयार्था अपि भवेयुः। ननु प्रकरणात्स्था
नं दुर्बलं तत्कथं तत्र अग्नीषोमीयशेषत्वं धर्माणां स्यात् उच्यते। यद्यपि प्राकरणिकेन सवनीयार्थत्वेन धर्मा निराकांक्षास्त
ग्नी था प्यग्नीषोमीयस्य पशुधर्मापेक्षित्वात्तेनापि संबध्यंते पयोपदेशाद्विगतप्रकृतसंगभावाद्धर्मा दुर्बलेनाप्यतिदेशेन संक्रान्तेरपि
पु२ भवंति। एवमेते उभयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नीषोमीयशेषत्वं यदुक्तं सत्यमेव तत्तत्र सवनीयार्थता तेषामवगतानीमहे। कुतः।
सवनीयस्य धर्मेषु नास्ति प्रकरणं यतः। अग्नीषोमीयपदस्थ्ये हि सवनीयो विधीयते प्यतः प्रकरणं तत्र सवनीयस्य लभ्यते। प्रचारावि राम
प्रकर्षात्स्यगुणस्य तु विधिस्ति यावदीमते सवनीयोऽत्र सोमे [illegible] विधीयते। कर्मणश्च विधिर्यत्र तत्र प्रकरणं भवेत्। ननु त्र गुण ६५
श्वेव२ श्च य२

सवनीयाः

यथा वैमत्स्यौगन्दिदितोऽजनमवधुनुते स एवमेवैतैर्ग्रसायमानाऽजनमवधुन्वते।

न्नो२ र्थेन स्थवर्णतत्र विद्यते। तस्मात् सवनीयस्य प्रक्रिया गुणसंनिधौ। यन्नौपवसथ्यवाक्ये गुणो नास्तीत्युक्तं। अत्रोच्यते प्रचारवि
प्रकर्षः आग्नेयः पशुरिति या च उक्ता अपि यथा वै मत्स्य इत्यादिना निंदितात्परिहाररूपेणैव प्रपाप्रातःसवने प्रचरंती या दि
नाद्वचारविप्रकर्षो विधीयते। शक्यते च सोऽपि त्पुत्पन्नं कर्मानूद्य प्रचारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयत्वात् सुत्याकालेतु कालो
गुणः। न चासावनुपादेयत्वादौपवसथ्ये मन्त्रईरस्या विपरीव तमानकर्मानुवादेन विधातुं शक्यत इति तत्रतावत् कर्मोत्प
त्तिर्विधातव्या। न चौपवसथ्येषूत्पन्नकर्मप्रचारोत्कर्षादुत्कृष्टं प्रातःसवने विपरिवर्तन इति शक्यत एव कालविधिः। मैवं॥
ये हि वपाग्रचारात्पूर्वं च प्रदार्थास्तेषामेव तदादिवाभिसंबंधाद्विनिमायेनोत्कर्षः स्यात्सर्वत्वाद्धातेषामपि न स्यात्। उपा
करणादीनां तु प्रचारपदार्थानां नास्त्येवोत्कर्षः। तस्मादुपाकरणस्य प्रातःसवने विपरिहृत्यभावान्न तस्य कालविधिः सं
भवतीत्युत्पत्तिविधिरेवायं॥ इतरस्तु गुणविधिरितिप्रकरणाभावान्न सवनीयार्थत्वं स्थानात्त्वग्नीषोमीयार्थत्वं। यत्तु मध्यप्र
करणेन स्थानं बाधित्वा ज्योतिष्टोमगृहीताः सर्व पशवो नाभिमुक्तं तत्रोच्यते। पशुधर्मा हि पूर्वधर्मान्गृहीतुं प्राकृप्यान्नतो
गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमगृहीताः संतस्तत्रानर्थक्यात्तदंगेष्ववतरेयुः शक्नोति तु स्थानादग्नीषो मीयो गृहीतुमिति तत्स्था धर्माः।

पशुमाकांक्षंति। ज्योतिष्टोमस्तु सोमयागो न पशुधर्मान्गृह्णाति। यदि न कश्चिदपि२

शा०दी०
६६

नसर्वेषाममी[illegible]नापिसवनीयस्यनोभयोः॥ अग्नीषोमी[redacted]य एवानो विधे[illegible]र्धर्मा व्यवस्थिताः॥ अन्यत्रत्व
निर्देशेनगवुंतिन विधानतः॥विविक्तत्वैदुत एवेतिसूत्रे विधीस्यदाहृतः॥ दोहयोः कालभेदादसंयुक्तंश्रूतं स्यान॥ दर्शपूर्णमासयोः
[redacted]योः सायंदोहः पूर्वेद्युः प्रातर्दोहस्त्वपरेद्युः दोहधर्माः शाखाहरणादयः पूर्वेद्युः क्रियंतेते किंसायं[illegible]दोहार्थाः उतोभया दो२
र्थाइतिसंदेहेपूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादर्शातरप्रकरणाद्वासायंदोहार्थाः [redacted]
[redacted] इतिप्राप्तेभिधीयते। प्रकरणाविशेषादुभयार्थाः॥ नहिस्थानेमप्रकरणस्येष्टे। नचदधिया
गस्यावांतरप्रकरणमत्रास्ति। नचस्थानमपिप्रधानस्यविघतेनस्मापरेवानुष्ठानात्। दधिसिद्धर्थपयस्केवेकिदूनाः ए घुरे५
तध वैद्युः क्रियंतेनचदंर्थाः शाखाहरणादयः प्रधानार्थत्वात्। तस्मादुभयार्थादोहधर्माः॥ नदन्त्सवनांतरेयग्रहा[illegible]ने॥ज्यो न्ना४
तिष्टोमेप्रातः सवनसंनिधौग्रहधर्माः समाम्नातादपोषेन्येग्रहाः साद्यंतेतु ग्र[illegible]पोस्तेऋवद्ग्न्यादयः॥ नेकिंप्राप्तः सव[illegible]
निकग्रहा[redacted]र्थात्तप्राक रणि एम
कसर्वग्रहार्थाइतिविचारः॥[illegible]स्थानमपिनास्तीत्युक्तंइहत्वसंदिग्धेस्थानमितिविशेषाशंका। प्रकरणाविशेषात्तुस ६६
ग्यं२
६६

कमेविहिताः॥विवद्धवतिदर्भमयीभवतिप्रविष्टानेकर्त्तव्याद्रृत्याद्यस्ते किं अग्नीषोमीय२

र्थायाइतिसिद्धांतः॥ [illegible]रशनायलिंगदर्शनात॥ अग्नीषोमीयेयूपपरिव्याणंविहितं। परिव्ययपूर्वेरशनेति। सवनीये
पुनः परिव्याणांतरंविहितं अग्निष्टिनंग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्ययूपंपरिव्ययतीतिपरिव्याणेसाधनभूतारशनानद्रुक्ता। अग्नी
षोमीयपरिव्याणार्थाउतसवनीयपरिव्याणार्थाप्यपीतिसंशयः॥ तत्रक्रमादग्नीषोमीयार्थाइतिप्राप्तेब्रूमः॥ क्रत्वैतयूपसंवं अग्नी२
स्थिपरिव्याणंगतांगताः॥ नाग्नीषोमीयधर्माः स्युस्तावतैवार्थवत्त्वतः॥ सवनीयपरिव्याणमप्येतद्यूपसंगतं। तस्मात्तत्रा
म पिरशनास्त्वधर्मैः प्रयस्यतइति। आराद्धिष्टसंयुक्तभितरेरसंनिधानात्। अतः पंग्रासंगिकीकथोल्लाणसंगतिः स्पष्टैव।
ग्रहधर्माणांसाधारण्यमेवमुक्तं नेकिंअनारभ्याधीनयोरंश्व[illegible]दाभ्ययोरपिभवंतिउतप्राकरणिकानामेवेतिसंशयः। तत्रप्र
करणादेतेनद्वन्त्रियत्नमात्रगाः॥ नानाम्नयसमाम्नातग्रहार्थाः स्युरसंनिधेः॥ उच्यते। ग्रहाणात्रक्रियानास्तियथाधर्मव्यव
स्थितिः॥ नापिप्रकरणंतेषांविशेषणात्तुपेक्ष्यते। नप्रसोमप्रकरणगतास्त्येषाममीधर्माइति। किंतुयजेः प्रकरणंतेन
प्रकृतेनविशेषणात्तथामोस्त्वन्त्साधनानांग्रहाणांशेषतामियुः। येवानारभ्यविहितायेचप्रकरणेग्रहाः सर्वेतत्साधन
त्वात्तद्धर्मसंबंधमप्युः॥ [illegible]गमप्रकरणेनद्वत्। अग्निप्रकरणेसमाम्नाताद्दशकाधर्मत्र्यस्वंदुमिकास्माभिरित्यादयः किंप्राक
६२

श्रा०दी० रणिकानामेवैष्टकानामुत्तानामध्याधीतानामपिविनियोगीकृपदर्शानीत्येवमादीनां सर्वर्वदेवमंत्राणां पूर्वपक्षोत्तरपक्षाः। सर्वेषां

६९
संस्कारयोरनारभ्याधीतयोरपिप्राकरणिकेनवाक्येनविनियोगो स्तीति प्रकरणासंस्पर्शाप्यक्तो धर्मसंबंधश्चित्रिपादी

नांतु विनियोगो प्यनारभ्यवादेनैवेतिप्रकरणसंस्पर्शाभावान्नतद्धर्मसंबंध इति विशेषशंका॥ प्रकरणासंस्पर्शाभावेपिप्रकृ

तापूर्वसंस्पर्शो नत्साधननिवेशिनो धर्मास्तासामपिभवंतीति दृष्टांतः। नैमित्तिकमनुत्पन्नत्वादसमानविधानत्वात्। ज्योति सि२

ष्टोमेराजन्यवैश्ययोर्निमित्तेनफलचमसस्योदितः सचेज्यादिकारइति स्थितं संप्रत्यभिषवादिसंस्कारास्ते किंनैमित्तिकस्यापिफ

लचमसस्यसमानाःउतनित्यस्यैवसोमस्यनैमित्तिकंतुतद्विकारइतिविचार्यते॥ तत्र। अपूर्वसाधनत्वांशेसंस्कारविधयो

चमस५ यतः। तस्मान्नैमित्तिकेपिस्युः साधनत्वाविशेषणः। सोममभिषुणोतीत्यपमर्थः अभिषुतेनयजेतेतिफलचमसेनापिचेज्यते जे२

अतस्तस्याप्यभिषवउपदिष्टएवभवति। तेनव्रीहियवाभ्यांसमानविधिर्यथा। नित्यनैमित्तिकेष्वपिसमानविधि

नीतया। अपूर्वतेसाधनेनैव नित्यसंस्कारसंगतिः। सरूपेणत्वसौयुक्तानविरूपेणयुज्यते। संस्काराहिनिमित्तसंयोगाभा राम

वान्नतौस्वाभाविकांगत्वेनविधीयमाना। स्तदनुरूपमेवद्वारमाश्रयंतेव्रीहियवाअपिप्राप्तिरूपेणकृतौ निबध्याएवेति ६९

६९

वंतद्व्रीहीणामपितुल्यमेवेति नित्य१

व२

धर्मविधिभिरवैरूप्यात्कुर्वंतिद्वारमानुपगंतुं। यद्यपतुष्यानरूपेणानित्यैर्द्वाराभावान्नत्रागत्यावधातादीनामनित्यद्वाराश्रय

णंयुक्तं। आम्नानरूपेणवनित्यत्वाद्व्रीहियवविध्योर्नित्यवदाम्नानसंस्कारविधेकवाक्यत्वंशब्दरूपसमानत्वाद्युत्पत्तेशक्यते

स्ववक्तुमवहननैव्रीहिमपिवैदीयतेनेतिफलचमसस्तुनिमित्तसंयोगादाम्नानेनैवानित्यः कथंनित्यैर्यावक्रतुभाविभिरभि

षवादिभिरेकवाक्यतामुपेयात्। विकृतंवल्वेनदभिषवेणानित्यंज्योतिष्टोमउपकुर्यादनित्यंफलचमसद्वारमिति। फ२

यद्यपिषुतेनफलचमसेनेत्युच्येत ततः फलचमसोविनित्योभिषवद्वारइतिनित्यः स्यात्। नयाऽनित्येनफलचमसेननित्यक से५

त्य५ र्तव्याभिषवसंस्कृतेनयजेतेतिसोमस्याम्नानतः प्रयोगस्थितिः राजन्यवैश्ययोरपियजमानचमसःस्वसोमोनिवर्तते

न्यत्रतुसोमः स्थितएव। तस्मान्नैवाभिषवादिविधिः अपिच। नित्यंनैमित्तिकंचनउगपद्विधीयते किंतुनित्यंविधायपश्चा

नैमित्तिकंविधेयं। तद्विनिमित्तेमनित्कृतोविशेषरूपेणवोधतेनिमित्तेनेतद्रूपः क्रतुरिति। एवं पूर्वारात्रिकरूपेणाक्लि

द्वेशाक्यतेवक्तुं। तस्माद्यस्यावैकल्पिकत्वात्स्वाभाविकंनिसांगं विधीयते तस्यामेवसंस्कारविधयस्तद्विशेषणत्वेनस्वा

र्थंविधायनिष्टत्वव्यापारानभूयः उक्तुवंतिनैमित्तिकेनापिसंबंधुं। आहतिप्रसंगात्। तस्मान्नित्यस्यैवधर्मानैमित्तिकस्य

ततोऽभिषवोप्यनित्यः स्यात्। नह्यनित्येनफलचमसेननित्यकर्तव्याभिषवसंस्कृतेनयजेतेतिसंभवति५

वा.नी. त्व तिदेशेन मधिष्यं निप्रतिनिधिश्रुतद्वत्। मुख्याभावे प्रतिनिधिर्वे त्यतेसकिं मुख्येनैव विधानो नेति। मुख्याभावनिमित्तत्वात्तद्वैव
६८ दसमानविधौ प्राप्नुयते। स्यादेवं यदि द्रव्यान्तरमिह यागसाधनत्वेनोपादीयेत। व्रीहियवयवा स्त्विह सकलासंभवाद्विकला
उपादीयन्ते नीवारगताश्च तद्गुणसंयोगाद्वर्जनीयत्तयानीवारोपादानेन साधनतया साधनप्रमाणात्। आवाप्ता। व्रीहिसमीश्च व्रीहि खे२
न४ गताश्च नीवारगता [illegible] अपि संस्कारा विधायितं एवेति समानविधानात्॥ नियमार्था गुणश्रुतिः॥ अथ पत्न्यक्तः प्रतिनिधिः
व यथा यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादिति। तत्र वचनेनैव पूतीकानामेव साधनत्वं विधीयते नीवारवद्साधनत्वं अतो
उच्यते नरमिदं सोमाभावे निमित्ते तस्माद्गुण फलचमसवद् समानविधानमेवं न ह्यत्र पूतीकाया साधनत्वेन विधीयन्ते सो
– माभावे पूतीकैर्यागं कुर्यादिति किन्तर्हि सोमावयवोपलक्षणतया। अतिनिधिनियमो ह्ययं नाभावे विविधि विवसने तत्राव्वन
व्यक्तिः यत्सकलसोमावयवाभावे विकल्पानुपाददीन तत्पूतीकानिति। तस्माद्द्वाप्यपि सोमावयवानामेव साधनत्वात्तद्वैव वा
समानविधानं। [illegible] समानविधाना: प्रकरणविशेषात्। नैमित्तिकं कर्त्वर्थं नित्येन समानविधानं न भवति नैमित्तिके राम
स्यानित्यत्वात्॥ तदर्थेन नर्माणां निष्पत्त्व [illegible] तु पयन्ते रितु कं [illegible] काम्यागुणा। [illegible] किमाश्रयस्तया क्रियया समानविधा ६८

द्वा१ धर्२ नी३ गता३

काराइति। तत्र काम्यस्य फलवत्वाक्तु नुवदेवस्वयमिति कर्तव्यता ग्राहि१

नाउतासमानविधाना स्तद्धित्वानुतद्विशेषाः कर्तव्यतमं गानांयेन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्। अतो नगतार्थमिदं। संस्थाग्रहणं
८२ चप्रशंसार्थं। अन्योपिदक्षायणयज्ञादिकदाहर्तव्यः। ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी अतिरात्र इति। अ
ग्निष्टोमस्यैव विशेषान्तरमत्यग्निष्टोमः अत्र षोडशिग्रहणमत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति। वाजपेयश्च षोडशिन एव भेदः।
सो अ [illegible] प्तोर्यामश्चातिरात्रस्य। एवं दशिप्राप्तमसोमसंस्थाइति स्मरणं तत्र। अग्निष्टोमसंस्थाकृतर्था कतोह्यफलं ज्योतिष्टो
मेन स्वर्गकाम इति। उक्थ्यादयः संस्थाः ज्योतिष्टोमाश्रिताः फले विधीयन्ते पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्य
स्त्र कामः स्तुवीत अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति। ननु ग्रहणादीनामत्र फले विधानं न संस्थायाः उच्यते। उक्थ्यशब्दोयं स्तो ह५
त्रविशेषवचनस्तत्संबन्धाद्ग्रहणे उपचर्यते। न च होपचारायपर्णेत्युक्तं। समासौ स्तोत्रसंबन्धिन्यां वाचक एवं तत्संस्थाविशे यु४
षेकतो प्रयोग उक्थ्यो यज्ञ इति। तत्र वाक्यमधिकरणान्याय्या द्विशेषणभूतासंस्थैव। अभिधेया स्तोत्रसंबन्धात्समासावपि तल्ल
न। क्षणेति चेत् न कंबन्धिकतुमात्रे प्रयोगाभावात्। अतिरिक्षषोडशिसंस्थे यज्ञे तिरात्रसंस्थे चोक्थ्यस्तोत्रं न च तद्यज्ञेष्वक्थ्यश दायर
ब्दप्रयोगः। [illegible] तत्रापि प्रयुज्येत न तत्र मतत्संस्थ एव प्रयोगादभि [illegible] यैव संस्था सैवात्र फलायचोद्यते पशुकाम उक्थ्यार

धे१

तृ। मात्ति२ ज्ञा२

ग्रा०टी० कीयांतु क्रियांत्तिकां संस्थां कुर्यादित्यर्थः। ग्रहणं तु फलत्वसमास्यंगत्वेनवाक्यांनरप्राप्तिमनूद्यते एवं षोडशिग्रहस्यावि
६८ स्तोत्रस्वननं संस्थावचनं च व्याख्येयं। तत्रेतिपंव्यवस्था। यदास्तोत्रवचनस्तदाऽयनोत्तिंगंभाग्यतत्वात्पुल्लिंगः स्तोत्रवच
नस्तुनपुंसकः। फलवाक्ये च पुल्लिंगः षोडशिशब्दो वाक्यशेषाद्गम्यते संस्थैव फले चोद्यते स्तोत्रं तु सर्वत्रवदनूद्यते। अ इति२
तिरात्रइतिरात्रिमतीत्ययः संस्थितोयज्ञः समुच्यते। तत्रसत्यपिसंस्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वे विशेष्यस्यपरत्वस्य प्राप्तत्वात्साक्षा
संस्थैव विधीयते विधेयस्य च फलमिति संस्थैव फलसाधनं। तदिह विचार्यते किं दीक्षणीयाद्यंगविधानं ज्योतिष्टोमस्य सं
समानं स्थानां चैतत् ज्योतिष्टोमस्यैवेति। तत्र तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः। तुल्यमंगविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते।
वैरूप्यमंगवाक्यानां प्रसज्येतोभयान्वये। संभवस्यैकरूपत्वेनानारूप्यं न युज्यते। न च क्रतुमना इत्यसंस्था भिर्हृदये न्वयः। संस्था
व वषीरगेनैवयुज्यते क्रतुसंगतिः। संस्थाहि क्रियात्मकत्वादन्यादिवदाश्रयभूतां क्रियामपेक्षफलं साधयति साधनानि वे
दिर्गांगजातं न धराः संस्थाभिः संबंधुं प्रस्थितं तदानतात्साधनत्वनिर्वाहिका क्रिया विनेत्रे वदश्यते सा च स्वयमपि फलवत्वात्व एम
संस्थार्थं प्रस्थितमप्यंगजातं किमिति निराकृतं। तस्मात्संस्था संबंधदादित्याप्यवर्जनीयः क्रतुसंबंध इति न केवलसंस्थार्थं
त्रिरीं२

६४ क्षो१

त्वा क्रतुस्तस्य यमेव फलसाधनत्वादेनाद्यैव संस्थांगा... त्यंगजातमात्म सात्कर्तुमितितदर्थमंगविधानं न संस्था
त्वा दुभ२ र्थं अत एवागृह्यमाणविशेषत्वं सार्थमित्य दिनशब्दं वक्तु विशेषग्रहणात्। एवमपि संस्थार्थं वा किं न भवति। वैरूप्या रू२
दिति ब्रूमः। अंगविधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्त्यानर्थक्यप्रसंगात् प्रयोगवाक्ये तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयंतीति
निर्४ ननिमो हि न प्रयोगा हि त्वाद्नुसारेण निमवदनित्यवत् स्वार्थबोधं प्रतस्तात्पर्यभेदाद्विधेरन्। योज्योतिष्टोमेन फलं कु
र्यात् स एवं यश्चात्योतिष्टोमे संस्थाफलार्थी स एवमिति। किंच। गुणः फलाय बोध्यमानः स्वप्रसंगपरप्रयुक्तां क्रियामा श्रि मा
यु त्य बोध्यते अंगप्रयुक्तां च क्रियाप्रयंत्ये तत्र प्राकृत न क्रिया विधिसमयेष्वार्ह नानामंगविधीनां पश्चात् तत्रेति गुणफ
लविधौ व्याप्रियमाणानां विरम्य व्यापारः स्यादुपपद्यते। अंचापरोऽत्र विशेषः सोमस्तावत्पाय्यमानमन्त्रसंस्कारार्था क्षु
श्चापि च ग्रहणादयस्तद्द्वारत्वाद्यागार्थाः एवं न संस्थाभिः संबध्यंते सर्वं च प्रकरणे सोमसंस्कारविधिमिश्रमितितेर
धि२ संबंधपदैर्विच्छिन्नं संस्थानां प्रकरणं न दीक्षणीयादिकं मध्ये म[redacted]मर्त्तं गृह्णीतु। तस्मात्समानविधानाः संस्था॥ ८॥
इति तृतीयस्य षष्ठः॥ ॥प्रकरणं विशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य॥ समानासमान्तविधानप्रसंगगद्यापप्रकरणविरो

शा०दी० धाविरोधश्चिवारेणादर्शाद्दर्शपूर्णमासयोर्वर्षाह । वीप्सासोऽस्यति बर्हिश्चिहबीप्सासादयति वेदिं रचनति बर्हिर्लुनाति इ निःश्रुतावे
दिवर्हिःस्ते धर्माः किमंगप्रधानहविषामाशारागाऽन्तप्रधानहविषामेवेति चिंत्यते । तत्र वाक्यस्वात सत्त्वानर्थक्यात् क
त्वं गते वातिप्रसंगादवश्यं प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितं प्र करणं च प्रधानस्यैवेति प्रधानहविषामेव वेष्याद्यंगं भप्र
याजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रसंग्रस्त्वेनैकवाक्यत्वेन त्वयाहकत्वया वाक्यस्यान्यतसंकोच प्रसंगात् । प्रधानग्रही
ताहि वेदिः तदर्थे ष्वेवहविःषु स्यात् । तत्र वाक्यस्याऽसंकोचः स्यात् । तस्मान्न्यायं वा कार्यः प्रधानार्थे हविरासा
दनद्वारेणाप्रधानाप्रयोगविधेयां कुर्यादिति किं न हि यद्द पूर्णमासोपकारिह विस्तद्धर्मीति एवं हि नातिसंकोचः कृ
तः स्यात् । न चानर्थक्यं अंगहविषि विप्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात् । अथवास्तु प्रधानस्यैव त्वा
त्वंद्वारं तु न तदर्थमेव हविरिति तदुपकारि हविर्मात्रं वाक्यसंकोचपरिहारात् संभवति च उपकारिमात्रस्यापि ह्यत्रा
तः प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिवर्हिर्धर्माणां प्रयाजाद्यर्थं स्वरूपनिर्हृतिद्वारेणतां स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य । ज्योति
ष्टोमेके शान्तार्थकप्रत्नास्योयजमानसंस्काराः किमंगप्रधानार्थाः उत प्रधानार्थाः [illegible] इति संशयः तदर्थ व ६८
रम १ स्त २ १०

दर्थे प्रयाजादीनामिव भविष्यतीतिसिद्धं प्रयाजाद्यंगत्वं वेद्यादेः । फ. उत्सं योगात् उ २

किमनेक [illegible] तोषशायातिनः किंवा भोक्तृतांशोपातिन इति । तत्र भोक्तृत्वस्य प्रधानफलत्वात्तदर्थाः संतः संस्काराः प्रधा
न २ नतुल्यकक्षतयानप्रधानार्था भवेयुः तादर्थ्येच पक्ष [illegible] रगादवगतं प्रकृतेर्मार्थाः कर्तारं वाग प्रधानार्थाः संस्काराश्चधितऊ त्वे २
अ ३ तांगप्रधानशेषाः स्युरिति प्राप्ते अभिधीयते । भोक्तृत्वस्यप्रधानत्वाददृष्टत्वान्नगुणाः । संस्काराः कर्तृभावस्यगुणो
श्च दृष्टश्चैवासोऽन्यतः । प्रधाने हि भोक्तृत्वं गुणाभूतं कर्तृत्वं भोक्तृत्वार्थित्वासंस्काराश्च गुणाभूतास्ते प्रधानार्था एव युक्तान
गुणार्थाः गुणानां च परार्थत्वात् क्षितिम्याय्यात् । अहं स्वं भोक्तृ शास्त्रगम्यमुपायेपि इतोकर्तृभावस्तु विनापि संस्कारे म
रुत्साधमार्गी प्रमाणांतरादेव हष्टे इति न तादर्थ्यमेषां । न च भोक्तृत्वं तत्पानां प्रधानांगत्व विरोधः । न हि ते फलं जन
यंति यतः प्रधानतुल्याः स्युः किंतु ताद्दशं संस्कारं यजमाने कुर्वंति येन यजमाने प्रधानं फलं जनयितुमर्हेन तेन स्तोत्रसं स्व० ८४
स्काराणामिति वबीजावपनार्थत्वं प्रधानार्थत्वं संस्काराणां । प्रधानफले हि यजमानो भोक्ता अंगाफलं तस्यार्थत्व उ ३
त्वात् ॥ चिकीर्षुयुक्तसंयोगात् ॥ सोमिकीवेदिः प्रधानार्था उतांगार्था पीति चिंता ॥ नन्वेयं निशान्त्यमिहे स्यां कर्तुमिति
तुमुना चिकीर्षितं गम्यते प्रधानं च फलवत्त्वाच्चिकीर्षितं नांगानि तस्मात् प्रधानार्था वेदिः । सिद्धांतं तावद् पर्यवसितं ॥ त
तार्थे ता १ किं २ उ २

मता॰

अतोंगप्रधानार्थवेदिरित्यग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ प्रवर्त्तते॥ ननु अवेदिमियं ३

शा॰दि॰ ७१ प्रधानेन। संयोगादित्यनुवर्त्तनेतत्त्रिप्रयांतरोपक्रमः॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिमर्शनार्थौ मंत्रौ चतुर्होत्रा पौर्णमासी
मभिमृशेत्पंचहोत्रा ऽमावास्यामिति॥ किंनावंगप्रधानार्थौ उतप्रधानार्थाविति। पौर्णमास्यामावास्याशब्दयोः प्रधानव
चनत्वात्प्रधानार्थत्वं॥ स्थिताडत्तरं॥ सत्यं विकीर्षितार्थविधिः सांगं चिकीर्षितं न द्विफलाद्यपुष्कलं न कारणमात्रं अग्नीषो
मीयस्यप्राकृतिवेदिस्स्यैवेतिनतदंगामियं॥ मैवं वचनबलात्सर्वार्थत्वावगतेः प्राकृती न प्रयोज्यते॥ द्वितीयस्योत्तरं॥
पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कर्मवचनौ न च कर्मणोभिमर्शनं संभवति तस्मात् द्वितीयेयं सप्तम्यर्थे व्याख्येया। पौर्णमासी
प्रयोगे चतुर्होत्राभिमृशेदमावास्याप्रयोगे पंचहोत्रेति। हविर्मात्रस्य वाभिमर्शनं वा क्यांतरप्राप्तमासन्नानि हवींष्यभि
मृशेदिति। तस्मादंगप्रधानार्थौ मंत्रौ॥ दीक्षादक्षिणंतुवचनात्प्रधानस्य॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षा दंडेन दीक्षयतीत्यादि।
[illegible] तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। तदीक्षादक्षिणमंगप्रधानार्थमुतप्रधानार्थमिति। तदीक्षाणां यजमानसंस्का
रत्वात्प्रधानार्थत्वे सिद्धे यदग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगात्तदंगप्रधानार्थत्वशंका। दक्षिणा तु प्रयोगांगत्वात् अंगप्रधा
नार्थैव दीक्षाः सोमस्येति वचनपरंपरया पि ष[illegible] यपतेनंगेर्गौतावीरुणाद्दीक्षिताप्राप्तेर्मूमः। वचना[illegible] धानार्थत्वं। सत्यमाहि राम ७१

सोमस्यदक्षिणाः १ क्षु॰१ थं॰१ यो दीक्षितोग्नीषोमीयं पशुमालभते। २ त्र॰२

मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदी २
ता॰२

प्रा॰१ वचनं न्यायप्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्॥ नवसाक्षात्स्वपेक्षितानांगंगिभावपरत्वैसंभवति परंपराश्रयणमानर्थक्यं च पुनः॥ र्थवत्वे २ १
तस्मात्प्रधानार्थत्वं। तथा एषस्यवेदिः॥ यूपेश्रूयते। अर्द्धंमंतर्वेदिमिनोतीति। तत्र किमंतर्वेद्येकदेशो यूपांगत्वेन चोद्यते उत
बर्हिर्वेदिसहितो यूपस्यमानदेशो लक्ष्यत इति। न तु लक्षणया यूपसाम्यत्वात् वेद्येकदेशस्य यूपस्य पांर्द्धं गत्वेन विधेयः
खनीयमाने र्द्धेतरं बहिरेव भवतीत्यर्थाद्बहिर्वेदीत्यनुवादः स्यात्। तस्मादेवं। यदर्द्धमेवांतर्वेदीति वाक्यार्थः स्यात् न
तथा५ त्वेवं। परिसंख्यादोषात्। किंत्वर्द्धं तावदंतर्वेदिमिनोतीनस्यार्द्धमितरं न विहितं न प्रतिषिद्धं तस्यांतर्बहिर्वा मानं स्यात् तत्रार्द्धं बहि
र्वेदी सपि विधातव्यं तत्र वाक्यभेदः। पाक्षिकानुवादत्वे नित्यवत्श्रवणविरोध[illegible]॥ नत्वर्द्धमिति विशेषणादर्द्धेतरस्य प्राप्ति
रिः स्यात्॥ सत्येविशिष्टोत्प्राप्तिः यत्र हि विशेषणेश्रुतं तत्र एवान्यत्राप्राप्तिर्भ[illegible]वति। वेदिमानत्वे अर्द्धविशेषणमिति
विधानादेवार्द्धेतरं प्राप्तावर्त्तते। उच्छानरस्के वेद्यामेवमानमर्द्धेतरस्यको वारयेत्। तस्मादर्द्धं बहिर्वेद्यपि विधातव्यमिति वा
क्यभेदः। तस्मात्यर्थः यत्र मीयमानस्य यूपस्यार्द्धमंतर्वेदि भवति अर्द्धं बहिः तत्र मिनुयादिति लोकिकएकदेशोपो विधीयते विरो॰२
नसंस्कृतो वेदिदेशः॥ सामिधेनीस्तत्स्वान्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनां। उत्तेयत्सु त्वं निन्ता मिधेनीत्सत्स्वाहुरिति।

वेदि॰२

उतेत्रियो अर्थे॥ अथयस्मिन् हविर्द्धाने सोममभिषुण्वंति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः॥ १

भा.दी.
७२

दक्षिणास्मिन्नहर्विहीने भिषवस्तत्र दक्षिणा सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः ।। तत्र संशयः ।। किमहर्विहीनं सामिधेन्यंगमुत तल्लक्षितो
देश इति । तत्र सर्वत्र वाक्यभेदाभावात् लक्षणापरिहाराय अहर्विहीनमेवांगमिति प्राप्ते ।। तदुच्यते । अहर्विहीनस्य परिविक्षीरणाय
थितत्वान्न प्रयोजनांतरापेक्षा प्रसक्तातितस्त्वाहवनीयप्रसृष्टदेशः सामिधेन्यंगत्वेन प्राप्तः स च दक्षिणास्योत्तरस्य वा अहर्विहीन
स्य समीपे भवतीति तत्र नियममात्रं लाघवाद्विधेयं अहर्विहीनस्य त्वस्यंतावत् (अंगत्वमनपेक्षितं वचनपुरुषीयं ख्यापितं यतो न दक्षिणा
पिदेशलक्षणा ।। शास्त्रफले प्रयोक्तरि तल्लक्षणात् तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् । प्रासंगिकी कथा इत्ता समाख्यायास्तत्व तद्
परं । विविचारयिषुः सूत्रैर्विरुद्धत्वाद्विरुध्यते ।। तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाकर्तृसमावेशं प्रदर्शनेन
ना । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्तृ फलदक्षिणागपुक्तं कर्म किं सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमुत तद्व्यो स्वर्गमात्रे देवि स्याग
दक्षिणादानादिके यजमाननियमोऽन्यत्रानियमो .... यजमानोऽन्यो वा । अथवोत्सर्गमात्रे यजमानोऽन्यत्रान्य एवेति
विचारः । तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन च कर्तुरेव .... फलावगमादर्थात्कर्तृक्रुपादि राम ... २
क्षिणादानं तु धर्ममात्रं न तु प्रधानस्येव सामानाधिकरण्यात्मनेपदे ... फलवत्कर्तृकत्वं नांगानां । तत्र । भावनायां हि प्र

पवाच्यायास्ताभ्यां तत्कार्तृकत्वं सा च श्रेशेषांगानामपि स एव कर्ता ।। उच्यते ।। सत्यमर्थिनः सांगे कर्तृत्वं न तु प्रयोजकत्वेनापि
संभवति तत्प्रयोजको हेतुश्चेति स्मरणात् । षड्भिर्हलैः कृष्यतीति प्रयोगाच्च । तत्र चासति परं यत्र प्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्वं
स्यात् । अस्ति तु प्रमाणं परिक्रयवचनं तच्च कर्त्रंतरसमावेशार्थं भवति । सर्वश्च स्वयमशक्तोऽन्येन स्वकार्यं कारयतीति यजमा
नो विशक्तः स्वयं कुर्यात् अशक्तस्त्वन्येन कारयेत् परिक्रयश्चान्यपक्षे भविष्यति । इत्योत्सर्गे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कुर्यादि न्य४
न्य५ तिप्राप्ते ब्रूमः । संभवति प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वे परिक्रयस्य नित्यवदाम्नातस्य पाक्षिकत्वायोगात् अनिर्मम्पुप्रसंहर्तृर्मुत्सर्गादि
त५ न्यत्रान्येनैव कारयितव्यं । उपार्था कर्तृपरिमाणं स्यादनियमो सर्वथा परिक्रयसिद्धेः ।। अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वं प्राप्तेप
रिक्रयवशादन्यो पादानं सचैकेनापि सिध्यतीति एक एवान्यः स्यात् । अध्वर्य्वादिसंज्ञात्स्थ कर्मभिर्भिन्नाः अध्वर्युमनभीत्सध्वर्युः
ती३ आवाहयंतीति होतारं तथान्ये पितथा च दर्शयति । यदेवानुमाव हामुमावहेत्यावाहयति नरे च होतुरौ त्वावमिति । तत्त होऽ३
श्चैकस्यापि तत्तत्कर्म कुर्वतः पाचकलावकवद्रुप पन्नानानासंज्ञाः । तस्मादेकस्यात् ।। स्यादेवं यदि प्रकृतिसमयेनद्रत्रस्था
लं चैताः संज्ञाश्रयेतरन् । वरणं तु प्रश्नत्रा्न्यर्यंतं तत्रैनाः अयं नेसद्यासाणग्रहणीतइमादि । न च तदा कर्मनिमित्तत्वं संभवति

विशेषात् । उत्सर्गादन्यत्रान्येद्रत्युक्ते तत्र कतितेन्य इति संशये विशेषाभावादनियमः । ५

प्रा०दी० ७२ त्रिवरणनिमित्तत्वंभिन्नानिचवरणानि।एकस्यैवपुनःस्यादितिविनिगमापात।नचैकस्मिन्पुरुषेबहूनिवरणानिसम्भवंतिदृष्टा
र्थत्वात्।नहिहृतस्यवरणंदृष्टार्थं।तेनवरणानांन[illegible]भिन्नानांवस्तुना[illegible]नामसंकीर्णोविषयत्वाद्यावद्वरणंयावत्सं
ख्येवे२ संबंधकर्तृभेदःकर्म्मणां।अनन्तावत्संख्यैःकर्तृभिर्ज्योतिष्टोमस्यनिर्वृत्तिः।किंतुभर्त्रिदंवरणं।उक्तंप्रार्थनमिति।नचसमर्त्विजां
य होत्रकारणां।अग्निर्होता।अग्निर्मानुषइत्यादिना।अपेषांतुलौकिकवाचाप्रतिप्रस्थातामेभवानस्त्विसादि।किमेतावता
होत्रादित्वंभवति।कोदोषः।नह्येताःसंज्ञाःप्राग्रूपंतेवरणेनतत्कालेचयथएवंहतःस्वयंचैकमसानीतिमनसासंकल्पय
तितत्रहोत्रादिसंज्ञाःप्रसिद्धवद्देदेयाज्ञिकप्रयोगेचव्यवह्रियमा[illegible]णादृष्टाः।तस्माद्यएवंहतंएवंसंकल्पयतिसएवहो य५
त्रादिसमाख्यांलभते।सत्रेषुतुदृष्टार्थत्वाद्वरणस्यार्थलोपान्निवृत्तिः।तदभावेवाध्वर्युर्गृहपतिर्दीक्षयिष्वव्यवहारदर्शनात् त्वेत्यादि४
संकल्पादेवहोत्रादित्वसिद्धिःप्रकृतावपिसंकल्पोनिमित्तमेवयोहिव्रियमाणेनेच्छतिनसहोतेत्युच्यते।तस्माद्वृतो
धा२ वरणवि[illegible]नात्त[illegible]श्रःसंकल्पोनिमित्तं।सत्रेषुतुसंकल्पमात्रप्रयोगदर्शनात्।नचैवंरूपास्योभर्तंमंत्रयंप्रमाणवत्ता राम
दीदृशोभवत्वात्।नहिसत्रेहोत्रादिशब्दानांगौणत्वेकिंचित्प्रमाणमस्ति।अथाप्यस्यंतमेकरूपेणभाक्तंततःसंकल्पएव ७२
रास्येव२ भिर२ वै२ मिति२

न
प१ निमित्तं।यएवकर्तुमुपक्र[illegible]मेतदीक्षयतिकंहोत्रादिभावमात्मनःसंकल्पयतिसएवहोत्रादिशब्दैरुच्यते।तथाचवक्ष्यति।सत्रेषुसर्वे
ण२ कर्तृत्वाद्वरणमर्त्विग्योर्विशेषज्ञितयोरथहरणादिभिर्वतान्यामवैगुण्यमितियोग्यतामात्रेणाध्वर्युत्वादिसिद्धिरिति।ननुदृष्टमध्वर्यु संकल्पय२
त्वादिकंकथमविहितेनसंकल्पेनजायतेविहितमेव[illegible]वरणंतस्यजनकंयुक्तं।यद्यपिदृष्टमध्वर्युत्वादितद्दृष्टंचेद्वरणंततःसत्रेपि त्वा२
तद्धेतुपात्यावरणव[illegible]त्कर्त्तव्यमितिसुतरांतत्राध्वर्य्वादित्वसिद्धिः।नचादृष्टाधर्माद्रिसद्भावेप्रमाणमस्ति।वरणविधिर्हि
दृष्टार्थत्वेतयोपपत्तेर्नादृष्टपरिकल्पनायालं।यद्विवादृष्टमिदंविहितोपायसाध्यंचततोदृष्टीरूपंगमात्तयोर्होता।इतः।
सामिधेनीस्वाहेतिवचनात्प्रागेववरणात्सामिधेनीप्रवृत्तस्यप्रसिद्धंहोतृभावस्यपश्चाद्दृष्टार्थवरणंनहोतृत्वोपयोगी द५
तिहोतृत्वंनस्यात्।तस्माद्ध्यवसायादेवहोतृत्वमंगीकर्तव्यमितिसत्रेपिहोत्रादित्वसिद्धिः।ननुहोतृशब्दवाच्यःस्यामित्य
ध्यवसायादेवनतद्वाच्योभवतीत्येतद्लौकिकमेव।नह्युद्वाच्योभवेतिप्रार्थनादेवतद्वा[illegible]भवतीत्येतद्धाकिंलौकिकं।तन्नित्यं य्यो२
संज्ञायाकर्तृणांभेदः।मामध्यस्तांज्ञायावरणानांतुबहूनांपुनर्गतस्यप्रयोगस्यवनपरिगृहीतानांदृष्टार्थत्वेनैकरूपासमवाया
द्यावद्वरणंवरीतव्याःकर्तारोभि[illegible]ते॥चमसाध्वर्यवश्चर्त्विजदेवमात॥ज्योतिष्टोमेसर्वाधिकरणेषोडशाकर्त्रीःसिद्धाःसंति
धं२

इति क२

भा०दी० यमसाध्वर्यवोनाम। ते किं तेषामेवात्मनमाङ्गतेतेभ्योमे यौगिकत्वात्संज्ञायाश्च ध्वर्युपुरुषा एवंमसाध्वर्यवइति शास्त्रे ब्रूमः। संज्ञाना
अ१२ पु२ मात्कयोगेनचरणं तु एव तेनतेषु संभवात्तेषां तेभ्योमेस्करिष्यति। इतेनसइस्योव्याख्यानः॥ तस्यापि वरणसमाम्नाना
७४ न। अतनैव बलप्रमुक्ते। तेषु संदेहः॥ कतिचमसाध्वर्यवइति। बहुवचनस्य संस्कार्यगतत्वेना विवक्षितत्वाद् नियमएवैकोद्वौ
बहवो वेति। अध्यते। वरणांगतया तस्य मविवक्षितं बहुत्वं। कर्तृत्वेन गतया तु तेषामनुपादेयत्वाद् विवक्षितमेव बहुत्वं। न ह्यत्र सिद्धक
तु संबंधानुवादिपरवरणमात्रं यत्र संमार्गवद्विधीयते। किं तु नेनैव वचनेन प्रकरणसहायेन [illegible] वरणसंस्कारस्यं नाश्च
मसाध्वर्यवः क्रतुं प्रति विधीयन्ते वरणेन च ममासाध्वर्यूनाभवन्तीन। त्वं गत्वेनोपादेयत्वेनेति। तस्मादुपादेयत्वात्तेषां कर्मांगतया क५
विवक्षितं बहुत्वं। तथा च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्यायस्यार्थावबोधं प्रत्युपादेयत्वाद्विवक्षिता
एवांर संख्येति शास्त्रदीपिकायां विचारितो दर्शितं। एतेन पुरोडाशं हरणीत इत्यत्रापि एकत्वविवक्षा व्याख्याता। तथाध्वर्युं हरणीत इत्यादा
वेकत्वमध्वर्युकार्यार्थी। अतः सर्वे माध्वर्यवमेकोनकर्तव्यं अध्वर्युणा चकर्तव्यं। तत्र हरणे कहायनीन्यायेन मिथो नियमः प राम
श्चैकत्वयोरिति। तथा हौत्रादिकमपि। होत्रध्वर्य्वक्तमिथोमिलकर्तृत्वमंगतमीरव्याभेदात्। दर्शादेलिंगदर्शनात्॥ त्रित्वेन बहुत्वे अ१ ७४
ये१

संशये२

भे१ किं प्रत्येतोवइवइति॥ अनियमेत्रित्वेवाप्राप्तेवंमसदृशत्वाद्दृशमितावइवितव्यं। आधिक्येप्रमाणाभावाद्दृशैव। शमितावृश्यभेदा
त। अनिशमितारः किंप्रकृतेभ्योन्यस्ते वाचात्मनइतिसंज्ञाभेदादन्यत्वं। यौगिकत्वात्संज्ञायावरणाभावाच्च तेषामेवात्मत
सा२ रः। तत्राध्वर्यौः पराउदर्वत्तिते ध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमाना दितिवचनादग्नीमध्यादन्येन तत्पुरुषाः संज्ञपयेयुः॥ उपगाश्च लिंगदर्शना
त। संभवुपगालेकिंप्रकृतेभ्योन्यो उतत एवेति। तत्र गानृगणागुणभूता उपगातारोलोकवत्॥ न चर्त्विजाम्प्रत्विजत्काल्पक
त्वागुणभूताभ वितुमर्हं तीत्यस्यइतिशास्त्रे मिधीयते। उपतौवरणाभावात्संज्ञायाश्च यौगिकत्वादृत्विजामेवप्रेषार्थका गीत्व
वत्परस्परोपकारसंभवादृत्विज एवोपगायेयुः॥ ॥विक्रयीत्वस्यः कर्मणो चोदितत्वात्॥ आस्तिसोमविक्रयी। स किं तेषा
मन्यतमः उतान्य इति॥ पूर्ववद्वरणाभावात्तेषामन्यतमः। मैवं। विक्रयस्याकर्तव्यत्वात्। कर्तव्यर्थोपात्तत्वाद्त्विजो न तं कुर्युः।
तस्मादन्योविक्रयी। कर्मकार्या। सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात्। ब्रह्मादयश्च मसाध्वर्यवश्च बहवः कर्तारः समधिगताः। तेसर्वे
किमृत्विक्शब्दवाच्याः उतकेचिदेवेति। तत्र। कर्तृत्वेनोकार्यं हिसर्वेषांतेन सर्वयज्ञमादयः॥ सर्वेनदभिधेयाः स्युरविशेषेणयुष्ट
वत्। ऋतुयजननिमित्तोयस्त्विक्शब्दः कर्तृतः सर्वेषु [illegible] तेन तत्कार्यकारणाद्दतोयजतीतिय [illegible] स्पेवर्त्विकः
क२ क

श्रा०दी० शब्दस्याप्यभिधेया: सप्तदशार्त्विज इति च वचनमवकॢप्त्यानुवाद इति भाष्ये उक्तम्:॥ अनुयागनिमित्तत्वे भवेत्सर्वाभिधायिता। संख्या
७५ श्रुतिविरोधात्तु नचैवं संश्रयामहे वरणं तु निमित्तं स्याद्ब्रह्माद्यर्थादिशब्दवत्। ततो नातिप्रसंगः स्याद्वचनं चैवमर्थवत्। ऋत्विजो
वृणीत इति स्पष्टं छिनत्ती त्वित्वरणेन ऋत्विज: कुर्यादित्यर्थः॥ ननु प्रसिद्धा ऋत्विजो वृणीत इति। ननु वरणनिमित्तत्वेप्यतिप्रसं
गः स्यात् चमसाध्वर्युणामपि वरणे सद्भावात्। उच्यते॥ न वरणमात्रं निमित्तं किं तु ब्रह्मादिगतो वरणविशेषः। ननु ब्र
ह्मादिष्वनुवृत्तं चमसाध्वर्युभ्यो निर्दिष्टं वरणं वा नरसामान्येन किंचित्॥ मा भूद्वा नरसामान्यं विशेष एव निमित्तं। योय
मृत्विक्शब्दो ब्रह्मादिशब्दवदेकैकस्य न वाचकः सोयं साधारणशब्देन सामान्यशब्द इति यथाश्रुतभाष्यार्थः। ननु तद्य
क्तं। ऋत्साव्यवशक्तियविरत्यागाद्दृष्टशक्यंतरकल्पनप्रसंगात्। स्मृतिविरुद्धं च किंचित्त्वेन निपातनात्। कर्तरि क्विदिति
वचनात्। तथाप्यदपि स्मरणं। ऋत्विग्यस्तक्रतु उच्यते इति। एवमपि वरणनिमित्तता श्रीयेत यद्यन्यथा सप्तदशी श्रुतिर्नोपपद्ये
त। सा तु यथा वरणं निमित्तत्वादुपपन्ना न तथा स्तुयजनमपि ब्रह्मादिगतमेव ऋत्विक्शब्दस्य निमित्तं इति हि शब्दस्यैव प राम
शुगतः [redacted] इति हर्तव्यं। एवं च प्रसिद्धावयवशक्तिस्यागः स्मरणविरोधश्च न कृतो भवति। श्रुतिश्चोपपादिता च ७५

निमित्तत्वेतद्विशेष२

-त्रि

रणविशिष्टैवं प्रसिद्धपदार्थको भवति। यावदुक्तं भवियाजकान्वृणीते निर्तनाव इत्विजो वृणीते इति। तेनन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वं।
वरणनिमित्तत्वे तु हर्यादिवदप्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्यासश्च स्यात् न चैतन्याप्यं। अध्वर्यादिशब्दानां तु प्रसिद्धाभावा
पर्यवसानेन प्रकारांतरेणाध्वर्युत्वेन क्रतुस्वामिभि: परिकल्पितः स एवाध्वर्युरिति युक्तं। ऋत्विक्शब्दस्तु प्रसिद्धावयवत्वा
त्संख्याश्रुतेश्चार्त्विज्यजनविशेषनिमित्त इति विवेकः॥ नियमस्तु दक्षिणाभि: श्रुतिसंयोगात्। सप्तदशेष्वुक्तं केनेति अनियमे
प्राप्ते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वाग्नीध्रे ददातीति [redacted] ब्रह्मणे ददातीत्यादिना ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तना
त्तेषामृत्विक्त्वं॥ स्वामि सप्तदशाः कर्मसामान्यात्॥ अयं सप्तदशः किं सदस्य उत यजमान इति संशयः। तत्र कर्मकरत्वात्स
दस्यः। अन्वारंभो नास्तीति मंतव्यं। वरणाभावात्। न च ब्राह्मणा एवैवं वरणं। तस्य ब्राह्मणं वृणीत इति वरणं विहितं तेन पुनर्वि
धातुं शक्यं। अनुवादस्यानर्थकत्वं। अनुवादस्त्वानर्थक्यं। अध्वर्यादिष्वपि तथा प्रसंगः॥ न च सदस्यवरणव्यतिरेके ब्रह्मवर
णं नास्ति। ब्राह्मणं वृणीत इति वचनमृत्विग्भ्य साधनानां करणे भाष्यकृतोक्तं। हंत तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते ब्रू
मः। सदस्यवरणमदृष्टार्थं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्य:। येन यजमानादन्य ऋत्विक् स्यात्। तस्मात्स्वामी सप्तदशः॥

धि२

शा०दी० तेसर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्न्यग्रस्वकालत्वात्॥ नानाकर्तृषु मिष्टेषु सांप्रतं संप्रधार्यते। किमव्यवस्थितं तेषां कार्यं। किंवा व्यव
स्थितं। तत्र प्रकरणाविशेषात्सामर्थ्याद्वयपेन शक्यं कर्तुं सत्सर्वमव्यवस्थापनानुमानं। दुर्बलात्वि लिंगप्रकरणाभ्यां समा[ख्या]स्तद्वि रचा२
उद्नं३ शेषैर्नियमं कर्तुमलं। ततः सर्वे सर्वार्थाः स्थितं तावदपर्यवसितं॥ अग्निषु विंता। नेत्यमारभ्य वारेन्नृयमाणं हवनीये जुहोतीत्या
त्यर्थ४ दिना होमार्थतया विहिताः। नेकिं [redacted] इत्येवं कृतानामप्याभवन होमादीनां साधारणं इति। पूर्वं तावदिदं स्पष्टं सर्वमग्ना
नर्थान्तरं। अग्न्यग्रस्थसर्वार्थाइत्यनुवर्तते। तदनुवृत्त्यर्थं वांतरास्त्वक करणं। स्वकालत्वात्त्वं नेत्राम्ना नाद्य प्रकरणार्थ[॥]...दिष्टं नत्वा ५
र्थः। नचात्र द्विरुक्ति दोषः। प्रकृतिसमकालमेव विहृतावुपदिष्टत्वाद्धोमस्यं यत्रानुयाग मात्रे चोदिते प्रकृतिनिरेव चतुरवत्तं
शाखा जुहोतीत्येतदति देशप्राप्यमाणं प्रतीक्षितव्यं तत्र पर्णामयीमाय। उपतिष्ठेषु च वेदे ज्ञाने द्वपि होमेषु समानमेवाग्निविधानं।
नं३ स्थितान्दुरं। लिंगप्रकरणाभ्यां हि सर्वेषां समुच्चितं कार्यत्वं। प्रारूपेण समाख्या विरोधः स्यात् किं त्वनियमेन। तत्र किं के
नेत्यस्ति व्यवस्थापेक्षातानां च कुर्वती समाख्या त्वनुगुणत्वान्नवाधितव्या॥ तस्माद्यथा समाख्यं नियमः। होत्रं होत्रा आध्वर्यं राम
वैमध्वर्युर्गोति। न क्वचिदपोद्यते। तदिदमुक्तं तस्यो पदेशात्समाख्याननियोगस्य वाति प्रसंगनिवारणेन शेषी भूतं तत्रं नाधि अ उद्द
निर्देशाद्वृत्ति। तदिदं समाख्याविः१
मध्वर्युणा तथा किमेष एवोत्सर्गः सर्वं होत्रं होत्राध्वर्यव१
× यत्र प्रत्यक्षं वचनं। यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति। यत्र च विशेषसमाख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषसमाख्या १
बलाद्धि वचनवज्ज सामान्यसमाख्यापोद्यते१

मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति किं प्रैषमात्रेनुवचनमात्रे च२

करणांतरं। अतएवतस्यैव लिंगं पश्चादुच्यते प्रातरनुवाके होतृदर्शनादिके। प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात्। उपदेशात्ति इति समा
ख्याबाधे तद्विशेषधितां मैत्रावरुणोपदेशेन हौत्रादिसमाख्याबाधः। अथवाय्यानि ... प्रैषांतान्यनुवचनानि होतायत्रदिसेव
मादीनि तेष्वेवेति संशयः। प्रैषानुवचने देशात्स्याद्धि यमविवक्षितं। विधीयते प्रशास्ता तु समस्तव्यस्तयोस्तयोः। नैवं समस्तयोरे
वमैत्रावरुणचोदना। अज्ञातकर्तृकत्वेन [redacted]ज्ञातकर्तृके प्रैषाणामध्वर्युरनुवचनानां हि
च होता निर्ज्ञातत्वात्तत्र नपेक्षितं कर्त्तुर्विधानं। यानि तु प्रैषांतान्यनुवचनानि तेषु प्रैषांशेनाध्वर्योरनुवचनांशेन होतुः प्राप्तेरेकमंत्रत्वे
ननानाकर्तृसमावेशासंभवाद्धोतुरध्वर्योश्च प्रच्युतानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं भवति। तदधिकारस्वेदं
व वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः। चमसाध्वर्यवः समाख्यानात्। चमसेषु संशयः। किं तेषु चमसाध्वर्यवो जुहुयुरुताध्वर्युरि
ति। तत्राध्वर्युरिव समाख्यां सामान्यमस्तां वाधित्वा विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्यव एव चमसैर्जुहुयुः। नैवं॥ सामान्यनिरपेक्षो हि
विशेषस्तस्य बाधकः। चमसाध्वर्युसंज्ञेयमध्वर्युप्राप्त्यपेक्षिणी। चमसेध्वर्युवर्जनाच्चमसाध्वर्युसंज्ञेवनस्यात्। अत एवान्याकाम
मजुहूतामेव तद्भावः स्यात्। अनोध्वर्युर्जुहुयात्। तस्य ग्रहहोमादिष्याप्ततत्वेनाशक्तोसत्यां नेजुहुयुः। वेदोपदेशात्स्वर्वेद्दत्वे

ध्वर्यवोयतः। ततः साध्वर्यपेक्षत्वान्नत दाधेन वर्तते। तद्वाधेहि चमसा२

प्र०दी० यथोपदेशंस्युः॥ श्रौतात्रेसमाम्नातः श्येनोवाजपेयश्चाध्वर्यवेद्वादशपित्योतिष्टोमविकारौ। तत्रकिंप्रधानवेदसमाख्यानतःऽप्यत्रनाध्वर्युरुते
त्र्य तरत्रेतरत्रवसर्वपदार्थानतिदिष्टान्कुर्यात्। उतप्रकृतिवद्यानाकर्त्तारइति। तत्रप्रधानविधिविधेयत्वादंगानांतत्समाख्यानाभात
७। तस्माच्चोपदेशस्यत्वेनातिदेशाद्बलीयस्त्वात्समाख्यानपवकर्त्ता सर्वंकुर्यात्। प्रकृतौतुप्रत्यक्षवचनैरेवनानात्विविधानात्तस्मा
मपिप्रधानद्वारेणाध्वर्यवसमाख्याप्राप्तानैवकर्त्तारः॥ इहतुचोदकदौर्बल्यात्तद्बाधेनसमाख्याप्राप्तएवकर्त्तास्यात्। अचोद्य
प्रधानभावित्वा तेभ्वेदेवंचोदकोयद्दुर्बलः। सतुप्रधानेबलात्। अंगानांहिसमाख्यातेनप्रयोगवचनाश्रये। चोदकप्राप्यपेक्षत्वप्रयोगवि
त्समाख्यांबाध५ धिसंस्पर्शोनत्रकालेनतत्समाख्याभवेत्। तदितिसंग्रहः। प्राकृतानामंगानांवैकृतप्रयोगविधिसंस्पर्शोत्तरकालेनतत्स
माख्याभवेत्। तत्संस्पर्शश्चोदकेनप्राप्तानांस्यात्। तेनचतेप्राप्याःस्युः। कर्तृकाएवप्राप्ताइतिकर्त्रपेक्षाभावादपेक्षामित्रं
धनस्कृतिकल्पनासमाख्यानकर्त्रन्तरमनेकल्पयितुं। नवाचशश्यमयंवृहिरिति वल्मासवाधः॥ कल्पतासमाख्याविनियोग
स्य। कल्पनापाक्षापेक्षाधीनायास्तदभावेतुदयात्। अपिचपाठनिमित्ताध्वर्यवादिसमाख्यानविधिनिमित्ताश्रौतात्रेयदार्थे त्म र्थार
नांपाठः॥ तेनतानितिसमाख्येकौविद्यमानापिदुर्बला॥ श्येनादौतेनतानैवकर्त्तारः प्रकृतावत्॥ ॥इतिशास्त्रदीपिकायां २१
स१ पा१ न२

न्परिक्रीणि३
ते१
तृतीयस्यसप्तमःपादः॥ ॥स्वामिकर्मपरिक्रियः कर्मणस्तदर्थत्वात्॥ आप्तपरिक्रयोज्योतिष्टोमेद्वादशशतदानमाध्वर्यवे
समाम्नातंश्रौतात्रेचदर्शपूर्णमासयोश्चान्वाहार्यदानमाध्वर्यवेसे किमध्वर्य्वादिनाकर्त्तव्यउतयजमानेनेतिसंशयेसमाख्या
न३ नादध्वर्य्वादिना। यथावाध्वर्युःस्वव्यपेणेनरा[redacted]तेनह्युपायंयजमानःकुर्यादितिप्राप्तेभिधीयते। स्वामिकर्त्तृकत्वेसर्वत्रप्रा
प्तेपरिक्रयवशात्परेपरयाकर्तृत्वमाश्रितंतेनहिसमाख्यामात्रात्स्यात्कर्तृत्वंप्रधानवाक्येस्वरसादवगतंशक्यतेबाधितुं। नहि
यःकामयेतवीरोमआजायेतेतिसचतुर्होतारंजुहुयादित्यादिष्वध्यीष्टयगमिति। अतः परिक्रयात्प्रागध्वर्य्वादेरभावात्
स्य कर्तृकतापरिक्रयस्थयजमानएवकर्त्ता। तस्यचात्मनिपरिक्रयविरोधात्कर्त्रन्तराणिप्रसुवंतस्यचैवभवंतिनियममात्रंस
माख्ययाक्रियतइतिनपरिक्रयेध्वर्युःसमाख्ययाभवति। किंच। सत्यविवाकर्त्रन्तरप्रवेशेवश्यंयजमानेनकिंचित्कर्त्तव्यंतन्नि
यमएवायंपरिक्रयविधिलोपस्तात्। अध्यग्नेरेरत्यंतात्प्रसएवविषेयस्तस्माद्यजमानेतदनंयत्रतेषुवचनमस्तियएतामिष्टका ३
ध्या२ मुपदधीतसत्रिणीन्वरान्दद्यादित्यादितत्रविज्ञायमपिस्यात्वचनस्याविधाराभावात्। अन्यत्रतुयजमानस्यैव॥ संस्कारास्तु
पुरुषसामर्थ्येयथावेदंकर्मवद्व्यवतिष्टेरन्। पुरुषसंस्काराःकेशश्मश्रुवपनादयःकिमाध्वर्यवाउतयजमानस्यवेतिसमाख्या
त्रि

गुणभावेन परिक्रीणीते नेन २

शा०दी० नाराध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः संस्कारः संस्कृतस्य कार्ययोग्यताभावात् क्रियते तेन च कस्मिंश्चिद्योग्यताजननार्थे कर्मणि परिक्रीणीते। घो२
३ स्वयमेवायोग्यत्वात्॥ स्वतः स्वामिनः कार्येषु प्रतिगुणत्वात् तथैव परिक्रीतानां करणं प्राप्ते यथा प्राप्तानामेव समाख्यया व्यवस्था
७८ ना येत्रैव पुरुषाणां गुणभावस्तत्रैव समाख्याया नियमः संस्कारास्तु प्राप्यमाना वचनाद्यजमानमपि प्रविशन्ति। हिरण्यमालि
५४ ३०५ न ऋत्विज इति वत्॥ तदेव फलाभिसंबंधाल्लोकवत्॥ अग्निष्टोमे तपः कामं यथा कर्मस्वहं नाश्नीतीत्यादि। तदा
ध्वर्युमुत याजमानमिति समाख्यानादाध्वर्यवं दुःखात्मकत्वेनैव कर्तृप्रतिकूलत्वात्तपसो संस्कार इति मन्यते। दुःखात्म ३५
३६ कत्वादस्य दुःखफलं कार्यविरोधिनिमित्तधर्मो ह्युपनिर्दिश्य योग्यता स्त्रीति क्रतुफलप्रतिबंधकपापक्षपणेनैवास्य कर्त्रर्थलिंगप्र
करणात् स्यात्कामस्य ततो यजमानेन फले नोत्पन्नत्वं यतो स्यापि फलि संस्कारत्वाद्याजमानत्वात् वचनादृत्विजामपि स्यात्॥ य
थाल्विजः तपस्संनतीति। गुणत्वात्तु वेदेन व्यवस्था स्यात्॥ ये च संस्कारा एव वचनाद्यत्विजोऽज्ञाता हिरण्यमालिन ऋत्विज इति किं
समाख्यया तत्पुरुषैः कार्या उत सर्व ऋत्विग्भिरिति॥ समाख्यया तत्पुरुषैरिति प्राप्ते ब्रूमः। यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्रैकेनेति राम
देकेनन तत्सिद्धेः कः कुर्यादिति सापेक्षितं च नियमं न प्राप्नोति समाख्या कर्तृमिति सर्वविषयता॥ तथा कामोर्थसंयोगात्॥ । ७८

पेक्षिते नियमः समाख्यया क्रियते। संस्काराणीतु यावत्संस्कार्यमात्र व्यवगमात्त हि रूद्रमन१

ज्योतिष्टोमे सदोमाने गुणकामश्रुतयः यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यात् नीचैः सदो मिनुयादिति। स किमाध्वर्यवः यदि कामये
ताध्वर्युरिति उत याजमानो यदि कामयेत यजमान इति। तत्र मिनुयादिति श्रुत्याध्वर्युवचनात्तत्कामानामधिकरणादाध्वर्यवं तत्र
वचनेऽध्वर्योः समाख्ययाधिकृतत्वात्तस्य एव कामयितानां निर्दिश्यत इति तस्यैव तं फलमिति। नैवं॥ मिनुयादिति परस्मैपद
श्रुत्याध्वर्युव्यापारः परार्थः श्रूयते। तथा श्रुत्या विरोधात्तु वाक्यगम्यं तत्कामानाधिकरण्यं कामयते बाध्यते। किं चान्यो गुणो
नित्यतया विहितः नाभिदघ्नः पर्यंत इत्यादि। स कथं त्वर्थत्वाद्यजमानस्य कर्तव्यः। तद्यदि काम्यो विगुणः तस्यैवोपदेशोततः स
तेनानित्यस्य स्वार्थमनुमन्यते। अध्वर्युर्यत्र तु गुणो नात्मार्थस्य गुणस्य वार्थं यजमानो नानुमन्यते न हि तस्याध्वर्युस्थेन काम्यगु
णज्ञानेनात्मसंबंधज्ञानं मिथ्याविषयं निवर्तते। तस्माद्यदि कामयेत यजमान इति संबंधाद्याजमानं गुणफलं। यत्र तु पृथगुद्देशोऽय ५४
वा२ थात्मने च यजमानाय यं कामं कामयेत तमृत्विजो आगायेदिति तत्र पृथग्यजमानग्रहणाद्वा ... सैतेवोच्यते। स्वनस्य सा२
पातिभारा भावात्तस्यैव फलं। मंत्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत्॥ इहाकरणमत्राः प्रयाजशेषेण ... सहरणे। आयुर्दा अग्ने ...
पुमे देहीमादयः ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्या उत यजमानेनेति। समाख्ययाध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः। कर्मफलमत्राः संप्रति ... फलं

अङ्गत्वर्थत्व प्रसंगात्। यजमानाश्च त्विक्सु ९१

दक्षिणालाभात्मकं प्रार्थनीयं नत्विजः। कर्मफलं च यजमानगामित्वात्स्वगतत्वविषयत्वेन प्रार्थ्यत इति लिंगात्समाख्या बाधित्वा
श०७६१० यजमान एव प्रयुंजीत॥ छ्याम्नातेष्वस्तौ ह्याम्नानस्यार्थवत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः केचिन्मंत्राः सामान्यरूपेण आध्वर्यवेष्वनाम्ना
१९ विशेषरूपेण यजमानकांडे समाम्नाताः। वाजस्य मा प्रसवेनेत्यादयः। ते किं येन केन चित्प्रयोक्तव्या उत यजमानेनैव। अथाध्व
र्युणैवाथवोभयोरप्यामपीति संशयः। तत्र मंत्रैकत्वादेकेनैव सिद्धेर्यः कश्चिन्नब्रूयात्। विशेषसमाख्याबलीयस्त्वाद्यजमान एव।
ग्य्र५ अथवाध्वर्युस्तु हुतादेराध्वर्यवत्वान्मंत्रोपि तेनैव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः॥ सत्यपि हि मंत्रैकत्वे पाठद्वयं प्रयोगद्वयेन गृ न५
हीतं कर्तारमपेक्षते वेप्रयोक्ता तत्र च मंत्रस्वरूपमेव प्रकारेण नापेक्षते किंतु पाठविशिष्टं एवं तावद्यथास्यैव प्रकरणे विपरिवृत्ते।
अपेक्षितस्य मंत्राणां प्रकाशमानो यापः न स प्रकाशितः स्वार्थमभि दधाति। तत्र पाठस्य विपरिवृत्तेस्त दति क्रमे कारणं नास्ति।
अत एव प्रयोगकाले मंत्राणां पाठसिद्धिः अन्यथा हि स्मृति स्थैर्य प्रकाशन संभवात्। तेनोच्चारणं सिध्येत्। अतो यत्र पाठद्वयं नैकां
तत्र समाख्याद्वयेन कर्तृद्वयं प्राप्नुवद्भिन्नविषयत्वेना विरोधात्समुच्चीयते॥ ते च यावन्तं नह्यविद्यान विहितोस्ति॥ राजपेये त्वा याभु ९८
श्रीयजमानं वा वपतीति श्रुतं। तत्र किं ... वपि वा वधित व्योत्तर एव अध्वर्युरेवेति यजमानं मंत्रप्रसंगाद्विचार्यते। तत्र।

र्ग द्वा१ शा२

अविशेषादुभौ यद्वा स्वयमेव वदेद्वा इत्यत्रास्तु वाच्यते नैवं न ह्यत्रो विद्यते क्रतौ। अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः। छत्रस्मत
कच्चतेनैवं न ह्यत्रो विद्यते क्रतौ अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः ब्रूहि। तिस्मरणात्तत्र स्य संभविष्यतिवाच्च नो। याजमाने स
स८२ माख्याना कर्मणि यजमानस्युः दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजति। ऊर्ध्वामे विश्रयति। व्रीहिन्व हंतीत्यादिभिः प्रत्येकं कर्माणि स
मान्यरूपेणाध्वर्यवे विहितानि पुनश्च याजमाने वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधिश्रयतीत्यादिघनुकीर्त्येतानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमा पशाखुधानि
तदेश्चा सयोस्तानि संपादयजेतेति श्रुतं। तेषामाम्नातमत्र द्युभयत्र कर्तृत्वं न संभवति एकेन कृतानामन्येन कर्तुमशक्यत्वात्॥ अतए
कः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादिति विशेषसमाख्याना यजमान इति प्राप्ते उच्यते। कर्माणि यत्र चोद्यंते तत्रैषां कर्तृपेक्षणं। आध्वर्य
वेष्वचोद्यंते कर्माण्याध्वर्यवाण्यतः। याजमाने तु द्वंद्वतां संपादनमात्रं विहितानां निर्ज्ञातकर्तृकाणां विधीयते द्वयोर्द्वयोर्मिथः प्रत्यास
त्त्वसंपादनमित्यर्थः न तु कर्मणां विधिः। त्वान्येन क्रियमाणानामन्येन द्वंद्वता संपादनमशक्यं। ननु द्वंद्वानि संपादयजेतेति त्वा
प्रत्ययेनात्मनेपदं समानकर्तृकत्वात् द्वंद्वतासंपादनं च वचनादेव यजमानं तद्बलात्कर्मणामपि स एव कर्ता स्यात्। न। प्रयोजकत्वे
नापि कर्तृत्वसंभवात्। अतोध्वर्युरेव क्रियमाणानां द्वंद्वतां यजमानो ध्वर्युस्मारयितीत्यदोषः। विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादि

ध्य२

श्रा०दी० तरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्॥ज्योतिष्टोमेग्नीषोमीये पशौ युगपदध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तोपरिव्याणकरणं क्रियमाणानुवादि
नोपरिवीरसि युवा सुवासा इति मंत्रो चोदके परंपरया कुंड पायिनामयनेप्राप्तौ॥तत्रार्त्विक्समासः समाम्नातः।यो होता सोऽध्वर्युरिति॥
८० तत्रैको होता मो प्रयोक्तुमशक्तः किं होत्रं ब्रूयात्तनाध्वर्यवमिति संशये च नियमः॥अथवा होतुः सतोऽध्वर्युत्वविधानादपरित्यक्त
धर्मो होताध्वर्युधर्मैः संबध्नु महेति परिधिरिवस्वधर्माविरोधेन मूपधर्मैरिति क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत्॥एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रमध्न
श्रु वचनात्प्राप्तिर्हौत्रमाध्वर्यवं हि।हौत्रे श्रुवो दकाद्याध्वर्यवं चोदकाद्धलवत्तरं।यो होता सोध्वर्युरिति मुख्यत्वात्प्रकृतिष्टनो होताजघन्याध्व न्या ५
र्युल क्षिते कार्ये प्रसञ्जनेण वाक्येन विधीयते हौत्रे श्रुतचोदकतः प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्वर्यवमेव वदेत्परिधौपथुंनिपुंजिति तिनि
योऽतनमात्रेपरिधिर्वचनेन विधीयतेन स्वधर्मैर्युक्तिवैषम्यं यत्तक्स त्रे श्रुहोत्रा स्योनसंतिनं भावान्नहौत्रादिश्रुचोदकतः प्राप्तिरि द्वे त्रि ४
हो त्याह।तस्य हौत्रेण श्रुश्चोदकान्समवाय इति भाष्यविरोधः सत्रं हि कुंडपायिनामयनं वद्भ्यांतिहि सत्रे चोपायचो होतादितिकिं चैवं यो ६३
होता सोध्वर्युरिति वचनेन किं विधीयते।न हि होतानियोऽध्वर्युकार्यं विधीयेत।अथ हौत्रं चाध्वर्यवं चैकः कुर्यादिति तेनाव गतं विधीयते एम
तदोभयोरप्रियत्यन्तवचनादिष्टत्वेन तुल्यबलत्वादाध्वर्यवस्य बलीयस्त्वं तस्याद्विपर्याधिकरणविरोधः प्रत्यक्षवचनादिष्टमिति च निर्वंध
न

८१ नयंश्च तावि रुध्यते निश्चान्तं तावत्॥प्रैषेषु तत्पराधिकारात्।प्रोक्षणीरासादय अग्नीद्विहरेमादयः प्रैषाः प्रोक्षण्यासादनाग्नि
विहरणादयश्च प्रैषार्थाः किमध्वर्युणोकेन कर्त्तव्या उत्तान्यः प्रेषितुस्त्र द्यर्थानां कर्त्तेति संशये समाख्यानादुभयत्राध्वर्युः प्राप्त
कालतायां च लोडप्रविधातिन प्रैषे समाख्याबलादिति प्राप्ते ब्रूमः।मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति संबोधनस्य चचेतनांतरविषय
ध्यम ४ यत्वादृते नुपपत्तेः प्राप्तकालतायामेउत्कर्षस्यामी इति संबोधनस्य चचेतनांतरविषयत्वात्तं प्रतिवक्तव्यात द्वरं प्रैष एवा
यं प्रैषसमाख्यानात् सर्वात्म निनस्तेभवतीति लिंगेन समाख्याबाधित्वा मैं प्रेषितान्मध्वप्रैषार्थकर्त्ता॥अध्वर्युकादर्शनात्॥ न्य: ५
प्रेषितुरन्यः प्रैषार्थकर्त्तेति स्थितं।स किमध्वर्युः प्रैषार्थकर्त्ता आग्नीध्र प्रेषितान्तविपरीतमिति संशये यथानां प्रधानत्वादुपस्त्वा
व ध्वनत्तवाध्वर्युबाधो युक्तः प्रैषस्तत्वे कत्वाद्गुणत्वाध्वर्युबाधिश्च प्रैषस्यात्वे कत्वाद्गुणत्वाध्वर्युबाधित्वा अग्नीत्कर्त्ता भवावेति
प्राप्त उच्यते।अध्वर्युरेव प्रेषितास्यात्तएवं हि ते नैव प्रयोजकत्वेन प्रैषार्थात्रपि कृता भवंतीति निर्वृत्तिसमाख्याबाधितास्या
त्।इतरथा प्रैषे संतबाधितास्यात् न चाबाध संभवेन घुक्तं अतोध्वर्युः प्रैषमगती प्रैषार्थाननुकुर्यात्॥तात्विकफलं च करणे
षर्थ्वबलात्॥अकरणभृताः प्रत्यगाशिषो मंत्रालिंगा धाजमाना इति प्रागुक्तं।येनुकरणमंत्रामममाग्नेवर्चो विहवेष्वस्तिन्याय्यः॥

शा०दी०
८१

तेप्रत्यगाशिषोविक्रियाकर्त्रा धर्म्युनैवकर्त्तव्याः।नह्यस्मेनोऽयमानात्रधर्मोःक्रियांप्रकाशयंति।नचमंत्रवशेनप्रधानभूताभ्यां
क्रियायामधर्म्युर्बाधोयुक्तः।तेनमंत्रस्तावदाश्रयैव एवंतद्धर्तेनचवर्द:प्रभृति स्रुक्वाकगतानायुरादि वनफलमितिलिङ्गेकिंतत्फ
लमधर्म्योरुतयजमानस्येति।ममेतिलिंगाद्धर्म्यादितिप्राप्तेप्रधानवाक्यगता।त्वनेपदस्मत्यात्।गप्रधान[illegible]
[illegible]भावनाविषयांगफलभावनानामपियजमानगा
मित्वमुक्तमितितद्विषइंलिंगंनत्रत्विगामि [illegible]बोधयतितुमत्वं।अतोममेतियजमानव्यतिरेकज्ञतितावग्नीमस्योयत्र
मानत्वस्यवचीइति।यजमानएववोपकारान्ममेतिनिर्दिश्यते।अतस्तस्यैवफलं कर्मार्थेनुफलंतेषांस्व।भिन्नंप्रत्ययर्यवत्वा
त।।पतुमामासंतासमित्यसंतापनादिकंफलंकर्मानुष्ठानोपयिकंतैयजमानस्यात्मीयकर्मा।विधानात्तर्थैलिंगा।मितं अ४
नैवेष्टमित्यात्मनेपदानुपपत्तेर्नह्यृत्विगामितिपुक्तं।।व्यपदेशाद्वा।।यत्रव्यपदेशोभवतितत्रौसहेति।तत्रापिद्विवचनस्या
स्यंतानुपपत्तेः ऋत्विगामितिवं।।द्रव्यसंस्काराः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणां।।वर्हिषिमांऽणंगमंगप्रधानार्थंतं स्वैयुक्तमुत्तरदि राम
वत्र्वपाप्राप्यते।।अथवाश्स्वैपह्नत्वनिर्दं।यस्मात्प्रकृता वंगप्रधानार्थावर्हिषिमोस्त्वा।द्विरूताववपिक्रूपावरस्तरणवर्हिषि ८१

स्या१

कर्त्तव्याइतिशास्त्रेसिद्धांतस्तत्रनिर्देशान्तुविकृतावर्स्वे[illegible]नाधिकारइति।प्रकृतोयद्वर्हिःकार्यंतत्प्रयुक्तावर्हिर्धर्माःकार्यद्वारे
गर्ध्वतिर णविकृतिंत्तस्वरूपतः।।नेनप्राकृतकार्यसाधनएवधर्माविकृतौकर्त्तव्याः।नचप्रस्तावदस्तरणंप्राकृतंवर्हिःकार्यंच्युतोनतत्का
धनेवर्हिर्धर्माः।।विरोधेचश्रुतिविशेषादव्यक्तःशेषे।।इदानींप्रकृतावपिनातीवसर्वार्थनेच्यते।।दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्य ख्रुर
र्थंपवित्रार्थंचयद्वर्हिस्तदविधर्ममेवत्स्यादविशेषादितिप्राप्तेब्रूमः।धर्मवतःस्तम्बस्यवर्हिषोयथाल्लूनस्यसंनह्यासादित
स्यस्तरणेविनियोगान्नात्रविनियोगःसंभवतीतिवलादसंस्कृतादेवपवित्राद्विकार्यं।।अपनयत्नेकदेशस्यविद्यमानसे
योगात्।।पुरोडाशशकलमैंद्रवायवस्यपात्रेनिदधातीतिकिंसंनिहितत्वनीयपुरोडाशस्यनीयात्प्रकलःपात्रेवधानस्य
अथोतिशेषमा धिकार उत्तपुरोडाशांतरमुत्साद्यतद्धकलस्यावधानमितिविचारेश्रुतेवर्यागार्थस्यावधानेविनियोगात्सैद्रवायव्योत्पादने।स्यादे भ४
वेयद्यत्रविनियोगःस्यात्।यागार्थस्यैवतुशकलस्यसंस्कारोयंद्वितीयानिर्देशात्।अतःप्रकृतेकदेशस्यापयमनपक्षे
वंपयस्यादिष्वपिपयस्यार्थेवेदमविकारणं।पुरोडाशशकलावधानविशेषेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वमसिद्धत्वान्न।।
विकृतौसर्वार्थः।।अघःप्रकृतिवत्।।यत्तावदस्वैकाम्पार्इयस्ताज्यांशुकर्त्तव्याइतिश्रुतमुपांशुत्वंकिमंगप्रधानार्थंउत

भा०दी० प्रधानार्थमिति संशयः॥ तत्र। संयोगोच्चारणसद्भावात् द्वयोरंगप्रधानयोः तद्विशेषकपांशुत्वं स्याद्धि स्त द्धर्मद्वयोः। उच्यते दर्शपूर्णमास
८२ वार्क्यमंगप्रधानगाः। अपांशुत्वं तु वाक्येन काम्यानामेव चोद्यते। काम्यप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्यपशवेनोक्तं न इति जैषां
मेवोपांशुत्वं मन्त्रप्रवर्ग्यपशवः संयुक्तानामप्येवामंगप्रधानार्थं तेष्वपि तथोपांशुत्वमपि स्यात्। विषमउपन्यासः। तत्र सूत्रं
प्रवर्ग्येण चरंत्यपरस्व वत्सेन चरंतीति नित्यानीयासंयोगप्राप्तवर्ग्योपस्थकारणि कार्यं भावनायामुपेत्वमाप्यमापस्त्रवि व४
वां धीर्यमेतदंतर्गता। नित्यांगानि युक्तं पडुवैल्वमपथ्यांगेलभंते अत्र तु काम्यापाउपांशुकर्तव्याउभिकर्मत्व निर्देशात् प्रधानक्रि अ५
यायामेवोपांशुत्वं विहितं तत्कारणे कार्या फल क्रियायामिति विशेषः। संनिधानविशेषात्संभवेत दंगानां॥ अयमेनेऽयूय ६
बहुव्रीहिसुनरर्कर्म धारयः। तेदंतिनवनीतमाज्यं भवतीति किं प्रधानार्थमुतांगार्थमेवेति संशयः। तत्र। सम्पाप्रकृतत्वान्नतदनुवादेन घृतिलवनीत अप४
त्वं विधीयते किंतु दतिनवनीतत्व विशिष्टमाज्यं विहितं तत्कारणात् प्रधानार्थं सोमप्रत्यासन्नत्वेनेति प्राप्त उच्यते। विशिष्टवि
शिष्टवाडुपदेशनोऽप्रकृतस्याप्याज्यस्यातिदेशतः प्राप्तिसंभवान्न तदनुवादेन दतिनवनीतत्वं विधीयते गुणः। यद्वाज्यं त सम
तदतिनवनीतं प्रकृतिर्विध्यस्य तत्स्यात्। अंगेषु वाज्यप्राप्तिरिति तत्रैव दतिनवनीतत्वं॥ तत्काले वा लिंगदर्शनात्॥ स्थितमंगेषु ८१

दतिनवनीतमिति। किं सुत्याकाले वांगेषु स्यादुत सर्वेष्विति संशये सामान्यतो दृष्टात् सुत्याकालानां पशुसाहित्यं हिस
श्रु२ हृ एषस्तालभतऽइति श्येनांगत्वेन विहितं सुत्याकालं दृष्टं अग्नीषोमीयानुबंध्ययोः पुरोडाशाभिस्ताभ्यामनुग्रहवच
नेन पशुत्वप्रत्यत्वाव्याभावात्॥ तद्वदतिनवनीतमपि श्येनवैशेषिकांगत्वात् सुत्याकालमेव भवितुमर्हति। मैवं॥ न हि वाक्ये
न सर्वार्थं गम्यमानमनुमानेन व्यावर्त्तयितुं शक्यं। अप्रयोजकश्च हेतुः। न हि पशुसाहित्यमस्यैवंर्थत्वात् सुत्याकालता। किं नं४
तर्हि न्यायान्तरात्। साहित्यं ह्यवश्यं कस्यचिदेकस्य स्थाने कर्तव्यं तत्प्रधानप्रत्यासत्तिलिप्सया सवनीयस्थाने कृतं। न
त्विहैवं किंचित्कारणमस्तीति वाक्याविशेषात्सर्वार्थता॥ ॥ मासं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात्॥ ॥
श्रात्यानां मयेन नामसमन्त्रं पद्धिं शाद। दादि कं। तत्रैत तत्प्रयनेवा कर्पूं संस्थिते संस्थिते ह निरहप निर्मरायांयाति
सयानस्मरगांस्कृतितेषांतरस्मात् पुरोडाशा भवंतीति। किमिदं तरसं सर्वे पुरोडाशानामुत सवनीयानामिति संदे सं२
यः तत्र। नह्युरेषः पुरोडाशः सवनीयेन शक्यते। विशेषं तु तेन सर्वार्थं तिरसं नवनीतवत्सवनीय पदं त्वपुरस

ग्रा०दी० त्यानुवादः स्विष्टिकृद्वदालिंगसमवायेन सवनीयेषु वर्तते इति प्रासेमिधीयते। पुरोडाशांशस्योद्दिश्यतरसंबोधते यदि। न
८३ तः स्यात्सर्वगामित्वमुद्देश्यस्याविशेषणात्। उद्दिश्यसवनीयांस्तत्कांसमत्र विधीयते। पुरोडाशा पुरोडाशसमवाये
तुल्लक्षणा। पुरोडाशपदं तद्विनपर्यंल लक्षणां व्रजेत। प्रकृतौ वास्य दृष्टाशा पुरोडाशानलंकुरु। सवनीयपदं मुख्यं
मुख्यार्थपरित्यक्तेन। दृष्टस्वप्रकृतौ नैव सवनीयस्य लक्षणा। असमवायाद्वतेनैव पुरोडाशान रससंगतिः। न
नं३ ह्यवेतः पुरोडाशांशे इति तेनैव संगतिः। सवनीयपदं खलु संनिहितं तत्सवनीयपदं तरमेव ति न हि। तरसंभव
नीन विधर्मं तया सवनीयहविर्विकरोति ततः। उक्तः श्लोको हेतुरनस्माद्धिनियोगे मानं नक्त्या पाद्यत्र विरोधे पर राम
मानं। एवं मस्मात्स्याद्दुर्वलनमत्रास्ति विरोधो नात्रेत्येवं शेषकथोक्ता परिपूर्णा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८३